

ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟ Βήμα

- **Γ. Δουράκης**: Στον αστερισμό του εικονικού καπιταλισμού
- **Χ. Χαρίτος**: Η εκπαιδευτική δράση της καθολικής εκκλησίας
- **Ε. Κούρτη**: Το παιδί ως τηλεοπτική είδηση
- **Λ. Αντωνοπούλου**: Η Τρίτη ηλικία στο στόχαστρο
- **Π. Τζαμαλίκος**: Η περί πολιτείας αντίληψη των Στωικών
 - **Β. Λάζος**
 - **Α. Βαζακίδης**: Το απρόσιτο πέρα από τη λογική
 - **Α. Λεοντάρη**
 - **Μ. Αστήθα**: Ο φόβος του θανάτου
 - **Δ. Λαλούμης**: Ψυχοκοινωνιολογία του κωμικού
- **Βιβλιοπαρουσιάσεις**

ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

τριμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ ΣΤ΄

Τεύχος 30

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

10/9/01

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

SOCIAL SCIENCE TRIBUNE

Περιεχόμενα

 Γεώργιος Δουράκης: Στον αστερισμό του εικονικού καπιταλισμού	5
Χαράλαμπος Χαρίτος: Η εκπαιδευτική δράση της καθολικής εκκλησίας	53
Ευαγγελία Κούρτη: Το παιδί ως τηλεοπτική είδηση	91
Λίλα Αντωνοπούλου: Η Τρίτη ηλικία στο στόχαστρο	117
Παναγιώτης Τζαμαλίκος: Η περί πολιτείας αντίληψη των Στωικών	127
Βάιος Λάζος, Αθανάσιος Βαζακίδης: Το απρόσιτο: Η προσιτότητα του απρόσιτου πέρα από τη λογική της απροσιτότητας του προσιτού	139
Αγγελική Λεοντάρη, Μαρία Ασήθα: Ο φόβος του θανάτου	159
Δημήτρης Λαλούμης: Ψυχοκοινωνιολογία του κωμικού. Μια νέα θεώρηση	185
Βιβλιοπαρουσιάσεις	217

Στον αστερισμό του εικονικού καπιταλισμού: Νέες τεχνολογίες της πληροφορίας και δίκτυα επιχειρήσεων

Γεώργιος Δουράκης*

Περίληψη

Η σύνθεση των Ηλεκτρονικών Υπολογιστών μεταξύ τους και η δημιουργία ηλεκτρονικών δικτύων, εκμηδενίζει το χώρο και το χρόνο και δημιουργεί τις τεχνικές προϋποθέσεις να αλλάξει τον τρόπο με τον οποίο ζούμε.

Ο συγγραφέας της μελέτης, αναλύοντας το επιχείρημα του «νόμου του μικρόκοσμου» επιχειρεί από τη μία να αναδείξει τις δυνατότητες που προσφέρουν στα ΜΜΕ οι Νέες Τεχνολογίες και από την άλλη να καταδείξει την απρόσμενη συνάρθρωση συγκεντρωτικών και αποκεντρωτικών τάσεων.

Σε τελική ανάλυση, ο βαθμός συγκέντρωσης ή αποκέντρωσης των δομών, είναι θέμα στρατηγικής επιλογής και συγκεκριμένων κοινωνικοοικονομικών συνθηκών.

1. Οι νέες τεχνολογίες της πληροφορίας

Το βασικό χαρακτηριστικό των Νέων Τεχνολογιών της Πληροφορίας (ΝΤΠ) είναι η σύζευξη των υπολογιστών με τις τηλεπικοινωνίες και η δημιουργία ηλεκτρονικών δικτύων έντασης επικοινωνίας, που ενσωματώνουν τη νέα λειτουργία της μεταβίβασης πλη-

* Διδάκτορας οικονομικών επιστημών.

ροφοριών οιασδήποτε μορφής –δεδομένα, κείμενο, ήχος, εικόνα βίντεο– στις προηγούμενες συμβατικές λειτουργίες που εκτελούσε μέχρι τώρα ένας απομονωμένος υπολογιστής, δηλαδή τη συλλογή, επεξεργασία και αποθήκευση δεδομένων (Yates και Benjamin, 1991· Li, 1995). Αν λάβουμε υπόψη ότι την ίδια στιγμή παρατηρείται δραστική μείωση του κόστους των ΝΤΠ (Scott Morton, 1991· Sherman, 1993), τότε η σύνθεση των υπολογιστών μεταξύ τους και η δημιουργία ηλεκτρονικών δικτύων εκμηδενίζει τα εμπόδια του χώρου και του χρόνου και δημιουργεί τις τεχνικές προϋποθέσεις για να αλλάξει ο τρόπος με τον οποίο ζούμε και εργαζόμαστε (Halal, 1993· Kallinikos, 1996a· Δουράκης, 1995, 1997). Πράγματι, με την εμφάνιση των ηλεκτρονικών δικτύων και την καθιέρωση κοινών προτύπων επικοινωνίας, αλλάζει εκ βάθρων η οικονομία της πληροφορίας, αφού πλέον υπάρχει η δυνατότητα, με πολύ χαμηλό κόστος, να επικοινωνούν όλοι μεταξύ τους, ασχέτως όγκου ή μορφής των διακινούμενων πληροφοριών και αριθμού συμμετεχόντων (Evans και Wurster, 1997).

Οι εξελίξεις αυτές είχαν άμεσο αντίκτυπο στο χώρο των επιχειρήσεων. Πράγματι, η δραστική μείωση του κόστους των τεχνολογιών της πληροφορίας διεύρυνε κατά πολύ το πεδίο των δυναμικών εφαρμογών. Έτσι, οι επιχειρήσεις δεν αρκούνται πλέον στην αυτοματοποίηση κάποιων τυποποιημένων και επαναλαμβανόμενων εργασιών δευτερεύουσας σημασίας. Επιδιώκουν να μετατρέψουν τις ΝΤΠ σε αιχμή του ανταγωνιστικού δόρατος, επεκτείνοντας την εφαρμογή τους και σε δραστηριότητες στρατηγικού χαρακτήρα, από τις οποίες εξαρτάται άμεσα η θέση που κατέχουν στην αγορά. Με τη στρατηγική χρησιμοποίηση των ΝΤΠ σε διεπιχειρησιακό επίπεδο, επιδιώκεται η μεταβολή της δομής του ανταγωνισμού και των κανόνων του παιχνιδιού –τόσο στο εσωτερικό ενός κλάδου, όσο και διακλαδικά– και η απόκτηση ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος μακράς διάρκειας (Parson, 1983· Rockart και Scott Morton, 1984· Benjamin et al., 1984· McFarlan, 1984· Cash και Konsynski, 1985· Porter και Millar, 1985· Hirschheim και Adams, 1991· Li, 1995· Callon, 1996). Προφανώς, η εξέλιξη αυτή σηματοδοτεί την αναβάθμιση του υπολογιστή και την προώθησή του από τα ενδότερα των έσω της επιχείρησης, στα «σαλόνια» της επιχειρησιακής στρατηγικής.

2. ΝΤΠ και δίκτυα διεπιχειρησιακής συνεργασίας

Το φαινόμενο της διεπιχειρησιακής συνεργασίας, που εμφανίζει εντυπωσιακή έξαρση τα τελευταία χρόνια, δεν είναι καθόλου καινούργιο. Χωρίς να παραγνωρίζουμε την καθοριστική σημασία των ΝΤΠ, δε συμμαριζόμαστε την κρατούσα άποψη ότι τα δίκτυα διεπιχειρησιακής συνεργασίας είναι δημιούργημα της σύγχρονης πληροφορικής. Στην πραγματικότητα, η μορφή του επιχειρησιακού δικτύου είναι ένας υπεραιώνιος θεσμός οικονομικής οργάνωσης, αφού το σύστημα της οικιακής μεταποίησης με το καθεστώς της *εξωτερικής ανάθεσης (putting-out system)* ήταν ήδη γνωστό και διαδεδομένο πολύ πριν από τη βιομηχανική επανάσταση (Landes, 1969· Lazerson, 1995). Υπό αυτή την έννοια, δεν έχουν άδικο όσοι θεωρούν ότι τα σημερινά δίκτυα ουσιαστικά είναι η σύγχρονη τεχνολογική εκδοχή ενός παλαιότατου –προβιομηχανικού– θεσμού οικονομικής οργάνωσης (Child, 1987· Miles, 1989· Lazerson, 1995· Kumar et al., 1998).

Στην Ιαπωνία, ανέκαθεν, οι όμιλοι επιχειρήσεων με τη μορφή δικτύου (*keiretsu*) αποτελούσαν την κυρίαρχη μορφή οργάνωσης σε ένα ευρύτατο φάσμα οικονομικών δραστηριοτήτων (Gerlach, 1992· Ferguson, 1990· Fruin, 1992· Lincoln et al., 1992· Journal of Japanese Trade and Industry, 1993· Miyashita και Russel, 1994· Aoki, 1990· Nakamura, 1981· Smitka, 1991· Nishiguchi, 1994). Ορισμένοι δυτικοί αναλυτές, μάλιστα, θεωρούν ότι τα *keiretsu* είναι ένας από τους παράγοντες που συνέβαλαν αποφασιστικά στο μεταπολεμικό οικονομικό θαύμα αυτής της χώρας, γι' αυτό άλλωστε και συνιστούν θερμά την υιοθέτηση ανάλογων μορφών συλλογικής οργάνωσης και από πλευράς δυτικών επιχειρήσεων¹.

Ωστόσο, τέτοιες ενδιάμεσες μορφές συντονισμού και κλαδικής οργάνωσης, που στηρίζονται στον διεπιχειρησιακό καταμερισμό εργασίας, είναι ήδη γνωστές και στις δυτικές χώρες εδώ και πολλές δεκαετίες (σε ορισμένους τουλάχιστον κλάδους, όπως οι κατασκευές, οι εκδόσεις και οι κινηματογραφικές ή τηλεοπτικές παραγωγές) (Johnston και Lawrence, 1988· Storper, 1989· Miles και Snow, 1986· Byrne και Otis, 1993). Το καινούργιο στοιχείο που παρατηρεί κανείς τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια, είναι η επέκταση αυτού του θεσμού και στους κλάδους των υποδημάτων, του έτοιμου ενδύματος και των ηλεκτρονικών προϊόντων (όλοι τους έντασης εργασίας), που χαρακτηρίζονται από ταχύτατους ρυθμούς τεχνολογικής απαξίωσης των εκρών και μεταβολής των καταναλωτικών προτύπων, αλλά και σε έντονα καθετοποιημένους κλάδους,

όπου υπήρχαν αποκλειστικά και μόνο επιχειρήσεις πολύ μεγάλου μεγέθους (π.χ. χαλυβουργία, αυτοκινητοβιομηχανία, χημική βιομηχανία, κλάδος φωτογραφικού υλικού) (Miles, 1989· Tully, 1993).

Αυτή η εντυπωσιακή διάδοση των δικτύων διεπιχειρησιακής συνεργασίας σε όλο και περισσότερους κλάδους, έχει άμεση σχέση με τη διάδοση των ηλεκτρονικών δικτύων (στην απλή ή την προωθημένη μορφή των τηλεματικών εφαρμογών). Η χρήση ολοκληρωμένων πληροφοριακών συστημάτων από τις επιχειρήσεις βελτιώνει σημαντικά την ταχύτητα και την ποιότητα της επικοινωνίας και μειώνει το κόστος του εξωτερικού (διεπιχειρησιακού) συντονισμού των δραστηριοτήτων (Malone et al., 1987· Child, 1987· Gurbaxani και Whang, 1991· Williamson, 1985). Το γεγονός αυτό ευνοεί τη *στρατηγική εστίαση (strategic focus)* στις δραστηριότητες εκείνες που η επιχείρηση γνωρίζει καλύτερα, την *αποκαθετοποίηση (vertical disintegration)* και τη συνακόλουθη *εξωτερική προμήθεια (outsourcing, contracting out)* των αναγκαίων εισροών (Quinn, 1992· Quinn et al., 1990, 1994· Quinn και Hilmer, 1994· Tully, 1993· Johnston και Lawrence, 1988· Prahalad και Hamerl, 1990· Miles, 1989· Miles και Snow, 1986· Dourakis, 1999).

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι εξελίξεις αυτές σηματοδοτούν το πέρασμα από μια μορφή οικονομικής οργάνωσης που στηρίζεται στον ενδοεπιχειρησιακό καταμερισμό εργασίας, σε μια άλλη μορφή που στηρίζεται στον διεπιχειρησιακό καταμερισμό², χωρίς όμως να οδηγούμαστε και πάλι στην επικράτηση αμιγώς αγοραίων συναλλαγών, αλλά σε κάποιες ενδιάμεσες μορφές οικονομικής οργάνωσης, που συχνά εμφανίζονται με τη μορφή του επιχειρησιακού δικτύου (Miles και Snow, 1986· Thorelli, 1986· Powell, 1987· Jarillo, 1988, 1990· Child, 1987· Miles, 1989· Starkey et al., 1991· Ring και Van de Ven, 1992· Gerlach, 1992· Fruin, 1992). Στην προκειμένη περίπτωση, η κατανομή των πόρων και ο συντονισμός των δραστηριοτήτων δεν πραγματοποιείται ούτε με εσωτερικούς διοικητικούς μηχανισμούς, αλλά ούτε και με καθαρά αγοραίους μηχανισμούς διασύνδεσης των συναλλασσόμενων μερών.

Δε χωρά αμφιβολία ότι οι σημερινές μορφές εξωτερικού εφοδιασμού είναι ποιοτικά διαφορετικές από αντίστοιχες μορφές του πρόσφατου, αλλά και του απώτερου παρελθόντος. Η προμήθεια των απαιτούμενων εισροών δε γίνεται πλέον από τυχαίες επιχειρήσεις μέσω απλών συναλλαγών αγοράς, αλλά μέσα από μονιμότερα δίκτυα *επιλεγμένων* προμηθευτών με τους οποίους υπογράφονται μακροχρόνια συμβόλαια συνεργασίας. Επομένως, αν κάτι

πρέπει να υπογραμμισθεί ιδιαίτερα στο νέο σκηνικό της σύγχρονης κλαδικής οργάνωσης, αυτό είναι το στοιχείο της αυξανόμενης διεπιχειρησιακής συνεργασίας μέσω δημιουργίας κάθετων δικτύων κατά μήκος της εξωτερικής αλυσίδας προστιθέμενης αξίας (Johnston και Lawrence, 1988). Τα δίκτυα αυτά είναι σχετικά σταθερά και διέπονται από ένα μείγμα σχέσεων ανταγωνισμού και συνεργασίας με μονιμότερη προοπτική και πιο μακροχρόνιους ορίζοντες από τις αμιγείς σχέσεις αγοράς. Αυτό, βέβαια, δε σημαίνει ότι σε κλαδικό επίπεδο παύει να λειτουργεί η αγορά και ο ανταγωνισμός. Αυτό που στην πραγματικότητα συμβαίνει είναι ότι ο ανταγωνισμός μπολιάζεται με στοιχεία διεπιχειρησιακής συνεργασίας, χωρίς όμως να αμβλύνεται. Απλώς, αλλάζει μορφή και από ατομικός γίνεται *συλλογικός (co-operative)*. Στα πλαίσια αυτού του νέου συλλογικού ανταγωνισμού δε συναγωνίζονται πια μεταξύ τους μεμονωμένες επιχειρήσεις, αλλά ομάδες επιχειρήσεων συγκροτημένες σε δίκτυα (Miles και Snow, 1986· Miles, 1989· Gomes-Caseres, 1994· Bettis και Hitt, 1995· Badaracco, 1991· Castells, 1996)³. Στην προκειμένη περίπτωση, η οργανωτική υπόσταση αυτών των επιχειρήσεων μεταβάλλεται και από ατομική γίνεται συλλογική ή, καλύτερα, *ομοσπονδιακή (federal)*, κατ' εικόνα και ομοίωση των μεγάλων ομοσπονδιακών κρατών που συναντάμε στην Ευρώπη και την Αμερική (Handy, 1996· Ο' Toole και Bennis, 1992).

Πολλοί πιστεύουν ότι η διεπιχειρησιακή συνεργασία και ο συλλογικός ανταγωνισμός είναι ένα καθολικό διαρθρωτικό φαινόμενο της εποχής μας, με σαφείς ενδείξεις μονιμότητας και μακροχρόνια προοπτική. Τίθεται, όμως, το ερώτημα κατά πόσο μπορεί να θεωρηθεί και σαν μια *ποιοτικά* διαφορετική και ευδιάκριτη φάση του καπιταλισμού, μια φάση που σημαδεύεται από την υποχώρηση των μεγάλων ολιγοπωλίων και την κυριαρχία δικτυωμένων, δυναμικών και ευέλικτων μικρομεσαίων επιχειρήσεων. Τουτέστιν, κατά πόσο ο μονοπωλιακός καπιταλισμός παραχωρεί, όντως, τη θέση του σε μια νέα μορφή *συλλογικού καπιταλισμού (collective capitalism)* στο κατώφλι της νέας χιλιετίας. Πριν, όμως, απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό, θα αναφερθούμε στις μορφές που μπορεί να προσλάβει η διεπιχειρησιακή συνεργασία, καθώς και στο ρόλο που διαδραματίζουν οι ΝΤΠ.

3. Μορφές διεπιχειρησιακής συνεργασίας

Στη βιβλιογραφία υπάρχει μια αρκετά μεγάλη γκάμα παρεμφερών και ασαφών –κατά κανόνα– εννοιών (όπως επιχειρησιακά δίκτυα, στρατηγικές συμμαχίες, συνεργασίες, κοινοπραξίες, συνασπισμοί, κοινές επιχειρήσεις, όμιλοι, keiretsu και τα τοιαύτα), που χρησιμοποιείται για να εκφράσει το φαινόμενο της διεπιχειρησιακής συνεργασίας σε όλες του τις πτυχες (Gerlach, 1992· Freeman, 1991· Granovetter, 1994· Drucker, 1989· Handy, 1990· Reich, 1991 Ring και Van de Ven, 1992· Pekar και Allio, 1994· Castells, 1996). Εξίσου ασαφές είναι συχνά και το περιεχόμενο που αποδίδεται στην ευρύτερη έννοια του δικτύου (Jones et al., 1997· Powell και Smith-Doerr, 1994· Kallinikos, 1996b). Η τυπολογία που προτείνουμε για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης στηρίζεται στο κριτήριο της κλαδικής προέλευσης των συνεργαζόμενων επιχειρήσεων. Με βάση το κριτήριο αυτό, μια συνεργασία μπορεί να χαρακτηριστεί ως κάθετη (αποτελούμενη από συμπληρωματικές επιχειρήσεις που λειτουργούν κατά μήκος της ίδιας αλυσίδας εισροών-εκροών), οριζόντια ή ενδοκλαδική (αποτελούμενη από άμεσα ανταγωνιστικές επιχειρήσεις του ίδιου κλάδου) και διαγώνια ή διακλαδική (αποτελούμενη από επιχειρήσεις διαφορετικών κλάδων) (Hinterhuber και Levin, 1994· Dourakis, 1998). Οι τρεις αυτές μορφές διεπιχειρησιακής συνεργασίας αποτελούν άμεσα υποκατάστατα των αντίστοιχων μορφών ιδιοκτησιακής ολοκλήρωσης (κάθετη, οριζόντια, διακλαδική). Με μοναδική διαφορά ότι στην προκειμένη περίπτωση οι επιχειρήσεις είναι νομικά ανεξάρτητες και, άρα, ο καταμερισμός εργασίας είναι πλέον διεπιχειρησιακός και όχι ενδοεπιχειρησιακός.

Το στοιχείο της δυνατότητας πρόσβασης σε συμπληρωματικούς πόρους αποτελεί τη σταθερή επωδό όλων των μορφών διεπιχειρησιακής συνεργασίας⁴. Η χρήση συμπληρωματικών πόρων που διαθέτουν οι άλλες επιχειρήσεις του δικτύου αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα κάθε διεπιχειρησιακής συνεργασίας. Ο λόγος είναι απλός. Σε περιόδους οικονομικής αβεβαιότητας, οι επιχειρήσεις επιζητούν την ευελιξία με τη γενική έννοια του όρου, δηλαδή προσπαθούν να δεσμεύσουν όσο το δυνατόν λιγότερα κεφάλαια σε πάγιες επενδύσεις για να ελαχιστοποιήσουν το ανέκκλητο κόστος και να προφυλαχθούν από τις έντονες διακυμάνσεις της ζήτησης (Landes, 1969· Hirschman, 1957· Piore και Sabel, 1984· Child, 1987 Porter και Fuller, 1986). Το ίδιο επιδιώκουν και με τους υπόλοιπους συντελεστές της παραγωγής (εργασία, πρώ-

τες ύλες). Η διατύπωση, όμως, ενός γενικού νόμου της ευελιξίας που διέπει οποιοδήποτε φαινόμενο διεπιχειρησιακής συνεργασίας και συλλογικού ανταγωνισμού δεν είναι αρκετή. Κι αυτό γιατί το κυρίως ζητούμενο στα πλαίσια μιας συγκεκριμένης ανάλυσης είναι να δούμε με ποιον ακριβώς τρόπο εξειδικεύεται ο γενικός αυτός νόμος σε κάθε ξεχωριστή περίπτωση. Πίσω από την εκάστοτε συγκεκριμένη μορφή διεπιχειρησιακής συνεργασίας υπάρχει μια ιδιαίτερη οικονομική λογική, την οποία η ανάλυση οφείλει κάθε φορά να αποκαλύπτει. Αυτό ακριβώς θα προσπαθήσουμε να κάνουμε παρακάτω, διερευνώντας μερικές συγκεκριμένες περιπτώσεις επιχειρησιακών δικτύων, που κατατάσσονται στην κατηγορία των κάθετων και οριζόντιων μορφών διεπιχειρησιακής συνεργασίας. Αυτό, βέβαια, σημαίνει ότι η ανάλυση δεν μπορεί και δεν πρέπει να περιορίζεται μόνο στο ρόλο που διαδραματίζουν οι ΝΤΠ. Όπως προαναφέραμε, η μορφή του διεπιχειρησιακού δικτύου είναι πολύ παλαιότερη και προϋπάρχει της πληροφορικής, οπότε φυσικό είναι να υπάρχουν και άλλοι προσδιοριστικοί παράγοντες, πέραν των ΝΤΠ.

4. Η αμφίπλευρη συμβολή των ΝΤΠ στη διαμόρφωση των διεπιχειρησιακών δικτύων

Είναι χαρακτηριστικό ότι οι ΝΤΠ συμβάλλουν στη δημιουργία και επέκταση των σημερινών συλλογικών μορφών ανάπτυξης των επιχειρήσεων με δύο διαφορετικούς και συμπληρωματικούς τρόπους. Αφενός μεν ως πολύτιμη *εισροή* με εξαιρετικές επικοινωνιακές ιδιότητες, που χρησιμοποιείται από τις αλληλοεξαρτώμενες επιχειρήσεις κατά μήκος μιας αλυσίδας προμηθευτών-πελατών για να συντονίσουν καλύτερα τις συμπληρωματικές δραστηριότητές τους και να συσφίξουν τις σχέσεις τους, αφετέρου δε ως *εκροή* παραγόμενη από τις επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στους κλάδους των ΝΤΠ. Στην πρώτη περίπτωση, οι ΝΤΠ συμβάλλουν στη διάδοση των κάθετων δικτύων συνεργασίας, καθώς με τις δυνατότητες επικοινωνίας και συντονισμού επιτρέπουν στις επιχειρήσεις να βγουν έξω από τα όριά τους και να προσπαθήσουν να χαράξουν μια συνολική στρατηγική ανταγωνισμού –σε θέματα κόστους, ποιότητας, ποικιλίας, ταχύτητας, εξυπηρέτησης πελατών– που θα έχει ως σημείο αναφοράς ολόκληρο το φάσμα της αλυσίδας εφοδιασμού και όχι μόνο τις δραστηριότητες

που λαμβάνουν χώρα εντός των επιχειρησιακών τειχών (Rocart και Scott Morton, 1984· Johnston και Lawrence, 1988· Womack και Jones, 1994, 1996· Lorenzoni και Baden-Fuller, 1995· MacDuffie και Helper, 1997· Drucker, 1998). Στη δεύτερη περίπτωση, το δυσβάστακτο κόστος και η πολυπλοκότητα της έρευνας και ανάπτυξης των ΝΤΠ ωθεί τις επιχειρήσεις που παράγουν τις τεχνολογίες αυτές στο δρόμο της συνεργασίας με τη μορφή των οριζόντιων στρατηγικών συμμαχιών (Aldrich και Sasaki, 1995· Ham et al., 1998· Link και Tassej, 1989· Ouchi και Kremen-Bolton, 1998· Porter και Fuller, 1986· Evan και Olk, 1990· Arroyo, 1990· Quintas και Guy, 1995· Kirkpatrick, 1992).

Έτσι, εξετάζοντας την πληροφορική τεχνολογία ως εισροή, αλλά και ως εκροή, μπορούμε να διαμορφώσουμε μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα για τη συμβολή της στην προώθηση της διεπιχειρησιακής συνεργασίας και του συλλογικού ανταγωνισμού. Δεν χωρά αμφιβολία ότι πρόκειται για έναν πολύ σημαντικό παράγοντα, που –με τον ένα ή τον άλλο τρόπο– συνδέεται άμεσα με την πρωτοφανή έξαρση του φαινομένου των διεπιχειρησιακών δικτύων.

4.1. Οι ΝΤΠ ως χρησιμοποιούμενη εισροή στρατηγικής σημασίας: δίκτυα κάθετης διεπιχειρησιακής συνεργασίας

Οι έντονες διακυμάνσεις και η διαφοροποίηση της ζήτησης καταναλωτικών αγαθών, με τη συνακόλουθη κατάρρευση των αντίστοιχων μαζικών αγορών, καθιστούν άκρως επισφαλείς και παράτολμες τις επενδύσεις εξειδικευμένου παγίου κεφαλαίου σε μεγάλη γκάμα συμπληρωματικών δραστηριοτήτων κατά μήκος της εξωτερικής αλυσίδας προστιθέμενης αξίας, δεδομένου ότι οι επενδύσεις αυτές συνιστούν ένα ιδιαίτερα σοβαρό ανέκκλητο κόστος. Αυτό ισχύει ακόμη και όταν η καθετοποίηση γίνεται με συγχώνευση ή εξαγορά ήδη υφιστάμενων επιχειρήσεων (εξωτερική επέκταση) και όχι με δημιουργία νέων μονάδων (εσωτερική επέκταση). Για την επιχείρηση, οι εξαγορές και συγχωνεύσεις συνιστούν επένδυση παγίου κεφαλαίου, έστω και αν σε επίπεδο οικονομίας δεν καταγράφεται σχηματισμός νέου παγίου κεφαλαίου που προκαλεί αύξηση της συνολικής προσφοράς του κλάδου και όξυνση του ανταγωνισμού (Dougakis, 1998). Σε συνθήκες οικονομικής αβεβαιότητας και αστάθειας των αγορών, η πιο ενδεδειγμένη λύση για να καταστεί μια μεγάλη καθετοποιημένη επιχείρηση ανταγωνιστική, είναι η οδός της στρατηγικής εστίασης μέσω της διαδικα-

σίας αποκαθετοποίησης. Στην περίπτωση αυτή, όμως, η αποκαθετοποιούμενη επιχείρηση χάνει τον άμεσο έλεγχο μιας σειράς αναγκαίων εισροών, τις οποίες οφείλει στο εξής να αγοράζει από εξωτερικούς προμηθευτές. Το γεγονός αυτό δυσχεραίνει αφάνταστα τη διατήρηση της ομαλής ροής των εν λόγω εισροών στις επιθυμητές προδιαγραφές ποιότητας, κόστους και παράδοσης, καθιστώντας την επιχείρηση εξαιρετικά ευάλωτη στις συχνές και αιφνίδιες διακυμάνσεις της αγοράς. Μια εναλλακτική λύση που μπορεί να την εξασφαλίσει από τέτοιου είδους προβλήματα είναι η συμμετοχή της σε κάποιο κάθετο δίκτυο συνεργασίας με επιχειρήσεις που λειτουργούν κατά μήκος της ίδιας αλυσίδας εφοδιασμού. Στο εσωτερικό των δικτύων αυτών οι συναλλαγές δε διέπονται από τους νόμους της αγοράς, αλλά από τους κανόνες της οικονομίας των σταθερών συμβολαίων, με συμβατικές και άτυπες δεσμεύσεις που αναλαμβάνουν τα μέλη για την καθιέρωση συναλλακτικών σχέσεων μακράς πνοής. Η διαχείριση των σχέσεων συνεργασίας μεταξύ των ανεξάρτητων επιχειρήσεων ενός δικτύου (Ford et al., 1997) διαφέρει ουσιαστικά από τη διαχείριση των σχέσεων στο εσωτερικό μιας επιχείρησης. Οι τελευταίες είναι ιεραρχικές σχέσεις εξουσίας που πηγάζουν από το υφιστάμενο καθεστώς ιδιοκτησίας, ενώ οι πρώτες προϋποθέτουν την ύπαρξη αμοιβαίας εμπιστοσύνης μεταξύ των επιχειρήσεων. Επομένως, η *εμπιστοσύνη* και η *συνέπεια* είναι ο ακρογωνιαίος λίθος πάνω στον οποίο στηρίζεται η διεπιχειρησιακή συνεργασία – αλλά και η συνεργασία γενικότερα (Sabel, 1992· Sako, 1992· Lorenz, 1993· Fukuyama, 1995· Kumar, 1996· Byrne και Otis, 1993· Kramer και Tyler, 1996· Kumar et al., 1998· Hirschman, 1970· Gambetta, 1988· Thorelli, 1986· Jarillo, 1988· Hosmer, 1995· Moss Kanter, 1994· Dyer, 1996· Gulati, 1998)⁵.

Τα κάθετα διεπιχειρησιακά δίκτυα είναι τα πλησιέστερα υποκατάστατα των καθετοποιημένων συγκροτημάτων ενιαίας ιδιοκτησίας. Είναι η νέα μορφή οργάνωσης που αποκαθιστά τις κατακερματισμένες κλαδικές δομές που προκύπτουν από την παρατεταμένη οικονομική ύφεση. Αποτελούν την εναλλακτική λύση που απαλλάσσει τις επιχειρήσεις από τα δεινά του γιγαντισμού και της γραφειοκρατικής δυσκαμψίας, χωρίς όμως να τους στερεί τα πλεονεκτήματα που προσφέρει το μεγάλο μέγεθος (Ο' Toole και Bennis, 1992· Lawler III, 1997). Πρόκειται για μια μορφή ολοκλήρωσης που έχει καθαρά λειτουργικό και όχι νομικό χαρακτήρα, αφού ο συντονισμός και ο έλεγχος των δραστηριοτήτων δε στηρίζεται πια στην ενότητα ιδιοκτησίας. Οι επιχειρήσεις του δικτύου

είναι ανεξάρτητες, από άποψη ιδιοκτησιακού καθεστώτος και λειτουργούν ως αυτόνομα κέντρα αξιοποίησης, αλλά την ίδια στιγμή ανήκουν σε μίαν ευρύτερη ενότητα ανταγωνισμού (επιχειρησιακό δίκτυο), με στρατηγική συνοχή την οποία εξασφαλίζει ο συντονιστής του δικτύου μέσα από μηχανισμούς εξωτερικής συνεργασίας και όχι εσωτερικού διοικητικού ελέγχου (Miles, 1989· Lorenzoni και Baden-Fuller, 1995· Hinterhuber και Levin, 1994· Boyle, 1994). Οι μηχανισμοί αυτοί ενεργοποιούν μια συνεχή ροή υλικών και πληροφοριακών πόρων μεταξύ των μελών του δικτύου (παραγγελίες, πρώτες ύλες, τεχνογνωσία, προϊόντα, ενημέρωση για τις γενικότερες συνθήκες που επικρατούν στην αγορά, διοικητικές καινοτομίες κ.τ.λ.). Έτσι, ενώ η νεά αυτή μορφή καταμερισμού εργασίας αυξάνει το βαθμό εξειδίκευσης της κάθε επιχείρησης χωριστά, παράλληλα αυξάνει και την ευελιξία του δικτύου ως σύνολο, αφού αυτό είναι σε θέση να ανασυντίθεται αδιάκοπα αναλόγως των συνθηκών και να προσφέρει πολύ μεγαλύτερη ποικιλία προϊόντων σε ανταγωνιστικές τιμές (Piore και Sabel, 1984· Best, 1990· Sabel, 1989). Με άλλα λόγια, η επιχείρηση υιοθετεί τη λύση του δικτύου κάθετης συνεργασίας, αναζητώντας την ευελιξία σε επίπεδο μηχανισμών εξωτερικού συντονισμού και εξωτερικών σχέσεων (Child, 1987· Starkey et al., 1991). Στην προκειμένη περίπτωση, αναφερόμαστε στην ευελιξία με την ειδικότερη οικονομική έννοια του όρου, που αναφέρεται στις *οικονομίες φάσματος* ή *ποικιλίας* (*economies of scope*), δηλαδή την ικανότητα παραγωγής μιας μεγάλης γκάμας προϊόντων, με το ελάχιστο δυνατό *συνολικό κόστος* (Sabel, 1982)⁶.

Τα σημερινά επιχειρησιακά δίκτυα διαφέρουν ουσιαστικά από τα παλαιότερα. Είναι πολύ πιο δυναμικά, ευέλικτα και αποτελεσματικά, χάρη στις εξαιρετικές δυνατότητες συντονισμού που παρέχουν οι ΝΤΠ. Με τη βελτίωση των πληροφοριακών ροών –από άποψη ταχύτητας, ποιότητας και όγκου διακινούμενων πληροφοριών– τα ηλεκτρονικά δίκτυα συμβάλλουν στην ουσιαστική βελτίωση της επικοινωνίας και στη θεαματική σύσφιξη των σχέσεων των συνεργαζόμενων επιχειρήσεων. Έτσι, ολοένα και πιο συχνά βλέπουμε μεταποιητικές επιχειρήσεις λιανικής και πολυεθνικές εταιρίες, αεροπορικές εταιρίες με ξενοδοχεία και πρακτορεία ταξιδιών κ.ο.κ., να ενισχύσουν τη θέση τους στην αρένα του πλανητικού ανταγωνισμού μέσω συνεργασίας (Keen, 1991). Στις ΝΤΠ οφείλεται και ένα δίκτυο νέου τύπου, που είθισται να αποκαλείται *εικονική επιχείρηση* (*virtual corporation*). Πρόκειται για εφήμερα δίκτυα, που συγκροτούνται από διάσπαρτες ανά την υφήλιο επι-

χειρήσεις, για να αξιοποιήσουν κάποια συγκεκριμένη ευκαιρία που παρουσιάζεται στην αγορά και παύουν να υφίστανται μόλις εκτελέσουν το συγκεκριμένο αυτό έργο. Το δίκτυο ανασυγκροτείται πάραυτα και με διαφορετική σύνθεση, εάν παρουσιαστεί κάποια άλλη ευκαιρία στην αγορά (Keen, 1991· Davidow και Malone, 1992· Byrne et al., 1993· Goldman, 1994· Handy, 1995· Kallinikos, 1996a· Chesbrough και Teece, 1996· Hope και Hope, 1997· Czerniawska και Potter, 1998). Αυτή η μορφή δικτύου απαιτεί άμεση ανταπόκριση στις συνθήκες της αγοράς και γι' αυτό δε θα μπορούσε να υπάρξει χωρίς τις δυνατότητες στιγμιαίας επικοινωνίας και συντονισμού που προσφέρουν οι ΝΤΠ.

Χρησιμοποιώντας το εννοιολογικό πλαίσιο της *θεωρίας του κόστους συναλλαγών (transaction cost theory)* (Coase, 1937· Williamson, 1975, 1981, 1985, 1994, 1996a, 1996b· Williamson και Ouchi, 1991· Barney και Ouchi, 1986· North, 1990)⁷, μπορούμε να πούμε ότι οι ΝΤΠ μειώνουν το κόστος εξωτερικού συντονισμού των δραστηριοτήτων (των λεγόμενων συναλλαγών αγοράς) εν σχέσει με το κόστος εσωτερικού συντονισμού των (ενδο)επιχειρησιακών συναλλαγών και ωθούν τις επιχειρήσεις προς την αποκαθetoποίηση, τη μείωση μεγέθους και την εξωτερική προμήθεια των αναγκαίων εισροών. Τα ηλεκτρονικά δίκτυα ευνοούν τις ενδιάμεσες και αγοραίες μορφές οικονομικής οργάνωσης, επειδή θεωρείται ότι συμβάλλουν στη δραστική μείωση του κόστους αναζήτησης προμηθευτών, του κόστους επικοινωνίας μαζί τους και, εμμέσως, του κόστους διαπραγμάτευσης και εκτέλεσης συμβολαίων και του κόστους διατήρησης αποθεμάτων (Malone et al., 1987· Gurbaxani και Whang, 1991· Williamson, 1985). Επομένως, δε χωρά αμφιβολία ότι με την έλευση και εφαρμογή των ΝΤΠ αναιρείται εμπράκτως η μέχρι πρότινος κρατούσα άποψη ότι μοναδική ορθολογική λύση στο ανταγωνιστικό πρόβλημα που αντιμετωπίζει μια επιχείρηση είναι η καθetoποίηση, η αύξηση μεγέθους και η εσωτερικήυση όσο το δυνατόν περισσότερων δραστηριοτήτων κατά μήκος της προμηθευτικής αλυσίδας (Chandler, 1982, 1977, 1990, 1986).

Όλες οι επιχειρήσεις που συνεργάζονται κατά μήκος μιας αλυσίδας εφοδιασμού, επιδιώκουν από κοινού τη μεγαλύτερη δυνατή βελτίωση σε έναν ή περισσότερους δείκτες οικονομικής επίδοσης, ώστε να ενισχύσουν σημαντικά τη θέση τους στο στίβο του ανταγωνισμού. Κάτι τέτοιο θα ήταν ανέφικτο να πραγματοποιηθεί αποτελεσματικά σε μεμονωμένη βάση, επειδή κάθε επιχείρηση από μόνη της ελέγχει άμεσα μικρό μόνο ποσοστό της συνολικής προ-

στιθέμενης αξίας του τελικού προϊόντος. Εάν, επί παραδείγματι, υποθεθεί ότι στρατηγικός στόχος είναι η μείωση του κόστους παραγωγής του τελικού προϊόντος κατά 10% και η επιχείρηση με τις εσωτερικές δραστηριότητές της είναι υπεύθυνη μόνο για το 20% της συνολικής προστιθέμενης αξίας, τότε για να επιτευχθεί ο στόχος αυτός χρειάζεται να μειώσουν ταυτοχρόνως το κόστος παραγωγής τους κατά 10% όλες οι συμπληρωματικές επιχειρήσεις της αλυσίδας εφοδιασμού. Για να πετύχει από μόνη της κάτι τέτοιο η συγκεκριμένη επιχείρηση, πρέπει να μειώσει το δικό της εσωτερικό κόστος κατά 50% και όχι κατά 10%, διότι εν τοιαύτη περιπτώσει, η επίπτωση στο συνολικό κόστος θα ήταν μια μείωση της τάξης μόλις του 2% (το 20% του 10%, δηλαδή το ποσοστό που αντιπροσωπεύει η εν λόγω επιχείρηση στη συνολική προστιθέμενη αξία του τελικού προϊόντος). Βλέπουμε, λοιπόν, ότι για να αυξήσει τις πιθανότητες επιτυχίας μια επιχείρηση είναι υποχρεωμένη να πάψει να ομφαλοσκοπεί και να γίνει περισσότερο εξωστρεφής, αφού η υλοποίηση των ειδικότερων στρατηγικών στόχων της (κόστος, ποιότητα και ποικιλία προϊόντων, ταχύτητα εργασιών, εξυπηρέτηση πελατών) δεν εξαρτάται μόνον από τις δικές της εσωτερικές διεργασίες, αλλά και από τις δραστηριότητες των άλλων συμπληρωματικών επιχειρήσεων από τις οποίες προμηθεύεται εισροές και/ή στις οποίες διαθέτει προϊόντα. Υπό αυτή την έννοια, ο ανταγωνισμός μετατρέπεται σε συλλογική υπόθεση, αφού ο οικονομικός λογισμός και η επιχειρησιακή στρατηγική δεν έχουν ως σημείο αναφοράς και πεδίο εφαρμογής τη μεμονωμένη επιχείρηση ως νομική οντότητα, αλλά ολόκληρο το φάσμα της εξωτερικής αλυσίδας προστιθέμενης αξίας και όλες τις επιχειρήσεις από τις οποίες αυτή απαρτίζεται (Womack και Jones, 1994· Lorenzoni και Baden-Fuller, 1995· Dyer, 1996· Drucker, 1998).

Η αποφασιστική συμβολή των ΝΤΠ είναι ότι καθιστούν τον αωτέρω δρόμο της κάθετης διεπιχειρησιακής συνεργασίας και του συλλογικού ανταγωνισμού, μια καθ' όλα ρεαλιστική και βιώσιμη εναλλακτική λύση, σε σύγκριση με την παραδοσιακή συνταγή της καθετοποίησης και του γιγαντισμού. Πράγματι, τα σύγχρονα ηλεκτρονικά δίκτυα με την ουσιαστική βελτίωση της επικοινωνίας και του συντονισμού, προάγουν τις νέες μορφές ευέλικτης οικονομικής οργάνωσης, που ευνοούν το μικρομεσαίο μέγεθος και τη διεπιχειρησιακή συνεργασία. Με τον τρόπο αυτό διαμορφώνεται ένας (δια)κλαδικός ανταγωνισμός νέου τύπου, στα πλαίσια του οποίου τίθενται αντιμέτωπες ευρύτερες επιχειρησιακές ομάδες και όχι μεμονωμένες επιχειρήσεις.

Παρ' όλα αυτά, σε καμία περίπτωση οι ΝΤΠ δεν υποκαθιστούν τη στρατηγική σκέψη, η οποία διατηρεί στο ακέραιο τη σπουδαιότητά της. Απλώς, συνιστούν το μέσο που επιτρέπει την υλοποίηση των στρατηγικών στόχων με αποτελεσματικότερο τρόπο. Είναι ευνόητο ότι αν απουσιάζει παντελώς ή απλώς χωλαίνει η επιχειρησιακή στρατηγική, η πληροφορική τεχνολογία αφ' εαυτής δεν μπορεί να οδηγήσει στην επιτυχία, επειδή δεν υπάρχουν ενδεδειγμένοι και σαφείς στρατηγικοί στόχοι. Άρα, ο ρόλος του στρατηγικού συντονιστή ενός κάθετου δικτύου διεπιχειρησιακής συνεργασίας είναι καθοριστικός, δεδομένου ότι πρέπει να έχει την ικανότητα να εντοπίζει και να φέρνει σε επαφή γρήγορα και αποτελεσματικά τις εταιρίες-μέλη που διαθέτουν τους απαιτούμενους κάθε φορά παραγωγικούς πόρους (Miles και Snow, 1986· Miles, 1989· Davidow και Malone, 1992· Byrne et al., 1993· Tully, 1993· Goldman, 1994· Boyle, 1994· Lorenzoni και Baden-Fuller, 1995· Chesbrough και Teece, 1996). Όσον αφορά τα απλά μέλη του δικτύου, η ανταγωνιστικότητά τους εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το πόσο επιθυμητοί εταίροι και συνεργάτες είναι σε ένα περιβάλλον όπου οι συλλογικές μορφές οικονομικής οργάνωσης κερδίζουν ολοένα και περισσότερο έδαφος. Αξίζει να σημειωθεί ότι για την επιλογή των εταίρων τους πολλοί στρατηγικοί συντονιστές θέτουν ως απαραίτητη προϋπόθεση την ύπαρξη κατάλληλης πληροφοριακής υποδομής, που επιτρέπει την άμεση ένταξη στο ηλεκτρονικό τους δίκτυο, με το σκεπτικό ότι όλο και περισσότερες διεπιχειρησιακές συναλλαγές –παραγγελίες, τιμολόγια, πληρωμές– διεκπεραιώνονται ηλεκτρονικά (π.χ. οι μεγάλες αλυσίδες λιανικού εμπορίου Wal-Mart στις ΗΠΑ και Tesco, στη Μεγάλη Βρετανία) (Δουκίδης et al., 1993). Επομένως, στις μέρες μας, τα ηλεκτρονικά δίκτυα διεπιχειρησιακής συνεργασίας αποτελούν αναγκαία προϋπόθεση για να συσταθούν αποτελεσματικά δίκτυα διεπιχειρησιακής συνεργασίας οιασδήποτε μορφής. Στη βάση ενός πετυχημένου επιχειρησιακού δικτύου βρίσκεται πάντα ένα αποτελεσματικό ηλεκτρονικό δίκτυο (Keen, 1991). Συνεπώς, η ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων θα εξαρτάται εφεξής σε μεγάλο βαθμό από την ποιότητα των ηλεκτρονικών πληροφοριακών συστημάτων τους και της ευρύτερης τηλεπικοινωνιακής υποδομής τους.

4.2. Οι ΝΤΠ ως παραγόμενη εκροή: δίκτυα οριζόντιας διεπιχειρησιακής συνεργασίας με τη μορφή των τεχνολογικών στρατηγικών συμμαχιών

Οι ΝΤΠ, όμως, δεν είναι μόνο ένας πολύτιμος πόρος που χρησιμοποιείται ευρύτατα από τις σημερινές επιχειρήσεις με τον τρόπο που προαναφέραμε, για να εδραιώσει την ανταγωνιστική θέση τους στην αγορά. Είναι και μια εκροή που παράγεται από τις επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στον ευρύτερο κλάδο της πληροφορικής. Τα τελευταία χρόνια, στον κλάδο αυτό παρατηρούνται φαινόμενα εκτεταμένης διεπιχειρησιακής συνεργασίας για ανάπτυξη τεχνολογίας (Porter, 1986), που στις μέρες μας είθισται να αποκαλούνται *τεχνολογικές στρατηγικές συμμαχίες (technological strategic alliances)*. Οι συμμαχίες αυτές μπορεί να είναι διμερείς (π.χ. Siemens - Matsushita, Ford -Honda, General Motors - Toyota, Daimler-Benz - Mitsubishi) ή πολυμερείς, να συνάπτονται δηλαδή μεταξύ περισσότερων εταιρών, που συγκροτούν ευρύτερα δίκτυα διεπιχειρησιακής συνεργασίας, με σκοπό να αποκτήσουν τεχνολογικό προβάδισμα και να εξασφαλίσουν άμεση και ταυτόχρονη παρουσία στις σημαντικότερες διεθνείς αγορές.

Αξίζει να σημειωθεί ότι μέχρι πρόσφατα, το νομοθετικό πλαίσιο που ρυθμίζει τους κανόνες του ανταγωνισμού στις δυτικές χώρες, επηρεασμένο από τις αντιλήψεις της συμβατικής οικονομικής θεωρίας, αντιμετώπιζε εχθρικά όλες τις περιπτώσεις οριζόντιας (ενδοκλαδικής) επέκτασης ή συνεργασίας. Τις θεωρούσε άμεσα υπεύθυνες για τη συγκέντρωση μονοπωλιακής δύναμης και τη συνακόλουθη άμβλυνση του ενδοκλαδικού ανταγωνισμού. Ειδικότερα, θεωρούσε ότι η συνεργασία ομοειδών επιχειρήσεων του ίδιου κλάδου ισοδυναμεί με μη-ανταγωνισμό, που μοιραία οδηγεί σε στρεβλή κατανομή των υφιστάμενων κοινωνικών πόρων και διαμόρφωση μονοπωλιακών τιμών εις βάρος του κοινωνικού συνόλου. Σήμερα, όμως, είναι σαφές ότι ο ανταγωνισμός δεν περιορίζεται μόνο στις τιμές. Η φαρέτρα με την οποία οι επιχειρήσεις διεξάγουν τη μάχη του ανταγωνισμού, εκτός από τις τιμές, έχει εμπλουτισθεί και με νέα στρατηγικά όπλα, όπως η ποιότητα, η ποικιλία, η ταχύτητα εφοδιασμού της αγοράς και η εξυπηρέτηση, που απορρέουν από την ικανότητά τους να εισάγουν καινοτομίες σε επίπεδο μεθόδων παραγωγής, προϊόντων, αλλά και μορφών οργάνωσης και διοίκησης. Ο ανταγωνισμός μέσω καινοτομιών οι οποίες διαφοροποιούν ποιοτικά τα προϊόντα και αυξάνουν την ποικιλία ή την ταχύτητα εισόδου νέων μοντέλων στην αγορά, έχει

υποκαταστήσει σε μεγάλο βαθμό τον ανταγωνισμό που διεξάγεται μέσω των τιμών (Stalk, 1988· Stalk και Hout, 1990· Stalk et al., 1992). Επομένως, η αντίληψη ότι οποιαδήποτε συνεργασία μεταξύ επιχειρήσεων δεν μπορεί παρά να ταυτισθεί με τη μορφή του καρτέλ, που εξ ορισμού αποσκοπεί στη διαμόρφωση μονοπωλιακών τιμών, είναι πλέον παρωχημένη (Jorde και Teece, 1989)⁸.

Για παράδειγμα, οι τεχνολογικές στρατηγικές συμμαχίες δεν αποβλέπουν στον επηρεασμό των τιμών, αλλά στην υλοποίηση κοινών προγραμμάτων τεχνολογικής έρευνας προς όφελος των μελών της συμμαχίας. Πράγματι, βασική αρχή μιας τέτοιας συνεργασίας είναι η συγχρηματοδότηση και ο επιμερισμός κάποιων δαπανών έρευνας και ανάπτυξης (R και D), που υπό κανονικές συνθήκες θα επιβάρυναν εξ ολοκλήρου την κάθε επιχείρηση χωριστά. Έτσι, μειώνεται το συνολικό κόστος R και D και εξοικονομούνται κοινωνικοί πόροι. Ωστόσο, το κυριότερο κοινωνικό όφελος είναι ότι επιταχύνεται ο ρυθμός της τεχνολογικής προόδου. Οπότε, και αν ακόμη υποθεθεί ότι η διεπιχειρησιακή συνεργασία αμβλύνει εν μέρει τον ανταγωνισμό διαμορφώνοντας προς στιγμήν υψηλότερα επίπεδα τιμών, το κοινωνικό αυτό κόστος είναι σαφώς μικρότερο από τα μακροπρόθεσμα οφέλη που προκαλούν οι ταχύτεροι ρυθμοί εκσυγχρονισμού και οικονομικής ανάπτυξης⁹.

Ο βασικός λόγος που ωθεί τους παραγωγούς των ΝΤΠ σε τεχνολογικές στρατηγικές συμμαχίες είναι διαρθρωτικού χαρακτήρα. Στη σημερινή εποχή, οι δραστηριότητες R και D στον τομέα των ΝΤΠ είναι εξαιρετικά περίπλοκες και απαιτούν τεράστιες επενδύσεις (Δρυμπέτας, 1995), ενώ την ίδια στιγμή ο κύκλος ζωής του κεφαλαιουχικού εξοπλισμού και των σχετικών προϊόντων συρρικνώνεται αδιάκοπα λόγω των ραγδαίων ρυθμών τεχνολογικής απαξίωσης (Jorde και Teece, 1989· Ouchi και Kremen-Bolton, 1988· Evan και Olk, 1990· Aldrich και Sasaki, 1995· Quintas και Guy, 1995). Για να ανταποκριθούν αποτελεσματικά στις δαπανηρές αυτές επενδύσεις και στη σημαντική μείωση του χρόνου εκμετάλλευσης των προϊόντων τους, οι επιχειρήσεις του τομέα των ΝΤΠ είναι υποχρεωμένες αφενός μεν να συνεργασθούν με άμεσους ή έμμεσους ανταγωνιστές για να επιμερίσουν το υπέρογκο επενδυτικό κόστος, αφετέρου δε να παγκοσμιοποιηθούν για να καλύψουν επαρκώς τις μεγάλες διεθνείς αγορές που θα τους επιτρέψουν να κάνουν απόσβεση σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα (Δουράκης και Δρυμπέτας, 1998). Γι' αυτό και οι στρατηγικές συμμαχίες στον κλάδο των ΝΤΠ κατά κανόνα πραγματοποιούνται από μεγάλες πολυεθνικές επιχειρήσεις που έχουν ως στόχο τη

συλλογική ανάπτυξη των ΝΤΠ και την εμπορική αξιοποίησή τους με ταχεία διείσδυση στις μεγάλες διεθνείς αγορές.

Είναι χαρακτηριστικό ότι σε όλες τις στρατηγικές συμμαχίες, βασική επιδίωξη παραμένει η αναζήτηση εταίρων που διαθέτουν συμπληρωματικούς πόρους και όχι η αύξηση της παραγωγικής δυναμικότητας. Κάθε επιχείρηση προσπαθεί να βρει στο συνέταιρό της αυτό ακριβώς που της λείπει, έτσι ώστε να ελαχιστοποιείται το συνολικό πάγιο κόστος και να αξιοποιούνται όσο καλύτερα γίνεται το επενδεδυμένο κεφάλαιο και οι υπάρχοντες πόροι της κάθε εταιρίας (Ohmae, 1992).

Τέλος, οι στρατηγικές συμμαχίες μπορεί να είναι και διμερείς συμφωνίες μεταξύ μεμονωμένων εταιριών. Για παράδειγμα, στις αρχές της δεκαετίας, η IBM είχε συνάψει διμερείς στρατηγικές συμμαχίες με τις γνωστές εταιρίες Toshiba, Mitsubishi, Motorola, Apple, Intel, Lotus, Novell, Wang, Siemens, Sears και Borland, που κάλυπταν ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων (irkpatrick, 1992). Κάτι ανάλογο έκανε και η Siemens, στα μέσα της δεκαετίας του '80, με τις εταιρίες Philips, Fuji, Corning, Toshiba, Fujitsu, General Electric, Xerox, Thomson, Ericsson, Intel, Microsoft κ.ά., στους τομείς των τηλεπικοινωνιών, των υπολογιστών, των ημιαγωγών, της ρομποτικής, του software και των νέων υλικών (Sengenberger και Campbell, 1992· Harrison, 1994· Pekar και Allio, 1994). Οι στρατηγικές αυτές συμμαχίες αλλάζουν με την πάροδο του χρόνου και σήμερα είναι πολύ περισσότερες¹⁰. Εν τοιαύτη περιπτώσει, η επιχείρηση αποτελεί ένα κομβικό σύμπλεγμα διμερών σχέσεων συνεργασίας με άλλες επιχειρήσεις (Aoki et al., 1990· Quinn, 1992· Powell και Smith-Doerr, 1994). Πάντως, ασχέτως συγκεκριμένης μορφής (διμερής συμφωνία ή πολυμερές δίκτυο), οι συμφωνίες συνεργασίας εστιάζονται σε συγκεκριμένους τομείς και δεν αφορούν σε όλο το φάσμα των δραστηριοτήτων των εταιριών-μελών. Σε όλους τους άλλους τομείς, οι εταιρίες αυτές μπορεί να λειτουργούν αμιγώς ανταγωνιστικά ακολουθώντας τη δική τους ανεξάρτητη πορεία. Άλλωστε, πολλές επιχειρήσεις συμμετέχουν σε περισσότερες από μια στρατηγικές συμμαχίες, που έχουν διαφορετικό αντικείμενο και απαρτίζονται από διαφορετικούς εταίρους.

5. Ο μύθος της παρακμής των μεγάλων επιχειρήσεων στη σύγχρονη οικονομία των δικτύων

Η διάδοση των ΝΤΠ έδωσε αφορμή να διατυπωθούν αφιλεγόμενες εικασίες και προβλέψεις σχετικά με την εξέλιξη του οικονομικού συστήματος. Στο μακρύ κατάλογο των εσχατολογικών αναλύσεων που μας κατακλύζουν, καθώς πλησιάζουμε στο τέλος της δεύτερης χιλιετίας (τέλος της ιδεολογίας, τέλος της ιστορίας, τέλος της εργασίας κ.ο.κ.), περίοπτη θέση κατέχει και το τέλος της μεγάλης επιχείρησης, ενός θεσμού που σφράγισε με την παρουσία του τον 20ό αιώνα, αλλά ήγγικεν ως φαίνεται η ώρα –κατά τους εν λόγω ισχυρισμούς– να μπει στο χρονοντούλαπο της ιστορίας. Και για του λόγου το αληθές, γίνεται συνήθως αναφορά στην εντυπωσιακή αύξηση των δικτύων διεπιχειρησιακής συνεργασίας, που απαρτίζονται από δυναμικές και ευέλικτες μικρομεσαίες μονάδες. Λέγεται ότι τα ευέλικτα αυτά δίκτυα σηματοδοτούν το τέλος της κυριαρχίας των ολιγοπωλίων και την απαρχή της επικράτησης των μικρομεσαίων επιχειρήσεων, του συλλογικού ανταγωνισμού και των συμβιωτικών μορφών οικονομικής ανάπτυξης. Η άποψη αυτή πρωτοδιατυπώθηκε από τους θεωρητικούς της *ευέλικτης εξειδίκευσης (flexible specialisation)* και κυριαρχεί στη σχετική, αλλά και την ευρύτερη βιβλιογραφία που διερευνά τη χωρική διάσταση των δικτύων (*τοπικά βιομηχανικά ή κλαδικά συστήματα – industrial districts or clusters*) (Piore και Sabel, 1984· Sabel, 1982, 1989· Brusco, 1982· Best, 1990· Goodman et al., 1989· Pyke et al., 1990· Pyke και Sengenberge, 1992· Sengenberger et al., 1990· Sengenberger και Campbell, 1992· Saxenian, 1994· Banasco και Sabel, 1995· OECD, 1996· Perrow, 1992· Antonelli, 1988· Lazerson, 1988, 1995· Howard, 1990· Powell και Smith-Doerr, 1994· Λαμπριανίδης, 1992, 1996· Λυμπεράκη, 1991, 1992· Porter, 1998)¹¹.

Έτσι, ενώ μέχρι πρότινος κανείς ειδικός δε διανοείτο να αμφισβητήσει το φαινόμενο της παντοκρατορίας των μεγάλων επιχειρήσεων, τα τελευταία χρόνια άρχισαν να διατυπώνονται και απόψεις εκ διαμέτρου αντίθετες. Σχηματικά, με την πάροδο του χρόνου έχουν διαμορφωθεί δύο ευδιάκριτες τάσεις, που τοποθετούνται στους αντίποδες. Στη μία άκρη βρίσκονται όλοι όσοι πρεσβεύουν ότι στις μέρες μας το μικρό εταιρικό μέγεθος είναι καλύτερο και στην άλλη άκρη εκείνοι που υποστηρίζουν ότι το με-

γάθο μέγεθος εξακολουθεί και σήμερα να είναι καλύτερο, όπως πάντα. Οι πρώτοι διατείνονται ότι ζούμε σε μια εποχή αναβίωσης του επιχειρηματικού πνεύματος και αποδιάρθρωσης των συγκεντρωτικών κλαδικών δομών, με τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις να διαδραματίζουν ολοένα και πιο σημαντικό ρόλο (Gilder, 1984, 1988· Acs, 1992· Carroll, 1994· Granovetter, 1984· Howard, 1990· Lazerson, 1988· Sengenberger et al., 1990· Makridakis, 1996· Malone et al., 1987· Malone και Laubacher, 1998 κ.ά.)¹². Οι δεύτεροι τονίζουν ότι δεν άλλαξε απολύτως τίποτα και οι μεγάλες επιχειρήσεις εξακολουθούν, όπως πάντα, να υπερέχουν από άποψη οικονομικής αποτελεσματικότητας και να παραμένουν κυρίαρχες του ανταγωνιστικού παιχνιδιού (Ferguson, 1988, 1990· Amin και Dietrich, 1991· Robins και Gillespie, 1992· Harrison, 1994· Li, 1995· Chandler, 1977, 1982, 1986, 1990· Galbraith, 1967 κ.ά.).

5.1. Η διπλή υπόσταση της επιχείρησης και οι επιπτώσεις της

Τίθεται, λοιπόν, το ερώτημα ποια απο τις δύο θέσεις είναι η σωστή. Η απάντηση είναι ότι εξαρτάται από ποια οπτική γωνία προσεγγίζει κανείς την επιχείρηση. Η τελευταία έχει δύο διαστάσεις, τη χρηματοοικονομική και την υλικοτεχνική. Εάν η προσέγγιση αναφέρεται στην πρώτη διάσταση, τότε σωστή είναι η άποψη που υποστηρίζει ότι οι μεγάλες επιχειρήσεις κυριαρχούν στο οικονομικό σκηνικό από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα μέχρι σήμερα. Πράγματι, ως νομικά ευδιάκριτα χρηματοοικονομικά κέντρα αξιοποίησης του επενδεδυμένου κεφαλαίου, οι επιχειρήσεις επεκτείνονται αδιάκοπα και αποκτούν ολοένα και μεγαλύτερο μέγεθος. Αυτή η διαδικασία συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του κεφαλαίου έχει προσλάβει ακόμη μεγαλύτερες διαστάσεις τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια που οι εξαγορές και συγχωνεύσεις σημειώνουν αλληπάλληλα ιστορικά ρεκόρ (Rohatyn, 1986· Business Week, 1990· Colvin, 1999). Εάν, όμως, προσεγγίσουμε την επιχείρηση από καθαρά λειτουργική σκοπιά (υλικοτεχνική διάσταση), δηλαδή ως κέντρο παραγωγικού συνδυασμού υλικοτεχνικών μέσων, τότε η κατάσταση που διαμορφώνεται είναι εντελώς διαφορετική. Οι σημερινές τεχνικοοικονομικές συνθήκες ευνοούν τη σύσταση αποτελεσματικών μονάδων μικρού και μεσαίου μεγέθους.

Φυσικά, αυτές οι επιχειρησιακές μονάδες δεν είναι απαραίτητο να είναι και ιδιοκτησιακά ανεξάρτητες. Είναι χαρακτηριστικό ότι εδώ και πολλά χρόνια οι μεγάλες επιχειρήσεις συγκροτούν εσωτε-

ρικά δίκτυα μικρών και μεσαίων επιχειρησιακών μονάδων για να γίνουν πιο ευέλικτες και να ανταποκρίνονται έγκαιρα στις προκλήσεις του ανταγωνισμού και τις αιφνίδιες διακυμάνσεις της ζήτησης. Ουσιαστικά, με τα εσωτερικά αυτά δίκτυα μικρομεσαίων επιχειρησιακών μονάδων που λειτουργούν ως αυτόνομα κέντρα κέρδους και κόστους, γίνεται μια προσπάθεια εισαγωγής στοιχείων αγοράς και ανταγωνισμού στην οργανωτική δομή των μεγάλων επιχειρήσεων (Snow et al., 1992· Magidson και Polcha, 1992· Halal, 1994· Halal et al., 1994· Miles et al., 1995· Sabel, 1989· Lawler III, 1997). Πρακτικά, αυτό σημαίνει ότι ένας μεγάλος επιχειρησιακός όμιλος κοινής ιδιοκτησίας –αγγλιστί, corporation– μπορεί, με βάση το πρώτο κριτήριο (δηλαδή ως νομικά αυτοτελής χρηματοοικονομικός φορέας αξιοποίησης του κεφαλαίου), να αναπτύσσεται αδιάκοπα με τις γνωστές μεθόδους εσωτερικής ή εξωτερικής επέκτασης (καινούργιες μονάδες ή εξαγορές και συγχωνεύσεις) και την ίδια στιγμή, με βάση το δεύτερο κριτήριο –ως λειτουργική και υλικοτεχνική οντότητα– να «τεμαχίζεται» σε ολοένα και περισσότερες διοικητικά αυτόνομες (όχι όμως και ιδιοκτησιακά ανεξάρτητες) στρατηγικές επιχειρησιακές μονάδες (strategic business units) μικρού ή μεσαίου μεγέθους. Μια τέτοια εταιρία είναι συγχρόνως και «μεγάλη» και «μικρή». Διαθέτει τα αναμφισβήτητα χρηματοοικονομικά πλεονεκτήματα των μεγάλων επιχειρήσεων και τη λειτουργική ευελιξία των μικρομεσαίων.

Αυτή η ιδέα της αμφίπλευρης θεώρησης της επιχείρησης έχει τις ρίζες της στην ετερόδοξη οικονομική θεωρία. Πράγματι, η μαρξιστική πολιτική οικονομία προσεγγίζει την οικονομική δραστηριότητα τόσο από τη σκοπιά της *ανταλλακτικής αξίας* (διαδικασία αξιοποίησης του κεφαλαίου και παραγωγής υπεραξίας), όσο και από τη σκοπιά της *αξίας χρήσης* (υλικοτεχνική διαδικασία παραγωγής προϊόντων και υπηρεσιών). Η διπλή αυτή υπόσταση του κεφαλαίου, στα πλαίσια της οικονομικής δραστηριότητας απασχολεί και τη νεοοικονομική θεωρία. Η κριτική που άσκησαν οι νεοοικονομικοί στην οριακή θεωρία κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '60 –με αποκορύφωμα τον περίφημο διάλογο του σφραφισμένου P. Garegnani με τον υπέρμαχο της νεοκλασικής εκδοχής P. Samuelson– είχε ως αιχμή του δόρατος την έκφραση του κεφαλαίου σε *υλικούς όρους* και σε *όρους αξίας* (τιμής)¹³.

5.2. Η τάση σύγκλισης των οργανωτικών δομών μικρών και μεγάλων επιχειρήσεων

Το ερώτημα στο οποίο προσπαθούν να δώσουν απάντηση και οι δύο παραπάνω τάσεις είναι και αυτό σχηματοποιημένο: τι είναι προτιμότερο να έχει μια οικονομία, μεγάλες ή μικρές επιχειρήσεις; Συγκεντρωτικές ή κατακερματισμένες κλαδικές δομές; Ωστόσο, η μανιχαϊστική αυτή προσέγγιση δεν ανταποκρίνεται στη σημερινή πραγματικότητα. Στις μέρες μας, η αποτελεσματικότητα και η οικονομική επιτυχία δεν εξαρτάται πια τόσο από το εταιρικό μέγεθος αυτό καθαυτό (ποσοτική διάσταση), όσο από την ποιότητα των ενδο- και δι-επιχειρησιακών σχέσεων και τις μορφές κλαδικής οργάνωσης μιας οικονομίας (ποιοτική διάσταση). Δεν πρέπει, άλλωστε, να ξεχνάμε ότι πετυχημένες καινοτόμες επιχειρήσεις υπάρχουν και μεγάλες και μικρές. Το σωστό ερώτημα είναι ποια μορφή οικονομικής οργάνωσης παρέχει τη δυνατότητα στις μεν μεγάλες επιχειρήσεις να αποκτήσουν τα πλεονεκτήματα των μικρομεσαίων (δηλαδή να γίνουν πιο ευέλικτες), στις δε μικρομεσαίες να αποκτήσουν τα πλεονεκτήματα των μεγάλων (δηλαδή πρόσβαση σε περισσότερους πόρους και χρηματοοικονομική ισχύ). Άρα, το δίλημμα μεγάλο ή μικρό εταιρικό μέγεθος δεν έχει αφ' εαυτού κάποιο ιδιαίτερο νόημα, δεδομένου ότι μια επιχείρηση πρέπει συγχρόνως να είναι... και μεγάλη και μικρή! Και ο ιδανικός αυτός συγκερασμός επιτυγχάνεται με την οργανωτική μορφή του επιχειρησιακού δικτύου. Γι' αυτό και τα τελευταία χρόνια ολοένα και περισσότερες μεγάλες εταιρίες συγκροτούν εσωτερικά δίκτυα ιδιόκτητων επιχειρησιακών μονάδων, ενώ οι μικρομεσαίες συμμετέχουν σε ευρύτερα εξωτερικά δίκτυα μαζί με άλλες μεγάλες ή μικρές επιχειρήσεις (Lawler III, 1997)¹⁴. Το εταιρικό μέγεθος δε φαίνεται να διαδραματίζει κάποιον ιδιαίτερο ρόλο, καθώς το δρόμο της συνεργασίας και του συλλογικού ανταγωνισμού σπεύδουν να τον δοκιμάσουν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο τόσο οι μικρές, όσο και οι μεγάλες επιχειρήσεις (O' Doherty, 1990· O' Toole και Bennis, 1992· Commission of the European Communities, 1989· Howard, 1990).

Γενικά, μπορούμε να πούμε ότι παρατηρείται μια τάση σύγκλισης των οργανωτικών δομών των μικρομεσαίων και των μεγάλων επιχειρήσεων, η οποία αποκρυσταλλώνεται στην ενιαία μορφή του επιχειρησιακού δικτύου. Υπό την προϋπόθεση, βέβαια, ότι δε θεωρούμε τη διάδοση της οικονομίας των δικτύων σαν αρχή του τέλους των μεγάλων επιχειρήσεων και της κυριαρχίας των μικρών,

όπως κάνουν πολλοί (Piore και Sabel, 1984· Sabel, 1989· Howard, 1990· Λυμπεράκη, 1992· Makridakis, 1996 κ.ά.). Μια τέτοια προσέγγιση είναι εντελώς επιδερμική, δεδομένου ότι αδυνατεί να συλλάβει τις βαθύτατες διαρθρωτικές αλλαγές που λαμβάνουν χώρα στο εσωτερικό και εξωτερικό περιβάλλον των μεγάλων επιχειρήσεων για να διατηρήσουν το ανταγωνιστικό τους πλεονέκτημα και να παραμείνουν κυρίαρχες στην αγορά (Moss Kanter, 1990· Halal, 1994· Halal et al., 1994· Hammer και Champy, 1993· Kirkpatrick, 1992· Ehrbar και Roth, 1993). Εν προκειμένω, είναι πολύ χαρακτηριστική η ουσιαστική ανάκαμψη που σημείωσαν πρόσφατα οι βιομηχανικοί κολοσσοί της IBM και της General Motors, τα σοβαρά προβλήματα των οποίων στις αρχές της δεκαετίας του '90 θεωρήθηκαν από πολλούς προάγγελος του τέλους των μεγάλων επιχειρήσεων (Loomis, 1993· Tully, 1993· Drucker, 1994· Carroll, 1993)¹⁵. Αδυνατεί, ακόμη, να ερμηνεύσει το διογκούμενο σήμερα κύμα εξαγορών και συγχωνεύσεων (The Wall Street Journal, 1994· Colvin, 1999· Lawler III, 1997), που οδηγεί στη συγκρότηση τεράστιων επιχειρήσεων στον τραπεζικό κλάδο, τις τηλεπικοινωνίες και την αεροναυπηγική βιομηχανία.

Δεν πρέπει, άλλωστε, να μας διαφεύγει το γεγονός ότι τα περισσότερα δίκτυα διεπιχειρησιακής συνεργασίας είναι ιεραρχικά δομημένα και στηρίζονται σε σχέσεις εξουσίας (Drucker, 1998). Όπως πολύ εύστοχα ειπώθηκε, πρόκειται για ένα φαινόμενο *συγκέντρωσης χωρίς συγκεντροποίηση* του κεφαλαίου (*concentration without centralisation*) (Harrison, 1994). Συνήθως, ο στρατηγικός συντονιστής είναι κάποια μεγάλη επιχείρηση που κατέχει δεσπόζουσα θέση στο εσωτερικό πυραμοειδώς δομημένων δικτύων, όπως τα ιαπωνικά προμηθευτικά keiretsu (Womack et al., 1990· Fruin, 1992· Macbeth και Ferguson, 1994· Tunbull et al., 1992· Sako, 1989). Άλλο παράδειγμα είναι τα λίαν δημοφιλή εσχάτως διεπιχειρησιακά δίκτυα franchising, που λειτουργούν υπό την αιγίδα και την επωνυμία μιας μητρικής εταιρίας και τη σχετική ορολογία, τα περισσότερα δίκτυα είναι «*βασιλεία*» (*kingdoms*) και όχι «*δημοκρατίες*» (*republics*) (Sengenberger et al., 1990· Howard, 1990· Λυμπεράκη, 1992· Castells, 1996· Pyke, 1988). Μάλιστα, πολλές «δημοκρατίες» με την πάροδο του χρόνου έχουν μετεξελιχθεί σε «βασιλεία» επειδή εξαγοράστηκαν από άλλες μεγαλύτερες επιχειρήσεις εξωδικτυακής προέλευσης (Benko et al., 1995· Harrison, 1994· Castells, 1996).

Κατά συνέπεια, κάθε άλλο παρά έφθασε το τέλος των μεγάλων επιχειρήσεων. Φαίνεται ότι στην προκειμένη περίπτωση γίνε-

ται σύγχυση με το υπαρκτό φαινόμενο της υποχώρησης *συγκεκριμένου τύπου* μεγάλων επιχειρήσεων, που είναι κάτι το διαφορετικό (Castells, 1996). Πράγματι, λόγω του έντονου διεθνούς ανταγωνισμού και των τάσεων στρατηγικής εστίασης που επικρατούν τις τελευταίες δύο δεκαετίες (Douarakis, 1999), οι καθετοποιημένοι επιχειρησιακοί όμιλοι αποκαθετοποιούνται (εξού και η πρωτοφανής ανάπτυξη της εξωτερικής ανάθεσης πολλών δραστηριοτήτων –outsourcing– και της κάθετης διεπιχειρησιακής συνεργασίας), ενώ οι μεγάλοι όμιλοι πολυκλαδικού τύπου (conglomerates) αποδιαρθρώνονται. Επ' ουδενί λόγω, όμως, το τέλος των δύο αυτών συγκεκριμένων τύπων μεγάλης επιχείρησης δεν πρέπει να εκλαμβάνεται σαν το τέλος της μεγάλης επιχείρησης γενικά...

Αξίζει να σημειωθεί ότι η απλοϊκή αυτή άποψη της επερχόμενης κυριαρχίας των μικρομεσαίων επιχειρήσεων, πηγάζει από έναν άκρατο τεχνολογικό ντετερμινισμό (βλέπε, π.χ., Gilder, 1984, 1988, 1989, 1992· Gingrich, 1995). Υποτίθεται ότι η επαναστατική φύση των ΝΤΠ οδηγεί αυτομάτως και αφεύκτως στην αποκέντρωση και τον κατακερματισμό των συγκεντρωτικών δομών και της γραφειοκρατίας, ανοίγοντας το δρόμο σε καινοτόμους επιχειρηματίες και δυναμικές μικρές επιχειρήσεις που διαθέτουν όλη την απαραίτητη υποδομή και τον εξοπλισμό των ΝΤΠ¹⁶. Ο τεχνολογικός αυτός ντετερμινισμός είναι ιδιαίτερα έκδηλος στο παρακάτω χαρακτηριστικό απόσπασμα, στο οποίο ο γνωστός θιασώτης του επιχειρηματικού καπιταλισμού και της ελεύθερης αγοράς G. Gilder διατυπώνει τον επαναστατικό «νόμο του μικρόκοσμου»:

«Η ισχύς ενός τσιπ αυξάνεται πολύ γρηγορότερα από την ισχύ ενός κεντρικού επεξεργαστή που εξυπηρετεί ένα εκτεταμένο σύστημα πολλών τερματικών. Η δύναμη ενός ανθρώπου που ελέγχει έναν σταθμό εργασίας –ή ένα μικρό δίκτυο εξειδικευμένων περιφερειακών υπολογιστών– αυξάνεται πολύ γρηγορότερα από τη δύναμη ενός συνολικού γραφειοκρατικού συστήματος. Η δύναμη των επιχειρηματιών που χρησιμοποιούν αποκεντρωμένη πληροφορική τεχνολογία, αυξάνεται πολύ γρηγορότερα από τη δύναμη των μεγάλων οργανισμών που προσπαθούν να καθυποτάξουν την τεχνολογία αυτή. Η μικροηλεκτρονική, αντί να ωθεί τις αποφάσεις προς τα πάνω μέσω της ιεραρχίας, τις έλκει αμείλικτα προς τα κάτω, εκεί όπου βρίσκεται το άτομο. Αυτός είναι ο νόμος του μικρόκοσμου» (Gilder, 1988).

Το βασικό σφάλμα αυτής της θέσης είναι ότι εκλαμβάνει τις *δυνατότητες* που προσφέρουν οι ΝΤΠ προς την κατεύθυνση της αποδιάρθρωσης των συγκεντρωτικών οργανωτικών δομών και της

ανάπτυξης των ΜΜΕ σαν αναπόφευκτη εξέλιξη και νομοτελειακή προοπτική¹⁷. Αναμφίβολα, σε αντίθεση με τις άλλες τεχνολογίες του παρελθόντος, οι ΝΤΠ δεν αποκλείουν –υπό ορισμένες πάντα προϋποθέσεις– τις ΜΜΕ από το παιχνίδι του ανταγωνισμού. Πολύ περισσότερο, όμως, δεν αποκλείουν και τις μεγάλες. Στην πραγματικότητα, αυτό που παρατηρούμε είναι μια μάλλον απρόσμενη συνάρθρωση συγκεντρωτικών και αποκεντρωτικών τάσεων (Apple-gate et al., 1988· Simson, 1990· Malone και Rockart, 1991· Gurbaxani και Whang, 1991· Li, 1995· Malone, 1997), που χαρακτηρίζεται από περαιτέρω συγκέντρωση της εξουσίας και του διοικητικού ελέγχου στην κορυφή της ιεραρχίας και ταυτόχρονη αποκέντρωση διαφόρων λειτουργιών και αρμοδιοτήτων προς τη βάση της διοικητικής πυραμίδας. Ο περίεργος αυτός συνδυασμός οδηγεί εν τέλει σε άμβλυνση της ιεραρχίας μέσω μείωσης των ενδιάμεσων διοικητικών στρωμάτων στην κάθετη διάσταση της επιχείρησης (*downsizing*) και σε εκτεταμένη ανασυγκρότηση της οριζόντιας οργάνωσης προς την κατεύθυνση της εσωτερικής ή εξωτερικής δικτύωσης. Με τον τρόπο αυτό, η μεγάλη επιχείρηση ναι μεν υφίσταται εκτεταμένες και βαθύτατες οργανωτικές μεταβολές, εξακολουθεί όμως να παραμένει κυρίαρχη και να ενισχύει τη θέση της στα πλαίσια της σύγχρονης οικονομίας των δικτύων και της παγκοσμιοποίησης.

Σε τελική ανάλυση, βέβαια, ο βαθμός συγκέντρωσης ή αποκέντρωσης των οργανωτικών δομών και το μικρότερο ή μεγαλύτερο μέγεθος επιχείρησης είναι θέμα στρατηγικής επιλογής και συγκεκριμένων κοινωνικοοικονομικών συνθηκών και δεν υπαγορεύεται από τις ΝΤΠ αυτές καθαυτές. Σε καμία περίπτωση, οι όποιες νέες τεχνολογίες δεν είναι φορείς κάποιου εγγενούς, κοινωνικά ουδέτερου και επιστημονικά υπέρτερου ορθολογισμού, που μοιραία οδηγεί στη διαμόρφωση κάποιων συγκεκριμένων, αντικειμενικά υπέρτερων δομών οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης. Παντού και πάντα, το περιεχόμενο και η κατεύθυνση των νέων τεχνολογιών αποτελεί προϊόν κοινωνικής στρατηγικής, ενώ ο τρόπος εφαρμογής και οι ευρύτερες επιπτώσεις των τεχνολογιών αυτών δε συνιστούν μονόδρομο, αλλά εξαρτώνται από το συγκεκριμένο –κάθε φορά– συσχετισμό δυνάμεων και την έκβαση των εν εξελίξει κοινωνικών ανταγωνισμών. Απώτερος στόχος αυτής της διεκυστίνας είναι η ενδυνάμωση, παγίωση και διαιώνιση της εξουσίας των κυρίαρχων κοινωνικών ομάδων –που εξ ορισμού διατηρούν την πρωτοβουλία των κινήσεων στο παιχνίδι του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού– πάνω στις ασθενέστερες κοινωνικές τάξεις, που υφίστανται την εξουσία αυτή.

Σημειώσεις

1. Ωστόσο, η λίαν διαδεδομένη, αλλά μάλλον παράδοξη προβληματική –τουλάχιστον για τα δεδομένα της συμβατικής οικονομικής σκέψης– ότι ο εκσυγχρονισμός των επιχειρήσεων του προηγούμενου δυτικού κόσμου θα επιτευχθεί με τον... εξιαπωνισμό τους, μέσω της καθιέρωσης της διοίκησης ολικής ποιότητας, των κύκλων ποιότητας, των συστημάτων λιτής παραγωγής, της σταθερής απασχόλησης, της ομαδικής παραγωγικότητας και κυρίως, του συλλογικού ανταγωνισμού στα πλαίσια της οικονομίας των Keiretsu (Womack et al., 1990· Womack και Jones, 1994, 1996· Business Week, 1992· Liker et al., 1998· Simerly, 1993· Friedman, 1988· Dyer, 1996a, 1996b· Dyer και Ouchi, 1994· Dertouzos et al., 1989· Best, 1990 κ.ά.) αρχίζει και πάλι να αμφισβητείται από τις αρχές της δεκαετίας του '90, καθώς η ιαπωνική οικονομία αντιμετωπίζει και αυτή με τη σειρά της σοβαρά οικονομικά προβλήματα, τα οποία αναγκάζουν τις επιχειρήσεις που πλήττονται περισσότερο να καταφύγουν σε οδυνηρά μέτρα, όπως μείωση μεγέθους, απολύσεις, αναδιαρθρώσεις, περικοπές κ.τ.λ. Έτσι, τα τελευταία χρόνια πληθαίνουν οι πολυδιάστατες κριτικές προσεγγίσεις, που προσπαθούν για ποικίλους λόγους να απομυθοποιήσουν τις διάφορες πλευρές του ιαπωνικού μοντέλου (Berggren 1995· Williams et al., 1992· Smith, 1997· Yoshimura και Anderson, 1997). Ειδικά όσον αφορά στις μορφές οικονομικής οργάνωσης, κερδίζει διαρκώς έδαφος η άποψη ότι η αναπόφευκτη σύγκλιση θα προέλθει ως επί το πλείστον από την εκδυτικοποίηση του ιαπωνικού μοντέλου και την προσαρμογή του στα ανοικτά πρότυπα του παγκόσμιου ανταγωνισμού και της ελεύθερης αγοράς και όχι τόσο από τον εξιαπωνισμό του κυρίαρχου αγγλοσαξωνικού μοντέλου (Berggren, 1995· Sheard, 1998· Tabao, 1998· Helper και Sako, 1995). Οι απόψεις δίστανται ως προς το αν η προσαρμογή αυτή πρέπει να γίνει βαθμιαία –σε βάθος χρόνου– ή εφάπαξ («big bang»). Ωστόσο, δε λείπουν και αυτοί που υποστηρίζουν ότι το ιαπωνικό μοντέλο συλλογικής οικονομικής δε θα καταρρεύσει ακόμη και κάτω από τις σημερινές αντίξοες συνθήκες (Koji, 1998).

2. Η αντίστοιχη ορολογία στα πλαίσια της κλασικής και μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας είναι *τεχνικός και κοινωνικός καταμερισμός εργασίας* (Πάκος, 1992).

3. Σημειώτεον ότι η αλλαγή του φορέα του ανταγωνισμού –που στο εξής είναι το δίκτυο και όχι η μεμονωμένη επιχείρηση– μεταβάλλει κατ'αντιστοιχία το περιεχόμενο και τη δομή του *κλάδου (industry)*, που αποτελεί πρωταρχική έννοια και βασική μονάδα ανάλυσης της κλαδικής οικονομικής και του στρατηγικού μάντζμεντ (Bettis, 1998).

4. Βέβαια, απώτερος στόχος είναι συνήθως η ανάπτυξη νέων τεχνολογιών και νέων προϊόντων –ιδίως σε κλάδους υψηλής τεχνολογίας και έντασης γνώσεων, όπου η ανάγκη για ταχεία πρόσληψη και αφομοίωση τεχνογνωσίας είναι επιτακτική (Powell και Smith-Doerr, 1994)– και η δι-

είσδυση σε νέες ελκυστικές αγορές. Το ζητούμενο σε οποιαδήποτε συνεργασία είναι η επίτευξη *συνέργειας (synergy)*, διότι και τα διεπιχειρησιακά δίκτυα αποτελούν μια μορφή οικονομικής ολοκλήρωσης, παρ' όλο που η ολοκλήρωση αυτή δεν είναι ιδιοκτησιακή, αλλά λειτουργική. Το σκεπτικό βάσει του οποίου επιδιώκεται οποιαδήποτε μορφή οικονομικής ολοκλήρωσης είναι απλό: το όλο είναι μεγαλύτερο από το άθροισμα των μερών του, λόγω συνέργειας (Chandler, 1982). Πάντως, υπάρχουν πολλοί που αμφισβητούν την αρχή της συνέργειας – τουλάχιστον στην περίπτωση των μεγάλων ιδιοκτησιακά ολοκληρωμένων επιχειρησιακών ομίλων. Υποστηρίζουν ότι συχνά συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο, ότι το άθροισμα των μερών είναι μεγαλύτερο από το όλο (αρνητική συνέργεια) και γι' αυτό προτείνουν τον τεμαχισμό των μεγάλων επιχειρήσεων για να μεγιστοποιηθεί η αξία τους (Δουράκης, 1992).

5. Η συγκρότηση ενός τέτοιου δικτύου σταθερής και μακροπρόθεσμης συνεργασίας, απαιτεί τη δραστική μείωση του αριθμού των προμηθευτών. Εν τοιαύτη περιπτώσει, το ρίσκο που αναλαμβάνει μια επιχείρηση είναι πολύ μεγάλο, διότι αν κάτι συμβεί σε κάποιον από τους κρίκους της εξωτερικής αλυσίδας προμηθειών, τότε κινδυνεύει να καταρρεύσει ολόκληρο το δίκτυο. Άρα, ο υψηλός βαθμός αλληλεξάρτησης καθιστά ακόμη πιο επιβεβλημένη την ανάπτυξη στενών δεσμών που θα στηρίζονται στην εμπιστοσύνη και το αμοιβαίο συμφέρον, ώστε να αντιμετωπίζεται αποτελεσματικά οποιοδήποτε πρόβλημα μπορεί να προκύψει. Είναι χαρακτηριστικό από την άποψη αυτή το παράδειγμα της πυρκαγιάς που ξέσπασε πρόσφατα στο εργοστάσιο ενός αποκλειστικού προμηθευτή της TOYOTA (Aisin Seiki), που παράγει ειδικές βαλβίδες και κυλίνδρους για τα φρένα των αυτοκινήτων. Μπροστά στον κίνδυνο να σταματήσει η παραγωγή σε εκατοντάδες επιχειρήσεις του δικτύου για αρκετές εβδομάδες, 200 και πλέον επιχειρήσεις κινητοποιήθηκαν άμεσα με δική τους πρωτοβουλία και χωρίς ιδιαίτερη καθοδήγηση από τη μητρική εταιρία για να αποτρέψουν την επικείμενη καταστροφή. Το αποτέλεσμα αυτής της άμεσης και συντονισμένης αντίδρασης ήταν εντυπωσιακό. Η παραγωγή ξανάρχισε μετά από δύο μόλις μέρες (Nishiguch και Beaudet, 1998).

6. Ένα από τα βασικά προτερήματα της σχολής της *ευέλικτης εξειδίκευσης (flexible specialisation)* είναι ότι συνέδεσε την έννοια της ευελιξίας με την τεχνολογία και τον κεφαλαιουχικό εξοπλισμό, τη στιγμή που οι φιλελεύθεροι την περιορίζουν αποκλειστικά και μόνο στο συντελεστή εργασία (ικανότητα να απολύεις ή να μεταβάλλεις τους όρους εργασίας κατά βούληση) (Nishiguchi και Brookfield, 1997). Στην προκειμένη περίπτωση, η ευελιξία είναι απόρροια του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού και ειδικότερα της *προγραμματιζόμενης αυτοματοποίησης ηλεκτρονικού τύπου (programmable automation)*, που διαφέρει από την καθιερωμένη αυτοματοποίηση κλασικού τύπου, επειδή αυξάνει την ποικιλία της παραγόμενης εκροής χωρίς να επιφέρει ουσιαστική επιβάρυνση κόστους (McKenna, 1988, 1991, Port, 1994).

7. Η κυρίαρχη εκδοχή του Williamson συνδυάζει στοιχεία της θεωρίας των Coase, 1937, Arrow, 1974 και March και Simon, 1958, περί κόστους συναλλαγών, αποτυχίας των αγορών και περιορισμένου ορθολογισμού (bounded rationality) σε ένα ενιαίο και συνεκτικό θεωρητικό πλαίσιο –όπου κεντρική θέση κατέχει και η έννοια της καιροσκοπικής συμπεριφοράς (opportunism)– για να εξηγήσει τη γένεση και διάδοση της επιχείρησης ως εναλλακτικού θεσμού καταμερισμού εργασίας που υποκαθιστά το θεσμό της αγοράς (Kallinikow, 1996b· Πιτέλης, 1992). Η διαλεκτική που υιοθετεί είναι διπολικού τύπου (*αγορές-επιχειρήσεις, markets-hierarchies*) και συμπληρωματικά μόνο ασχολείται με τις ενδιάμεσες μορφές οικονομικής οργάνωσης, όπως τα δίκτυα (Granovetter, 1994· Ring και Van de Ven, 1992· Nohria και Gulati, 1994). Ένα από τα κυριότερα μειονεκτήματά της είναι ότι ερμηνεύει την επιλογή συγκεκριμένου τύπου οικονομικής οργάνωσης (επιχείρηση ή αγορά, *εσωτερική παραγωγή ή εξωτερική προμήθεια – make or buy*) επί τη βάση ενός εντελώς αφηρημένου και εξατομικευμένου οικονομικού ορθολογισμού (ελαχιστοποίηση του κόστους συναλλαγών). Παρά τις κριτικές που δέχτηκε κατά καιρούς η θεωρία αυτή (Perrow, 1981, 1986· Simon, 1991· Ghoshal και Moran, 1996· Moran και Ghoshal, 1996), πολλοί αναγνωρίζουν τη χρησιμότητά της υπό την προϋπόθεση ότι θα συνδυαστεί με στοιχεία της κοινωνιολογικής θεωρίας των δικτύων για να εμπλουτισθεί το ανεπαρκές κοινωνικό υπόβαθρό της. Γι' αυτό και τελευταία έχει αναληφθεί μια συστηματική προσπάθεια «κοινωνικοποίησής» της και αναπροσανατολισμού της προς την κατεύθυνση της οικονομικής κοινωνιολογίας. Το νέο στοιχείο που τονίζεται με έμφαση στην προκειμένη περίπτωση είναι το στοιχείο της *κοινωνικής ενσωμάτωσης (social embeddedness)*. Οι αγορές, οι επιχειρήσεις και τα δίκτυα είναι θεσμοί ενσωματωμένοι σε μια συγκεκριμένη κοινωνική δομή, ενταγμένοι σε ένα συγκεκριμένο πλέγμα τυπικών και άτυπων θεσμών και κοινωνικών σχέσεων, που «νοθεύουν» τον καθαρό ορθολογισμό, επηρεάζουν την οικονομική συμπεριφορά των υποκειμένων και σχετικοποιούν την οικονομική αποτελεσματικότητα (Powell και Smith-Doerr, 1994· Nohria και Eccles, 1992· Granovetter, 1985, 1994· Burt, 1992· Gerlach, 1992· Grabher, 1993· Uzzi, 1996, 1997· Gulati, 1998· Jones et al., 1997· Lazerson, 1988· Roberts και Greenwood, 1997). Κατά τη γνώμη μας, για να γίνει πιο χρήσιμη, η θεωρία του κόστους συναλλαγών πρέπει να αποσυνδεθεί από την αρχική φιλοδοξία της να αποτελέσει μια γενική θεωρία που αποφαινεται την οριστική και αμετάκλητη επικράτηση της ιεραρχίας (επιχείρησης) έναντι της αγοράς ως εναλλακτικού μηχανισμού κατανομής των κοινωνικών πόρων. Θεσμοί, όπως η αγορά, η επιχείρηση, το δίκτυο, το κράτος κ.τ.λ. δεν είναι αποτέλεσμα κάποιου αφηρημένου, αχρονικού και υπερϊστορικού ορθολογισμού, από τον οποίο αντλούν αιώνια και καθολική ισχύ. Αντιθέτως, κατά τη διάρκεια συγκεκριμένων ιστορικών περιόδων, εμφανίζονται με διαφορετικό περιεχόμενο, ιδιαίτερη μορφή και ειδικό τρόπο συνάρθρωσης (Aglietta, 1979,

1998· Boyer, 1986, 1988· Δουράκης, 1990· Boyer και Saillard, 1995). Στην προκειμένη περίπτωση, το ποια μορφή οικονομικής οργάνωσης πρέπει να επιλεγεί ως επικρατέστερη («αγορά», «ιεραρχία» ή κάποια άλλη «ενδιάμεση» μορφή) είναι συνάρτηση των συγκεκριμένων κάθε φορά κοινωνικοοικονομικών και τεχνολογικών συνθηκών. Μπορεί μέχρι τη δεκαετία του '70 να κυριαρχούσαν οι μεγάλες καθετοποιημένες επιχειρήσεις και οι μεγάλοι όμιλοι πολυκλαδικού τύπου (conglomerates) (Chandler, 1977, 1982, 1986, 1990), αλλά και στις δεκαετίες του '80 και του '90, που σημαδεύονται από την έλευση των ΝΤΠ, την απελευθέρωση των αγορών και την παγκοσμιοποίηση του ανταγωνισμού, κυριαρχεί η αποκαθετοποίηση, η αποδιάρθρωση των συγκροτημάτων πολυκλαδικού τύπου, η δημιουργία μεγάλων επικεντρωμένων επιχειρήσεων μέσω ενδοκλαδικών εξαγορών και συγχωνεύσεων, η σύναψη στρατηγικών συμμαχιών και η διαμόρφωση επιχειρησιακών δικτύων, γεγονός που μετατοπίζει το αναλυτικό ενδιαφέρον από το μέγεθος της επιχείρησης αυτό καθεαυτό στις μορφές κλαδικής οργάνωσης και διεπιχειρησιακής συνεργασίας (Dourakis, 1998). Μόνο η *ιστορικοποιημένη* αυτή εκδοχή της θεωρίας του κόστους συναλλαγών συνιστά ένα χρήσιμο εργαλείο που μπορεί να μας βοηθήσει να προσεγγίσουμε και να αναλύσουμε επαρκώς όλα αυτά τα πρωτόγνωρα φαινόμενα της τρέχουσας οικονομικής πραγματικότητας.

8. Γι' αυτό, εξάλλου, άλλαξε ριζικά και η πολιτική ανταγωνισμού, με αποτέλεσμα να σημειώνουν αλληπάλλληλα ιστορικά ρεκόρ όχι μόνο οι οριζόντιες στρατηγικές συμμαχίες, αλλά και οι ενδοκλαδικές εξαγορές και συγχωνεύσεις (Colvin, 1999· Lawler III, 1997).

9. Πρόκειται για τη βασική υπόθεση που διετύπωσε παλαιότερα ο Schumpeter για τις μεγάλες επιχειρήσεις και τη συμβολή τους στην τεχνολογική πρόοδο (Nelson και Winter, 1982). Νομίζουμε ότι το ίδιο σκεπτικό διατηρεί στο ακέραιο την ισχύ του και στην περίπτωση των δικτύων, που αποτελούν υποκατάστατα των μεγάλων επιχειρήσεων και συμμετέχουν μαζί με αυτές ενεργά και ουσιαστικά στο σημερινό οικονομικό γίγνεσθαι.

10. Πράγματι, οι έρευνες δείχνουν ότι η συντριπτική πλειοψηφία των επιχειρήσεων –μικρών και μεγάλων– καταφεύγει σήμερα στη λύση της συνεργασίας με τη σύναψη κάποιας μορφής στρατηγικής συμμαχίας (Lynch, 1993).

11. Όπως παραδόξως, φαίνεται ότι η γεωγραφική συγκέντρωση των επιχειρήσεων εξακολουθεί να παίζει σημαντικό ρόλο και στα πλαίσια της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας, παρ' όλο που η τελευταία εξ ορισμού αυξάνει τις επιλογές χωροθέτησης και ευνοεί τη γεωγραφική διασπορά (Saxenian, 1994· Porter, 1998· Amin, 1993).

12. Η θέση αυτή προβλήθηκε κατά κόρον τα τελευταία χρόνια από τα γνωστά περιοδικά ευρείας κυκλοφορίας, *The Economist*, *Business Week* και *Fortune*. Βλέπε, επί παραδείγματι, Byrne, 1993· Dumaine, 1992· Loomis, 1993· *The Economist*, 1993.

13. Κατά τους νεορικαρντιανούς, η δισδιάστατη αυτή οπτική οδηγεί στην αποκάλυψη σοβαρών εγγενών αντιφάσεων που θέτουν εν αμφιβόλω την εσωτερική συνοχή και αποσταθεροποιούν ολόκληρο το θεωρητικό οικοδόμημα της οριακής σχολής (Garegnani, 1960).

14. Αυτό, βέβαια, σημαίνει ότι γίνονται ολοένα και πιο ασαφή τα όρια μεταξύ επιχειρήσεων και αγορών, λόγω του πολλαπλασιασμού των ενδιάμεσων μορφών οικονομικής οργάνωσης (Starkey et al., 1991· Child, 1987· Li, 1995· Williamson, 1985). Σημαίνει ακόμη ότι υπάρχει επέκταση των ορίων του μανάτζμεντ από τα στενά πλαίσια της επιχείρησης ως νομικής οντότητας προς την κατεύθυνση των διεπιχειρησιακών σχέσεων, εξού και η ανάγκη αναδιατύπωσης και επαναπροσδιορισμού του περιεχομένου του (Drucker, 1998). Με άλλα λόγια, το μανάτζμεντ ως διοίκηση των διεπιχειρησιακών δικτύων θα ασχολείται (εκ των πραγμάτων) ολοένα και περισσότερο με την ευρύτερη κλαδική οργάνωση, υποκαθιστώντας εν μέρει την κρατική κλαδική πολιτική (Jorde και Teece, 1989).

15. Παρά τη σημαντική μείωση προσωπικού (corporate downsizing), οι δύο αυτές εταιρίες εξακολουθούν και σήμερα να συγκαταλέγονται μεταξύ των μεγαλύτερων του κόσμου, αλλά υφίστανται έναν τόσο εκτεταμένο και βαθύ οργανωτικό και διοικητικό μετασχηματισμό με άξονα τις ΝΤΠ (οργανωτική και διοικητική αποκέντρωση, άμβλυνση της ιεραρχίας, ανασχεδιασμός επιχειρησιακών διαδικασιών, διαφοροποίηση και αναδιάρθρωση δραστηριοτήτων, εξωτερική προμήθεια εισροών, διαμόρφωση στρατηγικών συμμαχιών κ.τ.λ.), που ελάχιστα θυμίζουν την αντίστοιχη εικόνα που είχαν πριν από μια μόλις δεκαετία (Sweeney, 19098).

16. Σε αυτό το μήκος κύματος κινούνται και οι αναλύσεις που κάνουν λόγο για την εμφάνιση και διάδοση των ηλεκτρονικών αγορών (Malone et al., 1987, 1989· Dertouzos, 1991· Malone και Laubacher, 1998· Gates, 1995), όπως άλλωστε και όλες σχεδόν οι αναλύσεις των ειδικών που προέρχονται από τον κλάδο των Πληροφοριακών Συστημάτων (Information Systems), προφανώς λόγω ειδικότητας (Cash και Konsynski, 1985· Cash et al., 1992· Cash et al., 1994· Applegate et al., 1998· Benjamin et al., 1984· Yates και Benjamin, 1991· Rockart και Short, 1991· Clemons, 1991· Dertouzos, 1991· Gurbaxani και Whang, 1991· McFarlan, 1984· Nohria και Eccles, 1992· Parsons, 1983· Callon, 1996 κ.ά.).

17. Το περίεργο στην προκειμένη περίπτωση είναι ότι πριν κάνει την εμφάνισή του ο προσωπικός και μετέπειτα δικτυωμένος υπολογιστής, η ίδια τεχνολογιστική αντίληψη οδηγούσε σε εντελώς αντίθετες προβλέψεις (συγκεντρωτικές δομές, συγκεντρωτικός έλεγχος, γιγαντισμός) (Leavitt και Whisler, 1958· Whisler, 1970· Pfeffer, 1981· Zuboff, 1988). Για την τροπή που πήρε στην πορεία του χρόνου ο διάλογος περί των τάσεων συγκέντρωσης ή αποκέντρωσης δομών και εξουσιών λόγω πληροφορικής, βλέπε George και King, 1991.

Βιβλιογραφία

- Abegglen J. and G. Stalk Kaisha, *The Japanese Corporation*, Basic Books, New York, 1985.
- Acs Z., «Small Business Economics: A Global Perspective», *Challenge*, November - December 1992, σελ. 38-44.
- Acs Z., *Small Firms and Economic Growth*, Edward Elgar, 1996.
- Adams W. and J. Brock, «1980s Gigantomania Follies», *Challenge*, March - April 1992, σελ. 4-8.
- Aglietta M., *A Theory of Capitalist Regulation: The US Experience*, New Left Books, London, 1979.
- Aglietta M., «Capitalism at the Turn of the Century: Regulation Theory and the Challenge of Social Change», *New Left Review*, November - December 1998, σελ. 41-90.
- Aldrich H. and T. Sasaki, «R&D Consortia in the United States and Japan», *Research Policy*, vol. 24, 1995, σελ. 301-316.
- Aldridge D. and P. Swamidass (eds), *Cross-Functional Management of Technology*, Irwin, Chicago, 1996.
- Amin A., «Flexible Specialisation and Small Firms in Italy: Myths and Realities», Antipode, Spring 1989.
- Amin A. (ed.), *Post-Fordism: A Reader*, Blackwell, Oxford, 1994.
- Amin A., «The Globalization of the Economy: An Erosion of Regional Networks?», στο: G. Grabher (ed.), 1993, *όπ. παρ.*, σελ. 278-295.
- Amin A. and M. Dietrich, «From Hierarchy to Hierarchy: The Dynamics of Contemporary Corporate Restructuring in Europe», στο: A. Amin and M. Dietrich (eds), *Towards a New Europe*, Edward Elgar, London, 1991.
- Antonelli C. (ed.), *New Information Technology and Industrial Change: The Italian Case*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, 1988.
- Aoki M., «A New Paradigm of Work Organization and Coordination? Lessons from Japanese Experience», στο: S. Marglin and J. Schor (eds), *The Golden Age of Capitalism*, Clarendon Press, Oxford, 1990, σελ. 270-293.
- Aoki M., B. Gustafsson and O. Williamson (eds), *The Firm as a Nexus of Treaties*, Sage, London, 1990.
- Applegate L., J. Cash and D. Quinn Mills, «Information Technology and Tomorrow's Manager», *Harvard Business Review*, November - December 1988, σελ. 128-136.
- Arrow K., *The Limits of Organization*, Norton, New York, 1974.
- Arroyo A.G., «The Framework Programme: International Networks and Consortia R&D», στο: D. O' Doherty, 1990, *όπ. παρ.*, σελ. 105-114.
- Averitt R., *The Dual Economy*, Norton, New York, 1968.
- Axelsson B. and G. Easton (eds), *Industrial Networks: A New View of Reality*, Routledge, London, 1992.

- Badaracco J., *The Knowledge Link: How Firms Compete through Strategic Alliances*, Harvard Business School Press, Boston, 1991.
- Bagnasco A. and C. Sabel (eds), *Small and Medium-Size Enterprises*, Pinter-Cassell Academic, London, 1995.
- Barney J. and W. Ouchi, *Organizational Economics*, Jossey-Bass, San Francisco, 1986.
- Benjamin R., J. Rockart, M. Scott Morton and J. Wyman, «Information Technology: A Strategic Opportunity», *Sloan Management Review*, Spring 1984, σελ. 3-10.
- Benko G. et A. Lipietz, *Les regions qui gagnent – Districts et reseaux: les nouveaux paradigmes de la geographie industrielle*, PUF, Paris, 1991.
- Benko G., M. Dunford et J. Heurley, «Districts industriels: vingt ans de recherche», *Espaces et Societes*, no 88-89, Paris, 1997.
- Berggren C., «Japan as Number Two: Competitive Problems and the Future of Alliance Capitalism after the Burst of the Bubble Boom», *Work, Employment and Society*, vol. 9, no 1, March 1995, σελ. 53-95.
- Bernstein P., «Are Networks Driving the New Economy?», *Harvard Business Review*, November - December 1998, σελ. 159-166.
- Best M., *The New Competition: Institutions of Industrial Restructuring*, Harvard University Press, Cambridge, 1990.
- Bettis R., «Commentary on Redefining Industry Structure for the Information Age by J.L. Sampler», *Strategic Management Journal*, vol. 19, 1998, σελ. 357-361.
- Bettis R. and M. Hitt, «The New Competitive Landscape», *Strategic Management Journal*, vol. 16, 1995, σελ. 7-19.
- Blattberg R., R. Glazer and J. Little (eds), *The Marketing Information Revolution*, Harvard Business School Press, Boston, 1994.
- Bowie N., *University-Business Partnerships: An Assessment*, Rowman and Littlefield, Lanham, 1994.
- Bowman E. and B. Kogut (eds), *Redesigning the Firm*, Oxford University Press, New York, 1995.
- Boyer R., *Η θεωρία της Ρύθμισης: Κριτική Ανάλυση* (1986), εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1988.
- Boyer R., «Technical Change and the Theory of Regulation», στο: G. Dosi (ed.), *Technical Change and Economic Theory*, Pinter, London, 1988.
- Boyer R., «New Directions in Management Practices and Work Organization: General Principles and National Trajectories», Document no 9130, *CEPREMAP, CNRS, EHESS*, Paris, 1991, σελ. 80.
- Boyer R. et Y. Saillard, *Theorie de la regulation: L'etat des savoirs*, La Decourerte, Paris, 1995.

- Boyle E., «Managing Organizational Networks in Britain: The Role of the Caretaker», *Journal of General Management*, vol. 19, no 4, Summer 1994, σελ. 13-23.
- Bricton D., «Report to Congress on Computer Reservations Systems», στο: J. Cash et al., 1992, *όπ. παρ.*, σελ. 144-150.
- Brusco S., «The Emilian Model: Productive Decentralization and Social Integration», *Cambridge Journal of Economics*, vol. 6, 1982, σελ. 167-184.
- Burt R., *Structural Holes: The Social Structure of Competition*, Harvard University Press, Cambridge, 1992.
- Burton J., «Composite Strategy: The Combination of Collaboration and Competition», *Journal of General Management*, vol. 21, no 1, Autumn 1995, σελ. 1-23.
- Business Week*, «The Best and Worst Deals of the '80s: What We Learned from All Those Mergers, Acquisitions and Takeovers», 15, January 1990.
- Business Week*, «American Keiretsu: Learning from Japan», 27, January 1992, σελ. 38-44.
- Byrne J., «Enterprise: How Entrepreneurs Are Shaping the World Economy – and What Big Companies Can Learn», *Business Week* 6, December 1993, σελ. 50-62.
- Byrne J., R. Brandt and O. Port, «The Virtual Corporation», *Business Week* 8, February 1993, σελ. 36-41.
- Cairncross F., *The Death of Distance: How the Communications Revolution will Change Our Lives*, Harvard Business School Press, Boston, 1997.
- California Management Review*, «The Consortium on Competitiveness and Cooperation», Winter 1991, σελ. 120-127.
- Callon J., *Competitive Advantage through Information Technology*, McGraw-Hill, New York, 1996.
- Carroll G., «Organizations... The Smaller They Get», *California Management Review*, vol. 37, no 1, Fall 1994, σελ. 28-41.
- Carroll P., *Big Blues: The Unmaking of IBM*, Crown Publ., New York, 1993.
- Cash J. and B. Konsynski, «IS Redraws Competitive Boundaries», *Harvard Business Review*, March - April 1985, σελ. 134-142.
- Cash J., W. McFarlan, J. McKenney and L. Applegate, *Corporate Information Systems Management: Texts and Cases*, Irwin, Boston, 1992.
- Cash J., R. Eccles, N. Nohria and R. Nolan, *Building the Information-Age Organization: Structure, Control and Information Technologies*, Irwin, Boston, 1994.
- Castells M., *The Rise of the Networked Society*, Blackwell, London, 1996.
- Chandler A., *The Visible Hand: The Managerial Revolution in American*

- Business*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1977.
- Chandler A., «The M-Form: Industrial Groups, American Style», *European Economic Review*, vol. 19, 1982, σελ. 3-23.
- Chandler A., «The Evolution of Modern Global Competition», στο: M. Porter (ed.), *Competition in Global Industries*, Harvard Business School Press, Boston, 1986, σελ. 405-448.
- Chandler A., *Scale and Scope: The Dynamics of Industrial Capitalism*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1990.
- Chesbrough H. and D. Teece, «When Is Virtual Virtuous?: Organizing for Innovation», *Harvard Business Review*, January - February 1996, σελ. 65-73.
- Child J., «Information Technology, Organization, and the Response to Strategic Challenges», *California Management Review*, Fall 1987, σελ. 33-50.
- Clemons E., «Evaluation of Strategic Investments in Information Technology», *Communications of the ACM*, vol. 34, no 1, January 1991, σελ. 22-36.
- Coase R., «The Nature of the Firm» (1937), στο: L. Putterman and R. Kroszner (eds), 1996, *όπ. παρ.*, σελ. 89-104.
- Coase R., «The Institutional Structure of Production», *American Economic Review*, vol. 82, 1992, σελ. 713-719.
- Colvin G., «The Year of the Megamerger», *Fortune* 11, January 1999, σελ. 24-26.
- Commission of the European Communities (D.G. XXIII-Directorate for Enterprise) (ed), *Partnership between Small and Large Firms*, Graham and Trotman of Kluwer Academic Publishers, London, 1989.
- Contractor F. and P. Lorange (eds), *Cooperative Strategies in International Business*, Lexington Books, Lexington, 1988.
- Cooper R., *When Lean Enterprises Collide*, Harvard Business School Press, Boston, 1995.
- Copeland D. and J. McKenney, «Airline Reservation Systems: Lessons from History», *MIS Quarterly*, September 1988, σελ. 353-370.
- Czerniawska F. and G. Potter, *Business in a Virtual World: Exploiting Information for Competitive Advantage*, MacMillan, London, 1998.
- Davidow W. and M. Malone, *The Virtual Corporation: Structuring and Revitalizing the Corporation for the 21st Century*, Harper Collins, New York, 1992.
- Davis M., *Future Perfect*, Addison-Wesley, Reading, 1987.
- Dertouzos M., «Communications, Computers and Networks», *Scientific American*, September 1991, σελ. 30-37.
- Dertouzos M., R. Lester and R. Solow, *Made in America: Regaining the Productive Edge*, MIT Press, Cambridge, 1989.

- Δουκίδης Γ., Α. Φραγκοπούλου και Ι. Αναγνωστόπουλος, *Ηλεκτρονική Μεταβίβαση Δεδομένων (EDI): Η Πληροφορική στις Σύγχρονες Επιχειρήσεις*, εκδ. Α. Σταμούλης, Αθήνα, 1993.
- Δουράκης Γ., «Μεθοδολογικές και Θεωρητικές Καινοτομίες της Σχολής της Ρύθμισης», πρόλογος στο: Α. Lirietz, *Αυταπάτες και Θαύματα: Προβλήματα του Περιφερειακού Φορντισμού* (1988), εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1990.
- Δουράκης Γ., «Οι Μακροοικονομικές Επιπτώσεις της Πιστωτικής Χρηματοδότησης των Εξαγορών και Συγχωνεύσεων (LBOs)», *3ο Διεθνές Συνέδριο Εταιρίας Οικονομολόγων Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη, 1992.
- Δουράκης Γ., «Στρατηγικοί Αναπροσανατολισμοί και Οργανωτική Αναδιάρθρωση των Επιχειρήσεων: Ο Ρόλος της Πληροφορικής Τεχνολογίας», *Πρακτικά 4ου Διεθνούς Συνεδρίου Εταιρίας Οικονομολόγων Θεσσαλονίκης με θέμα: Νέες Τεχνολογίες, Επιχείρηση και Οικονομία*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1995, σελ. 384-404.
- Δουράκης Γ., «Πληροφορική Τεχνολογία και Δομική Ανασυγκρότηση των Επιχειρήσεων (BPR): Μια Πολυεπίπεδη Κριτική Προσέγγιση», στο: Γ. Χατζηκωνσταντίνου (επιμ.), *Η Ανθρώπινη Εργασία σε Σταυροδρόμι: Οικονομική Μεταλλαγή, Ανεργία και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1997, σελ. 90-124.
- Dourakis G., «Firm-size Dynamics in the Networked Economy», *Working Paper, City Liberal Studies*, Thessaloniki, 1998.
- Dourakis G., «Alternative Approaches to Strategic Focus», *Working Paper, City Liberal Studies*, Thessaloniki, 1999.
- Doz Y., «The Role of Partnerships and Alliances in the European Industrial Restructuring», στο: K. Cool, D. Neven and I. Walter (eds), *European Industrial Restructuring in the 1990s*, MacMillan, London, 1992, σελ. 294-327.
- Drucker P., «The Coming of the New Organization», *Harvard Business Review*, January - February 1988, σελ. 45-53.
- Drucker P., *The New Realities*, Mandarin, London, 1990.
- Drucker P., «The Theory of the Businesses», *Harvard Business Review*, September - October 1994, σελ. 95-104.
- Drucker P., «Management's New Paradigms», *Forbes Global Business and Finance* 5, October 1998, σελ. 52-63.
- Δρυμπέτας Β., «Τα Τεχνολογικά Επιχειρησιακά Δίκτυα σαν Χώρος Καινοτομικότητας: Ο Ρόλος και η Σημασία τους στην Οικονομική Ανάπτυξη», *Πρακτικά 4ου Διεθνούς Συνεδρίου Εταιρίας Οικονομολόγων Θεσσαλονίκης με θέμα: Νέες Τεχνολογίες, Επιχείρηση και Οικονομία*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1995, σελ. 341-351.
- Dumaine B., «Is Big Still Good?», *Fortune* 20, April 1992, σελ. 38-46.

- Dyer J., «How Chrysler Created an American Keiretsu», *Harvard Business Review*, July - August 1996a, σελ. 42-56.
- Dyer J., «Specialized Supplier Networks as a Source of Competitive Advantage: Evidence from the Auto Industry», *Strategic Management Journal*, vol. 17, no 4, 1996, σελ. 271-291.
- Dyer J. and W. Ouchi, «Japanese-Style Partnerships: Giving Companies a Competitive Edge», *Sloan Management Review*, Fall 1993, σελ. 51-63.
- Edquist C. (ed.), *Systems of Innovation: Technologies, Institutions, and Organizations*, Pinter, London, 1997.
- Ehrbar A. and T. Roth, «Price of Progress: Re-Engineering Gives Firms New Efficiency, Workers the Pink Slip», *The Wall Street Journal*, March 1993, σελ. 19-20.
- Evan W. and P. Oik, «R&D Consortia: A New Organizational Form», *Sloan Management Review*, Spring 1990, σελ. 37-46.
- Evans P. and T. Wurster, «Strategy and the New Economics of Information», *Harvard Business Review*, no 5, September - October 1997, σελ. 71-82.
- Felstead A., *The Corporate Paradox: Power and Control in the Business Franchise*, Routledge, London, 1995.
- Ferguson C., «From the People Who Brought You Voodoo Economics», *Harvard Business Review*, May - June 1988, σελ. 55.
- Ferguson C., «Computers and the Coming of the U.S. Keiretsu», *Harvard Business Review*, July - August 1990, σελ. 55-70.
- Ford D. (ed.), *Understanding Business Markets, Interaction, Relationships and Networks*, Academic Press, London, 1990.
- Ford D. et al., *Managing Business Relationships*, Wiley, Chichester, 1997.
- Fransman M., *The Market and Beyond: Cooperation and Competition in Information Technology Development in the Japanese System*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990.
- Freeman C., «Networks of Innovators: A Synthesis of Research Issues», *Research Policy*, vol. 20, 1991, σελ. 499-514.
- Friedman D., *The Misunderstood Miracle: Industrial Development and Political Change in Japan*, Cornell University Press, Ithaca, 1988.
- Fruin W., *The Japanese Enterprise System: Competitive Strategies and Cooperative Structures*, Oxford University Press - Clarendon, New York, 1992.
- Fukuyama F., *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*, London, Hamish Hamilton, London, 1995.
- Galbraith J.K., *The New Industrial State*, Houghton-Mifflin, Boston, 1967.
- Gambetta D. (ed.), *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*, Basil Blackwell, Oxford, 1988.
- Garegnani P., *Le capital dans les theories de la repartition (french translation)* (1960), PUG-Maspero, Paris, 1980.

- Gates B., *The Road Ahead*, Viking, New York, 1995.
- George J. and J. King, «Examining the Computing and Centralization Debate», *Communications of the ACM*, vol. 34, no 7, July 1991, σελ. 63-72.
- Gerlach M., «Business Alliances and the Strategy of the Japanese Firm», *California Management Review*, vol. 30, Fall 1987, σελ. 126-142.
- Gerlach M., *Alliance Capitalism: The Social Organization of Japanese Business*, University of California Press, Berkley, 1992.
- Ghoshal S. and P. Moran, «Bad for Practice: A Critique of the Transaction Cost Theory», *Academy of Management Review*, vol. 21, no 1, 1996, σελ. 13-47.
- Gilder G., *The Spirit of Enterprise*, Basic Books, New York, 1984.
- Gilder G., «The Revitalization of Everything: The Law of the Microcosm», *Harvard Business Review*, March - April 1988, σελ. 49.
- Gilder G., *Microcosm: The Quantum Revolution in Economics and Technology*, Simon and Schuster, New York, 1989.
- Gilder G., *Life after Television*, Norton, New York, 1992.
- Gingrich N., *To Renew America*, Harper Collins, New York, 1995.
- Goldman S., «Co-operating to Compete: From Alliances to Virtual Companies», *CMA Magazine*, March 1994, σελ. 13-17.
- Gomes-Casseres B., «Group versus Group: How Alliance Networks Compete», *Harvard Business Review*, no 4, July - August 1994, σελ. 62-74.
- Goodman B., «The SPRINT Programme: Innovation and Technology Transfer within and between Community Firms», στο: D. O' Doherty, 1990, *όπ. παρ.*, σελ. 115-122.
- Goodman E. and J. Bamford (eds), *Small Firms and Industrial Districts in Italy*, Routledge, London, 1989.
- Grabher G. (ed.), *The Embedded Firm: On the Socio-Economics of Industrial Networks*, Routledge, London, 1993.
- Grandori A. and G. Soda, «Inter-firm Networks: Antecedents, Mechanisms, and Forms», *Organization Studies*, vol. 16, no 2, 1995, σελ. 183-214.
- Granovetter M., «Small Is Beautiful: Labor Markets and Establishment Size», *American Sociological Review*, vol. 49, 1984, σελ. 323-334.
- Granovetter M., «Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness», *American Journal of Sociology*, vol. 91, 1985, σελ. 481-510.
- Granovetter M., «Business Groups», στο: N. Smelser and R. Swedberg (eds), 1994, *όπ. παρ.*, σελ. 453-475.
- Grata G. (ed.), *Good Practice in Managing Transnational Technology Transfer Networks: 10 Years of Experience in the SPRINT Programme*, European Commission, Bruxells, 1994.
- Gulati R., «Alliances and Networks», *Strategic Management Journal*, vol. 19, no 4, April 1998, σελ. 293-317.

- Gurbaxani V. and S. Whang, «The Impact of Information Systems on Organizations and Markets», *Communications of the ACM*, vol. 34, no 1, January 1991, σελ. 59-73.
- Halal W., «The Information Technology Revolution: Computer Hardware, Software, and Services into the 21st Century», *Technological Forecasting and Social Change*, vol. 44, 1993, σελ. 69-86.
- Halal W., «From Hierarchy to Enterprise: Internal Markets Are the New Foundation of Management», *Academy of Management Executive*, vol. 8, no 4, 1994, σελ. 69-83.
- Halal W., A. Geranmayeh and J. Pourdehnad, *Internal Markets: Bringing the Power of Free Enterprise inside Your Organization*, Wiley, New York, 1994.
- Ham R., G. Linden and M. Appleyard, «The Evolving Role of Semiconductor Consortia in the United States and Japan», *California Management Review*, vol. 41, no 1, Fall 1998, σελ. 137-163.
- Hamel G., Y. Doz and C. Prahalad, «Collaborate with Your Competitors – and Win», *Harvard Business Review*, January - February 1989, σελ. 133-139.
- Hammer M. and J. Champy, *Reengineering the Corporation: A Manifesto for Business Revolution*, Harper Collins Publishers, New York, 1993.
- Handy C., *The Age of Unreason*, Harvard Business School Press, Boston, 1990.
- Handy C., «Balancing Corporate Power: A New Federalist Paper», *Harvard Business Review*, November - December 1992, σελ. 59-73.
- Handy C., «Trust and the Virtual Organization», *Harvard Business Review*, May - June 1995.
- Handy C., *Beyond Certainty: The Changing Worlds of Organizations*, Harvard Business School Press, Boston, 1996.
- Harrison B., *Lean and Mean: The Changing Landscape of Corporate Power in the Age of Flexibility*, Basic Books, New York, 1994.
- Harrison B., «The Dark Side of Business Flexibility», *Challenge*, July - August 1998, σελ. 117-127.
- Harvard Business Review (ed.), *Revolution in Real Time: Managing Information Technology in the 1990s*, Harvard Business School Press, Boston, 1990.
- Helper S. and M. Sako, «Supplier Relations in Japan and the United States: Are They Converging?», *Sloan Management Review*, Spring 1995, σελ. 77-84.
- Hines P., *Creating World Class Suppliers: Unlocking Mutual Competitive Advantage*, Pitman Publishing, London, 1994.
- Hines P., «Benchmarking Toyota's Supply Chain: Japan vs U.K.», *Long Range Planning*, vol. 31, no 6, 1998, σελ. 911-918.

- Hinterhuber H. and B. Levin, «Strategic Networks: The Organization of the Future», *Long Range Planning*, vol. 27, no 3, 1994, σελ. 43-53.
- Hirschheim R. and D. Adams, «Organizational Connectivity», *Journal of General Management*, vol. 17, no 2, Winter 1991, σελ. 65-76.
- Hirschman A., «Investment Policies in Underdeveloped Countries», *American Economic Review*, vol. XLVII, σελ. 557-560.
- Hirschman A., *Exit, Voice, and Loyalty*, Harvard University Press, Cambridge, 1970.
- Η Καθημερινή*, «Το EDI με Δειλά Βήματα στην Ελλάδα – Ραγδαία η Εξάπλωση της Ηλεκτρονικής Διακίνησης Παραστατικών στην Ευρώπη», Κυριακή, 16 Απριλίου 1995, σελ. 31.
- Hope J. and T. Hope, *Competing in the Third Wave*, Harvard Business School Press, Boston, 1997.
- Hoper M., «Rattling SABRE: New Ways to Compete on Information», *Harvard Business Review*, May - June 1990, σελ. 118-125.
- Hosmer L., «Trust: The Connecting Link between Organization Theory and Philosophical Ethics», *Academy of Management Review*, vol. 20, no 2, 1995, σελ. 379-423.
- Howard R., «Can Small Business Help Countries Compete?», *Harvard Business Review*, November - December 1990.
- Hutcheson G.D. and J. Hutcheson, «Technology and Economics in the Semiconductor Industry», *Scientific American*, January 1996, σελ. 40-46.
- Jarillo C., «On Strategic Networks», *Strategic Management Journal*, vol. 9, 1988, σελ. 31-41.
- Johnston R. and P. Lawrence, «Beyond Vertical Integration: The Rise of the Value-Adding Partnership», *Harvard Business Review*, July - August 1988, σελ. 94-104.
- Jones C., W. Hesterly and S. Borgatti, «A General Theory of Network Governance: Exchange Conditions and Social Mechanisms», *Academy of Management Review*, vol. 22, no 4, 1997, σελ. 911-945.
- Jorde T. and D. Teece, «Competition and Cooperation: Striking the Right Balance», *California Management Review*, Spring 1989, σελ. 25-37.
- Journal of Japanese Trade and Industry, Corporate Groups Japanese Style (Cover Story)*, vol. 12, no 6, 1993, σελ. 8-21.
- Kallinikos J., *Organizations in the Age of Information*, Academia Adacta, 1996a.
- Kallinikos J., *Technology and Society: Interdisciplinary Studies in Formal Organization*, Accedo, Munich, 1996b.
- Keen P. *Shaping the Future: Business Design through Information Technology*, Harvard Business School Press, Cambridge, 1991.
- Kenworthy L., *In Search of National Economic Success: Balancing Competition and Cooperation*, Sage, Thousand Oaks, 1995.

- Kilburn D., «The Newtork Revolution», *Journal of Japanese Trade and Industry*, no 5, 1991, σελ. 18-20.
- Kirkpatrick D., «Breaking Up IBM», *Fortune* 27, July 1992, σελ. 112-121.
- Kogut B., S. Weijian and G. Walker, «Knowledge in the Network and the Network as Knowledge: The Structuring of New Industries», στο: G. Grabher (ed.), 1993, *όπ. παρ.*, σελ. 67-94.
- Koji M., «The Japanese Corporate System Is Stable», *Journal of Japanese Trade & Industry*, No 1, 1998, σελ. 16-20.
- Kotha S., «Mass Customization: Implementing the Emerging Paradigm for Competitive Advantage», *Strategic Management Journal*, vol. 16, 1995, σελ. 21-42.
- Kramer R. and T. Tyler (eds.), *Trust in Organizations: Frontiers of Theory and Research*, Thousand Oaks: Sage, 1996.
- Kumar K., H. van Dissel and P. Bielli, «The Merchant of Prato Revisited: Toward a Third Rationality of Information Systems», *MIS Quarterly*, vol. 22, no 2, June 1998, σελ. 199-226.
- Kumar N., «The Power of Trust in Manufacturer-Retailer Relationships», *Harvard Business Review*, November - December 1996, σελ. 92-106.
- Λαμπριανίδης Λ., *Η Γεωγραφική Διάσταση των Υπεργολαβικών Σχέσεων Παραγωγής στη Βιομηχανία*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1992.
- Λαμπριανίδης Λ., «Υπεργολαβικές Σχέσεις και Διάρθρωση του Αστικού και Περιφερειακού Χώρου: Η Περίπτωση της Θεσσαλονίκης», *Πρακτικά Συνεδρίου «Μικρομεσαίες Μεταποιητικές Επιχειρήσεις στον Ιστό της Πόλης»*, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, 3-4 Μαΐου 1996, σελ. 55-68.
- Landes D., *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present*, Cambridge University Press, London, 1969.
- Lawler III E., «Rethinking Organization Size», *Organizational Dynamics*, Autumn 1997, σελ. 24-37.
- Lazerson M., «Organizational Growth of Small Firms: An Outcome of Markets and Hierarchies?», *American Sociological Review*, vol. 53, June 1988, σελ. 330-342.
- Lazerson M., «A New Phoenix? Modern Putting-out in the Modena Knitwear Industry», *Administrative Science Quarterly*, vol. 40, March 1995, σελ. 34-59.
- Leavitt H. and T. Whisler, «Management in the 1980s», *Harvard Business Review*, November - December 1958, σελ. 41-48.
- Leborgne D. and A. Lipietz, «L' apres-fordisme: idees fausses et questions ouvertes», *Espaces et Societes*, no 66-67, 1991.
- Leyland V., *Electronic Data Interchange: A Management View*, Prentice Hall, New York, 1993.

- Li F., *The Geography of Business Information*, Wiley, Chichester, 1995.
- Liker J., M. Fruin and P. Adler, *Remade in America: Transplanting and Transforming Japanese Production Systems*, Oxford University Press, New York, 1998.
- Lincoln J., M. Gerlach and P. Takahashi, «Keiretsu Networks in the Japanese Economy: A Dyad Analysis of Intercorporate Ties», *American Sociological Review*, vol. 57, October, 1992, σελ. 561-585.
- Link A. and G. Tassej (eds), *Cooperative Research and Development: The Industry-University-Government Relationship*, Kluwer, Hingham, 1989.
- Lodge G. and R. Walton, «The American Corporation and Its New Relationships», *California Management Review*, Spring 1989, σελ. 9-24.
- Loomis C., «Dinosaurs?», *Fortune* 3, May 1993, σελ. 32-38.
- Lorenz H., «Flexible Production Systems and the Social Construction of Trust», *Politics and Society*, September 1993.
- Lorenzoni G. and C. Baden-Fuller, «Creating a Strategic Center to Manage a Web of Partners», *California Management Review*, vol. 37, no 3, Spring 1995, σελ. 146-163.
- Λυμπεράκη Α., *Ευέλικτη Εξειδίκευση; Κρίση και Αναδιάρθρωση στη Μικρή Βιομηχανία*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1991.
- Λυμπεράκη Α., *Η Πρόκληση της Ανάπτυξης σε Μικρή Κλίμακα: Οικονομική Ευελιξία και Κοινωνικές Δυσκαμψίες*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1992.
- Lynch R., *Business Alliances Guide*, Wiley, New York, 1993.
- Macbeth D. and N. Ferguson, *Partnership Sourcing: An Integrated Supply Chain Approach*, Pitman, London, 1994.
- MacDuffie J. and S. Helper, «Creating Lean Suppliers: Diffusing Lean Production through the Supply Chain», *California Management Review*, vol. 39, no 4, Summer 1997, σελ. 118-151.
- Magidson J. and A. Polcha, «Creating Market Economies within Organizations: A Conference on Internal Markets», *Planning Review*, vol. 20, January - February 1992, σελ. 37-40.
- Makridakis S., «Factors Affecting Success in Business: Management Therories - Tools Versus Predicting Changes», *European Management Journal*, vol. 14, no 1, February 1996, σελ. 1-20.
- Malone T., «Is Empowerment just a Fad? Control, Decision-Making, and IT», *Sloan Management Review*, Winter 1997, σελ. 23-35.
- Malone T. and J. Rockart, «Computers, Networks and the Corporation», *Scientific American*, September 1991, σελ. 92-99.
- Malone T. and R. Laubacher, «The Dawn of the E-Lance Economy: Are Big Companies Becoming Obsolete?», *Harvard Business Review*, September - October 1998, σελ. 145-152.

- Malone T., J. Yates and R. Benjamin, «Electronic Markets and Electronic Hierarchies», *Communications of the ACM*, vol. 30, no 6, 1987, σελ. 484-497.
- Malone T., J. Yates and R. Benjamin, «The Logic of Electronic Markets», *Harvard Business Review*, May - June 1989, σελ. 166-170.
- March J. and H. Simon, *Organizations*, Wiley, New York, 1958.
- McFarlan W., «Information Technology Changes the Way You Compete», *Harvard Business Review*, May - June 1984, σελ. 98-103.
- McKenna R., «Marketing in an Age of Diversity», *Harvard Business Review*, September - October 1988.
- McKenna R., «Marketing Is Everything», *Harvard Business Review*, January - February 1991a, σελ. 65-79.
- McKenna R., *Relationship Marketing*, Addison-Wesley, Reading, 1991b.
- McKenna R., *Real Time*, Harvard Business School Press, Boston, 1997.
- Meyer O., «The EUREKA Initiative for West European High-Technology Cooperation», στο: D. O' Doherty, 1990, *οπ. παρ.*, σελ. 133-144.
- Miles R., «Adapting to Technology and Competition: A New Industrial Relations System for the 21st Century», *California Management Review*, vol. 31, no 2, Winter 1989, σελ. 9-28.
- Miles R. and C. Snow, «Organizations: New Concepts for New Forms», *California Management Review*, vol. 28, no 3, Spring 1986, σελ. 62-73.
- Miles R., H. Coleman and W. Creed, «Keys to Success in Corporate Redesign», *California Management Review*, vol. 37, no 3, Spring 1995, σελ. 128-145.
- Milgrom P. and J. Roberts, *Economics, Organization and Management*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, 1992.
- Miller K., «Siemens Shapes Up», *Business Week* 1, May 1995, σελ. 46-49.
- Miyashita K. and D. Russell, *Keiretsu: Inside the Hidden Japanese Conglomerates*, McGraw-Hill, New York, 1994.
- Moran P. and S. Ghoshal, «Theories of Economic Organization: The Case for Realism and Balance», *Academy of Management Review*, vol. 21, no 1, 1996, σελ. 58-72.
- Mosco V. and J. Wasko (eds), *The Political Economy of Information*, University of Wisconsin Press, Madison, 1988.
- Moss Kanter R., *When Giants Learn to Dance*, Touchstone-Simon and Schuster, New York, 1989.
- Moss Kanter R., «Collaborative Advantage: The Art of Alliances», *Harvard Business Review*, July - August 1994, σελ. 96-108.
- Nakamura T., *The Postwar Japanese Economy*, University of Tokyo Press, Tokyo, 1981.
- Nelson R., «Recent Writings on Competitiveness: Boxing the Compass», *California Management Review*, Winter 1992, σελ. 127-137.
- Nelson R. and S. Winter, «The Schumpeterian Tradeoff Revisited»,

- American Economic Review*, vol. 72, no 1, March 1982, σελ. 114-132.
- Nelson R. and P. Romer, «Science, Economic Growth, and Public Policy», *Challenge*, March - April 1996, σελ. 9-21.
- Nishiguchi T., *Strategic Industrial Sourcing: The Japanese Advantage*, Oxford University Press, New York, 1994.
- Nishiguchi T. and J. Brookfield, «The Evolution of Japanese Subcontracting», *Sloan Management Review*, Fall 1997, σελ. 89-101.
- Nishiguchi T. and A. Beaudet, «Case Study: The Toyota Group and the Aisin Fire», *Sloan Management Review*, Fall 1998, σελ. 49-59.
- Nohria N. and R. Eccles (eds), *Networks and Organizations: Structure, Form and Action*, Harvard Business School Press, Boston, 1992.
- Nohria N. and R. Gulati, «Firms and Their Environments», στο: N. Smelser and R. Swedberg (eds), 1994, *όπ. παρ.*, σελ. 529-555.
- North D., *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990.
- O' Callaghan R., «EDI, Organizational Change and Flexible Strategies», στο: R. Galliers and W. Baets, *Information Technology and Organizational Transformation: Innovation for the 21st Century Organization*, Wiley, Chichester, 1998, σελ. 179-193.
- O' Doherty D. (ed.), *The Cooperation Phenomenon: Prospects for Small Firms and the Small Economies*, Graham and Trotman of Kluwer Academic Publishers, London, 1990.
- OECD, *The Economic Dimension of Electronic Data Interchange*, OECD-ISO, Paris, 1995.
- OECD, *Networks of Enterprises and Local Development*, OECD Publications, Paris, 1996.
- Ohmae K., *The Borderless World: Power and Strategy in the Inter-linked Economy*, Fontana, London, 1991.
- O' Toole J. and W. Bennis, «Our Federalist Future: The Leadership Imperative», *California Management Review*, vol. 34, no 4, Summer 1992, σελ. 73-90.
- Ouchi W. and M. Kremen-Bolton, «The Logic of Joint Research and Development», *California Management Review*, vol. 30, 1988, σελ. 9-33.
- Πάκος Θ., *Κλαδική Οικονομική Ι: Ανταγωνισμός, Συγκέντρωση και Τεχνολογία*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1992.
- Parfett M., *What Is EDI? A Guide to Electronic Data Interchange*, NCC Blackwell, Oxford, 1992.
- Parsons G., «Information Technology: A Competitive Weapon», *Sloan Management Review*, Fall 1983, σελ. 3-14.
- Pekar P. and R. Allio, «Making Alliances Work: Guidelines for Success», *Long Range Planning*, vol. 27, no 4, 1994, σελ. 54-65.
- Peppers D. and M. Rogers, *The One to One Future*, Doubleday, New York, 1993.

- Perrow C., «Markets, Hierarchies and Hegemony: A Critique of Chandler and Williamson», στο: A. Van de Ven and W. Joyce (eds), *Perspectives on Organization Design and Behavior*, Wiley, New York, 1981, σελ. 371-404.
- Perrow C., «Economic Theories of Organization», *Theory and Society*, vol. 15, 1986a, σελ. 11-45.
- Perrow C., *Complex Organizations*, Random House, New York, 1986b.
- Perrow C., «Small-Firm Networks», στο: N. Nohria and R. Eccles (eds), 1992, *όπ. παρ.*, σελ. 471-490.
- Peters T., *Liberation Management*, Knopf, New York, 1992.
- Pine II B., *Mass Customization: The New Frontier in Business Competition*, Harvard Business School Press, Boston, 1993.
- Piore M. and C. Sabel, *The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity*, Basic Books, New York, 1984.
- Πιτέλης Χ., «Το Πρόβλημα της Αποτυχίας του Καπιταλισμού και οι Θεωρίες των Κρίσεων», *Αξιολογικά*, no 3, 1992, σελ. 85-119.
- Polanyi K., *The Great Transformation* (1944), Beacon Press, Boston, 1957.
- Port O., «The Agile Factory: Custom-made, Direct from the Plant», *Business Week* 19, December 1994, σελ. 28-29.
- Port O. and J. Carey «This Research Consortium Gets Its Research to Market», *Business Week* 27, January 1992, σελ. 42.
- Porter M., «Clusters and the New Economics of Competition», *Harvard Business Review*, November - December 1998, σελ. 77-90.
- Porter M. and V. Millar, «How Information Gives You Competitive Advantage», *Harvard Business Review*, July - August 1985, σελ. 149-160.
- Porter M. and M. Fuller, «Coalitions and Global Strategy», στο: M. Porter (ed.), *Competition in Global Industries*, Harvard Business School Press, Boston, 1986, σελ. 315-343.
- Powell W., «Neither Market, nor Hierarchy: Network Forms of Organization», στο: B. Straw and L. Cummings (eds), *Research in Organizational Behavior*, 12, JAI Press, 1990, Greenwich, σελ. 295-336.
- Powell W. and L. Smith-Doerr, «Networks and Economic Life», στο: N. Smelser and R. Swedberg (eds), 1994, *όπ. παρ.*, σελ. 368-402.
- Prahalad C. and G. Hamel, «The Core Competence of the Corporation», *Harvard Business Review*, May - June 1990, σελ. 79.
- Putterman L. and R. Kroszner (eds), *The Economic Nature of the Firm: A Reader*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996.
- Pyke F., «Co-operative Practices among Small and Medium-sized Establishments», *Work, Employment and Society*, vol. 2, no 3, September 1988, σελ. 352-365.
- Pyke F., G. Becattini and W. Sengenberger (eds), *Industrial Districts and*

- Interfirm Cooperation in Italy*, International Institute for Labor Studies - ILO, Geneva, 1990.
- Pyke F. and W. Sengenberger (eds), *Industrial Districts and Local Economic Regeneration*, International Institute for Labor Studies - ILO, Geneva, 1992.
- Quinn J., *Intelligent Enterprise: A Knowledge and Service-based Paradigm for Industry*, Free Press, New York, 1992.
- Quinn J. and F. Hilmer, «Strategic Outsourcing», *Sloan Management Review*, Summer 1994.
- Quinn J. and P. Paquette, «Technology in Services: Creating Organizational Revolutions», *Sloan Management Review*, Winter 1990, σελ. 67-78.
- Quinn J., T. Doorley and P. Paquette, «Technology in Services: Rethinking Strategic Focus», *Sloan Management Review*, Winter 1990, σελ. 79-87.
- Quinn J., T. Doorley and P. Paquette, «The Intellectual Holding Company», στο: R. de Wit and R. Meyer, *Strategy: Process, Content, Context – An International Perspective*, West, Minneapolis, 1994, σελ. 331-336.
- Quintas P. and K. Guy, «Collaborative, Pre-competitive R&D and the Firm», *Research Policy*, vol. 24, 1995, σελ. 325-348.
- Reich R., *The Work of Nations: Preparing Ourselves for 21st Century Capitalism*, Alfred Knopf, New York, 1991.
- Reitman V., «To the Rescue: Toyota's Fast Rebound after Fire at Supplier Shows why It Is Tough», *The Wall Street Journal* 8, May 1997.
- Ring P.S. and A. Van de Ven, «Structuring Cooperative Relationships between Organizations», *Strategic Management Journal*, vol. 13, 1992, σελ. 483-498.
- Roberts P. and R. Greenwood, «Integrating Transaction Cost and Institutional Theories: Toward a Constrained-Efficiency Framework for Understanding Organizational Design Adoption», *Academy of Management Review*, vol. 22, no 2, 1997, σελ. 346-373.
- Robins K. and A. Gillespie, «Communications, Organization and Territory», στο: K. Robins (ed.), *Understanding Information Business, Technology and Geography*, Belhaven Press, London, 1992.
- Rockart J. and M. Scott Morton, «Implications of Changes in Information Technology for Corporate Strategy», *Interfaces*, January - February 1984, σελ. 83-95.
- Rockart J. and J. Short, «The Networked Organization and the Management of Interdependence», στο: M. Scott Morton, 1991, *όπ. παρ.*, σελ. 189-219.
- Ruberti A. and M. Andre, *Un espace europeen de la science: Reflections sur la politique europeenne de recherche*, Presses Universitaires de France, Paris, 1995.

- Rubin P., *Managing Business Transactions*, Free Press, New York, 1990.
- Sabel C., *Work and Politics: The Division of Labor in Industry*, Cambridge University Press, New York, 1982.
- Sabel C. «Flexible Specialisation and Re-emergence of Regional Economies» (1989), στο: A. Amin (ed.), 1994, *όπ. παρ.*, σελ. 101-156.
- Sabel C., «Studied Trust: Building New Forms of Co-operation in a Volatile Economy», στο: F. Pyke and W. Sengenberger (eds), 1992, *όπ. παρ.*, σελ. 215-250.
- Sako M., «Partnership between Small and Large Firms: The Case of Japan», στο: Commission of the European Communities (D.G. XXIII-Directorate for Enterprise) (ed.), *Partnership between Small and Large Firms*, Graham and Trotman of Kluwer Academic Publishers, London, 1989.
- Sako M., *Prices, Quality and Trust: Interfirm Relations in Britain and Japan*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992.
- Sako M., «Suppliers' Associations in the Japanese Automobile Industry: Collective Action for Technology Diffusion», *Cambridge Journal of Economics*, vol. 20, November 1996, σελ. 651-671.
- Samuelson P., «Parables and Realism in Capital Theory: The Surrogate Production Function», *Collected Scientific Papers*, vol. 1, σελ. 325-338, M.I.T.
- Saxenian A., *Regional Advantage: Culture and Competition in Silicon Valley and Route 128*, Harvard University Press, Cambridge, 1994.
- Schumacher E., *Small Is Beautiful*, Harper and Row, New York, 1973.
- Schumpeter J., *Capitalism, Socialism and Democracy*, Harper and Row, New York, 1942.
- Scott Morton M. (ed.), *The Corporation of the 1990s: Information Technology and Organizational Transformation*, Oxford University Press, New York, 1991.
- Sengenberger W., G. Loveman and M. Piore (eds), *The Re-emergence of Small Enterprise: Industrial Restructuring in Industrialized Economies*, International Institute for Labor Studies - ILO, Geneva, 1990.
- Sengenberger W. and D. Campbell (eds), *Is the Single Firm Vanishing? Inter-Enterprise Networks, Labour and Labour Institutions*, International Institute for Labor Studies - ILO, Geneva, 1992.
- Sharp M. and C. Shearman, *European Technological Collaboration*, Routledge and Kegan Paul, London, 1987.
- Sheard P., «Japanese Corporate Governance in Perspective», *Journal of Japanese Trade and Industry*, no 1, 1998, σελ. 7-11.
- Sherman S., «The New Computer Revolution», *Fortune* 14, June 1993, σελ. 20-42.
- Simerly R., «Should US Companies Establish Keiretsus», *Journal of Business Strategy*, vol. 14, 1993, σελ. 58-61.

- Simon H., «Organizations and Markets», *Journal of Economic Perspectives*, vol. 5, no 2, 1991, σελ. 25-44.
- Simson E. von, «The "Centrally Decentralized- IS Organization», *Harvard Business Review*, July - August 1990, σελ. 158-162.
- Smith P., *Japan: A Reinterpretation*, Pantheon Books, New York, 1997.
- Smitka M., *Competitive Ties: Subcontracting in the Japanese Automotive Industry*, Columbia University Press, New York, 1991.
- Smelser N. and R. Swedberg (eds), *Handbook of Economic Sociology*, Princeton University Press, Princeton, 1994.
- Snow C., R. Miles and H. Coleman, «Managing 21st Century Net-work Organizations», *Organizational Dynamics*, Winter 1992, σελ. 5-20.
- Stalk G., «Time – The Next Source of Competitive Advantage», *Harvard Business Review*, July - August 1988, σελ. 41.
- Stalk G. and T. Hout, *Competing against Time: How Time-based Competition Is Reshaping Global Markets*, Free Press, New York, 1990.
- Stalk G., P. Evans and L. Shulman, «Competing on Capabilities: The New Rules of Corporate Strategy», *Harvard Business Review*, March - April 1992, σελ. 57-69.
- Starkey K., M. Wright and S. Thomson, «Flexibility, Hierarchy, Markets», *British Journal of Management*, vol. 2, no 3, September 1991, σελ. 165-176.
- Storper M., «The Transition to Flexible Specialisation in the US Film Industry: External Economies, the Division of Labor and the Crossing of Industrial Divides» (1989), στο: A. Amin (ed.), *Post-Fordism: A Reader*, Basil Blackwell, Oxford, 1994, σελ. 195-226.
- Swedberg R., «Markets as Social Structures», στο: N. Smelser and R. Swedberg (eds), 1994, *όπ. παρ.*, σελ. 255-282.
- Sweeny D., «Global Market Trends in the Network Era», *Long Range Planning*, vol. 31, no 5, 1998, σελ. 672-883.
- Tadao S., «Introduction of Global Economic Standards and the Management of Japanese Companies», *Journal of Japanese Trade and Industry*, no 1, 1998, σελ. 12-14.
- Taylor W., «The Logic of Global Business: An Interview with ABB's Percy Barnevik», *Harvard Business Review*, March - April 1991, σελ. 91-105.
- The Economist*, «The Fall of Big Business», 17, April 1993, σελ. 13-14.
- The Wall Street Journal*, «Large Wave: Big Is Back in Style as Corporate America Deals, Buys and Merges», 5-6, August 1994.
- Thorelli H., «Networks: Between Markets and Hierarchies», *Strategic Management Journal*, vol. 7, no 1, 1986, σελ. 37-51.
- Tomio T., «Japanese Industrial Policy: Myth and Reality», *Journal of Japanese Trade and Industry*, no 4, 1998, σελ. 8-14.
- Toyota Motor Corporation, *The Toyota Production System*, Toyota City, 1992.

- Tully S., «The Modular Corporation», *Fortune* 8, February 1993, σελ. 52-56.
- Turnbull P., N. Oliver and B. Wilkinson, «Buyer-Supplier Relations in the UK Automotive Industry: Strategic Implications of the Japanese Manufacturing Model», *Strategic Management Journal*, vol. 13, 1992, σελ. 159-168.
- Urry J. and S. Lash, *The End of Organised Capitalism*, Polity Press, London, 1987.
- Uzzi B., «The Sources and Consequences of Embeddedness for Economic Performance of Organizations: The Network Effect», *American Sociological Review*, vol. 61, August 1996, σελ. 674-698.
- Uzzi B., «Social Structure and Competition in Interfirm Networks: The Paradox of Embeddedness», *Administrative Science Quarterly*, vol. 42, March 1997, σελ. 35-67.
- Venkatesan R., «Strategic Outsourcing: To Make or not to Make», *Harvard Business Review*, November - December 1992, σελ. 98-107.
- Verity W., «Deconstructing the Computer Industry», *Special Report, Business Week* 23, November 1992 σελ. 44-52.
- Weber J., «A Big Company that Works», *Business Week* 4, May 1992, σελ. 52-58.
- Whisler T., *The Impact of Computers on Organizations*, Praeger, New York, 1970.
- Whittaker D., *Small Firms in the Japanese Economy*, Cambridge University Press, New York, 1997.
- Wigand R., A. Picot and R. Reichwald, *Information, Organization, and Management: Expanding Markets and Corporate Boundaries*, Wiley, Chichester, 1997.
- Williams K., C. Haslam, J. Williams and T. Cutler with A. Adcroft and S. Johal, «Against Lean Production», *Economy and Society*, vol. 21, no 3, August 1992, σελ. 321-354.
- Williamson O., *Markets and Hierarchies: Analysis and Anti-trust Implications*, Free Press, 1975.
- Williamson, O., *The Economic Institutions of Capitalism: Firms, Markets, Relational Contracting*, Free Press, New York, 1985.
- Williamson O., «Transaction Cost Economics and Organization Theory», στο: N. Smelser and R. Swedberg (eds), 1994, *όπ. παρ.*, σελ. 77-107.
- Williamson O., *The Mechanisms of Governance*, Oxford University Press, New York, 1996a.
- Williamson O., «Economics and Organization: A Primer», *California Management Review*, vol. 38, no 2, Winter 1996b, σελ. 131-146.
- Williamson O., «Economic Organization: The Case for Candor», *Academy of Management Review*, vol. 21, no 1, 1996c, σελ. 48-57.

- Williamson O. and W. Ouchi, «The Markets and Hierarchies Program of Research: Origins, Implications, Prospects», στο: Joyce W. and A. Van de Ven (eds), *Organizational Design*, Wiley, New York, 1991, σελ. 347-370.
- Womack J., D. Jones and D. Roos, *The Machine that Changed the World*, Rawson Associates, New York, 1990.
- Womack J. and D. Jones, «From Lean Production to the Lean Enterprise», *Harvard Business Review*, March - April 1994, σελ. 93-103.
- Womack J. and D. Jones, *Lean Thinking*, Simon and Schuster, New York, 1996.
- Yates J. and R. Benjamin, «The Past and Present as a Window to the Future», στο: M. Scott Morton (ed.), 1991, *όπ. παρ.*, σελ. 61-92.
- Yoshimura N. and P. Anderson, *Inside Kaisha: Demystifying Japanese Business Behavior*, Harvard Business School Press, Boston, 1997.
- Zuboff S., *In the Age of the Smart Machine: The Future of Work and Power*, Heinemann, Oxford, 1988.

Θέσεις

ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ – ΚΡΙΤΙΚΗ
ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΑΛΗΣ
ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ

Κριτική της νεοκλασικής θεωρίας

Editorial: Η ορατότητα της ταξικής πάλης και οι χωρισμοί του λαϊκού κινήματος

Θ. Β. Πάκος: *Ιδεολογικές πτυχές της νεοκλασικής θεωρίας της επιχείρησης*

Γ. Οικονομάκης και Μ. Μαρκάκη: *Της προσφοράς και της ζήτησης. Τιμή και κλαδική ισορροπία στη νεοκλασική οικονομική ανάλυση*

Α. Negri και Μ. Hardt: *Η εργασία του Διούσου*

Χ. Τυροβούζης: *Ο στρατός στην Ελλάδα: Ζητήματα θεωρίας και όψεις κοινωνικής εμπειρίας*

Ν. Καμπέρης: *Το «μεγάλο χωριό» και ο «επιχειρηματίας αγρότης»*

Π. Μάρκου, Κ. Μάρκου και Μ. Αρναουτέλη: *Σκέψεις για την «κρίση του κράτους» στη χαραυγή του 21ου αιώνα*

Π. Σωτήρης: *Νίκος Κουλούρης: Ελληνική Βιβλιογραφία του Εμφυλίου Πολέμου 1945-1949: Αυτοτελή δημοσιεύματα 1945-1999 (Βιβλιοκριτική)*

Α. Μαστρογιάννης: *Θεόδωρος Πελαγίδης (επιμ.): Κατανοώντας την Παγκοσμιοποίηση (Βιβλιοκριτική)*

ΑΠΡΙΛΙΟΣ-ΙΟΥΝΙΟΣ 2001

75

Η εκπαιδευτική δράση της καθολικής εκκλησίας διεθνώς και στην Ελλάδα Η παιδαγωγική των «Αδελφών του Αγ. Ιωσήφ της εμφανίσεως»

Χαράλαμπος Χαρίτος*

Περίληψη

Το άρθρο αυτό έχει ως βασικό σκοπό να παρουσιάσει ορισμένες πτυχές της παιδαγωγικής του γυναικείου μοναχικού τάγματος των Καθολικών «Αδελφών του Αγίου Ιωσήφ της Εμφανίσεως» (Soeurs de St Joseph de l' Apparition), έτσι όπως αναπτύχθηκε και καλλιεργήθηκε στα σχολικά ιδρύματά τους που λειτούργησαν στη Γαλλία και σε όλο τον κόσμο (και στην Ελλάδα).

Εισαγωγικά

Παρουσιάζονται εδώ για πρώτη φορά στο ελληνικό κοινό άγνωστες σελίδες από την ιστορία της γαλλικής εκπαίδευσης, όπως αναπτύχθηκε κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα στο πλαίσιο της παρεχόμενης αγωγής από ένα δραστήριο γυναικείο μοναχικό τάγμα, το οποίο ιδρύθηκε στη Γαλλία και άπλωσε τις εκπαιδευτικές (και φιλανθρωπικές) δραστηριότητές του σε πολλές χώρες

* Αν. καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

της υψηλίου έως σήμερα. Όπως είναι γνωστό, το τάγμα των Αδελφών του Αγίου Ιωσήφ της Εμφανίσεως απέκτησε από το 1846 ερείσματα και στην Ελλάδα, ιδρύοντας σχολεία, ιδιωτικά, όπου διδάσκονταν επισταμένως η γαλλική γλώσσα, οι στοιχειώδεις γνώσεις άλλων μαθημάτων, οι διακοσμητικές τέχνες, και συμπληρωματικά –όταν η ελληνική νομοθεσία το επέβαλε– η ελληνική γλώσσα. Κατά κανόνα στα σχολεία αυτά φοιτούσαν μαθήτριες (ή και νεαρά αγόρια) ανεξάρτητα από την εθνικότητα και το θρήσκευμά τους. Είναι εύλογο ότι η συντριπτική πλειοψηφία των τροφίμων υπήρξαν ελληνίδες και ορθόδοξες, προς τις οποίες παρεχόταν υψηλής στάθμης εκπαίδευση χωρίς υστεροβουλία, με προσήλωση στους ηθικούς κανόνες και την ανάδειξη της σημασίας του γαλλικού πολιτισμού. Το τελευταίο –χρονικά– σχολείο της Αδελφότητας, ιδρύθηκε στο Βόλο το 1904 και συνεχίζει να λειτουργεί με διάφορες μορφές έως σήμερα.

Στο κείμενο που ακολουθεί, για λόγους που επιβάλλει ο διατιθέμενος χώρος, δεν εμφανίζεται αναλυτικά η πορεία της γαλλικής εκπαίδευσης κατά το 19ο αιώνα, ούτε βέβαια η πολλαπλή σημασία της παιδαγωγικής που εφαρμόστηκε από τα γυναικεία τάγματα των Καθολικών μοναχών στη Γαλλία και τις χώρες των αποστολικών δραστηριοτήτων τους. Το ενδιαφέρον του δημοσιεύματος επικεντρώνεται στο βασικό κείμενο της ιδρύτριας του συγκεκριμένου τάγματος. Πρόκειται για τον «Οδηγό των Χριστιανικών Σχολείων των Αδελφών του Αγίου Ιωσήφ της Εμφανίσεως»¹, που εκδόθηκε στο Γκαγιακ στα 1836 και αποτέλεσε τον καταστατικό χάρτη της παιδαγωγικής θεωρίας και συμπεριφοράς που εφαρμόστηκε στις εκπαιδευτικές δραστηριότητες του τάγματος στη διάρκεια του 19ου αιώνα.

Εισαγωγικά, επιχειρείται μία συντομότερη αναδρομή στην ιστορία της γαλλικής εκπαίδευσης των πρώτων δεκαετιών του 19ου αιώνα, εποχή που γράφηκε το σχολιαζόμενο κείμενο, ιστορείται –επίσης– σύντομα η δράση της συντάκτριας του κειμένου και το πλαίσιο των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων των μελών του τάγματος: κατόπιν καταγράφονται ουσιαστικές παρατηρήσεις που γεννά η μελέτη του κειμένου, σε μια προσπάθεια να αναλυθούν οι παιδαγωγικές αρχές αλλά και οι εφαρμογές του περιεχομένου εκπαιδευτικού συστήματος, έτσι όπως προβλεπόταν να ισχύσει στα κατά τόπους ιδρύματα του τάγματος. Προσδοκία του γράφοντος, ότι ο έλληνας αναγνώστης θα πάρει μια μικρή γεύση από την παιδαγωγική των συγκεκριμένων καθολικών γαλλίδων μοναχών, έτσι όπως αποκαλύπτεται στο αυθεντικό κείμενο, στο πλαίσιο του οριζόμενου χώρου και του χρόνου².

Η γαλλική (πρωτοβάθμια) εκπαίδευση και ο καθολικισμός στα μέσα του 19ου αιώνα

Αν στην Ελλάδα η διαμάχη για την εκπαίδευση επικεντρώθηκε (μέχρι και τη δεκαετία του '70) στο γλωσσικό ζήτημα, αντίθετα στη Γαλλία, πρωτεύουσα σημασία απέκτησε το ζήτημα της δημόσιας-ιδιωτικής εκπαίδευσης, το οποίο διαπλέκεται με το ζήτημα της *laïcité*³. Ο σχολικός πόλεμος, ο οποίος διαπερνά όλη την ιστορία (πολιτική και εκπαιδευτική) της Γαλλίας, φέρνει στην επιφάνεια την ιδιαιτερότητα της συγκρότησης της γαλλικής κοινωνίας. Η ένταση της μάχης ανάμεσα στην Καθολική εκκλησία και το γαλλικό κράτος οδήγησε στην υιοθέτηση αυτής ακριβώς της λέξης και έννοιας, ως δηλωτικής της διάθεσης των δημοκρατικών κομμάτων για το διαχωρισμό τους.

Η ιδιαιτερότητα της διαμάχης για τη *laïcité* αναπτύσσεται με το γκρέμισμα του παλαιού καθεστώτος και τη διεκδίκηση των προνομίων, που μέχρι τότε απολάμβανε μόνο η αριστοκρατία. Έτσι όπως η μοναρχία είχε υπό την κυριαρχία της την εκπαίδευση, για να εξασφαλίζει τη νομιμοποίηση και την αναπαραγωγή των ελίτ που τη στήριζαν, κατά τον ίδιο τρόπο το επαναστατικό κράτος, μετά το Ναπολέοντα, κυρίως ανέλαβε την αποκλειστική παροχή της δευτεροβάθμιας και τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Η νομιμοποίηση περνούσε μέσα από τον έλεγχο για τις προσλήψεις και τη μόρφωση του εκπαιδευτικού προσωπικού. Η περίοδος της διαμάχης ξεκινά στις 10 Σεπτέμβρη του 1789, όταν ο Talleyrand προτείνει στη συνταγματική συνέλευση ένα σχέδιο για τη δημόσια εκπαίδευση, με αφορμή το οποίο ο Condorcet εμπνέεται το σχέδιο που παρουσιάζει τον Απρίλιο του 1792 και το οποίο προβλέπει μια δημόσια δωρεάν παιδεία, ανοιχτή στους μαθητές των δύο φύλων, στηριζόμενη στη *laïcité*. Όμως με διάταγμα του 1795 και αργότερα με ένα σύμφωνο που συνάπτεται με το Βατικανό, το πρωτοβάθμιο σχολείο εγκαταλείπεται είτε σε ιδιώτες είτε σε μέλη θρησκευτικών ενώσεων, είτε στους εφημέριους των χωριών.

Μπροστά σ' αυτή την εξέλιξη, ορισμένοι φιλελεύθεροι εγκαθίδρυσαν από το 1815 τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία, υπό την επίβλεψη «λαϊκών» δασκάλων, με μεγάλη επιτυχία. Σε αντίθεση μ' αυτά τα σχολεία ο Guizot, υπουργός του Louis Philippe, πρότεινε νόμο (28 Ιουνίου 1833) που έδινε στους δήμους των 500 και άνω κατοίκων το δικαίωμα να συντηρούν ένα σχολείο, όπου παρέχεται η ηθική και θρησκευτική μόρφωση, με σκοπό να εγγυάται η εκπαίδευση την τάξη και την κοινωνική σταθερότητα.

Το 1850 ψηφίστηκε ένας νόμος που παρέχει τη δυνατότητα στην εκκλησία να ιδρύει σχολεία πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και θεσπίζει το δικαίωμα παράστασης στο ανώτατο συμβούλιο δημόσιας εκπαίδευσης, εκπροσώπων του κλήρου. Μόνο μετά από 30 χρόνια, το 1880, κάτω από την επίδραση των αστών δημοκρατών και ριζοσπαστών, της εργατικής τάξης, των προτεσταντών και των εβραίων λαϊκών, ο J.Ferry κατάργησε τα θρησκευτικά σύμβολα από τις αίθουσες και αργότερα, το 1881 και 1882, θέσπισε την υποχρεωτική και δωρεάν εκπαίδευση των παιδιών. Το 1905 εξάλλου θεσπίστηκε ο χωρισμός της εκκλησίας από το κράτος, καθώς και ο πλήρης διαχωρισμός του δημόσιου σχολείου από την εκκλησία.

Η εκπαίδευση είναι χωρίς αμφιβολία, ένας από τους καθαρότερους καθρέφτες της γαλλικής ζωής (όπως παντού άλλωστε). Κατά τη διάρκεια του μεγαλύτερου μέρους του 19ου αιώνα η γαλλική εκπαίδευση ουσιαστικά επανατοποθετείται απέναντι στα παλαιά παιδαγωγικά μοντέλα, που κληρονομήθηκαν από την περίοδο της Αντιμεταρρύθμισης. Ο νέος ρόλος του Κράτους, όταν εκδηλώνεται, δεν μπορεί να παραβλέψει σε ό,τι αφορά τα μαθήματα του σχολείου, τα αντικείμενα της διδασκαλίας, το περιεχόμενο και τις αξίες της αστικής τάξης, που επιδιώκει να θέσει ένα τέρμα στις μεταρρυθμιστικές εμπειρίες του προηγούμενου αιώνα.

Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα καθιερώθηκαν δύο τύποι σχολείων στη Γαλλία: τα πρωτοβάθμια σχολεία, όπου φοιτούσαν –λίγο ως πολύ– τα παιδιά των λαϊκών στρωμάτων και τα δευτεροβάθμια (τα πιο σπάνια), όπου φοιτούσαν τα τέκνα των ευπόρων. Ο διπολισμός αυτός του συστήματος καθιερώθηκε από τα τέλη του 17ου αιώνα και διήρκεσε μέχρι περίπου την περίοδο του δεύτερου Παγκόσμιου πολέμου. Η διχοτόμηση αυτή ανάμεσα στα σχολεία των ευπόρων και στα σχολεία των λαϊκών τάξεων αποτελεί το κλειδί της θεμελιώδους ερμηνείας της γαλλικής κοινωνικής ζωής. Επίσης, κατά την περίοδο μετά την Επανάσταση, φάνηκε ότι υπήρχε πρόβλημα σχετικά με τη φοίτηση των παιδιών σε σχολείο. Οι κάτοικοι των πόλεων περισσότερο από τους κατοίκους των αγροτικών περιοχών φοιτούσαν σε σχολείο και η παρεχόμενη μόρφωση ήταν καλύτερη. Υπήρξε και άλλη μια ανισότητα σχετικά με την εκπαίδευση των φύλων: τα κορίτσια εκπαιδεύονταν λιγότερο συχνά από τα αγόρια. Επικράτησε το παραδοσιακό στερεότυπο που ήθελε τη γυναίκα περισσότερο στο σπίτι με λιγότερη μόρφωση· σ' αυτό συνετέλεσε και η καταδίκη από την Εκκλησία των μικτών σχολείων, που επιβράδυνε τον αλφαριθμητισμό των θηλέων.

Η απασχόληση εξάλλου των παιδιών στις οικιακές και αγροτικές εργασίες δεν τους επέτρεπε για μεγάλα χρονικά διαστήματα να φοιτούν στο σχολείο.

Από την περίοδο της Παλινόρθωσης, ως το τέλος της Ιουλιανής Μοναρχίας δημιουργήθηκαν πολλά σχολεία, που συνέδραμαν στη διάδοση της εκπαίδευσης, για τα αγόρια περίπου στα μέσα του αιώνα και για τα κορίτσια την περίοδο της δεύτερης αυτοκρατορίας. Μέχρι το 1833 η λαϊκή δύναμη είχε πολύ λίγες δυνατότητες σχετικά με την πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Κι όταν συνέβαινε αυτό, οφειλόταν στις κοινότητες και τα μοναχικά τάγματα. Οι δάσκαλοι ζούσαν μέτρια, χάρη στη συνδρομή των δήμων και στα δίδακτρα, που έπαιρναν από τους γονείς των μαθητών τους⁴. Τα πράγματα άλλαξαν μετά τους νόμους Guizot⁵.

Ως τότε η πρωτοβάθμια εκπαίδευση βρισκόταν πολύ περισσότερο υπό την εξουσία των κληρικών. Από το 1816 ο κλήρος ολοκλήρωσε την επιβολή του και τον έλεγχο του (στο επίπεδο των ενοριών και των επαρχιών). Οι εκπαιδευτικοί των μοναχικών ταγμάτων πέτυχαν στα 1819 την καθιέρωση ενός αναιρετικού καταστατικού σχετικά με την υποχρεωτικότητα του πτυχίου ικανότητας⁶. Λίγες δεκαετίες αργότερα η ψήφιση του νόμου Falloux (15 Μαρτίου 1850) ευνόησε τους εκκλησιαστικούς παράγοντες⁷.

Πριν από το 1833 η κατάσταση του δασκάλου ήταν γενικά άθλια. Η κατάσταση των διδασκαλισσών ήταν ακόμη χειρότερη, γιατί δεν είχαν ένα σταθερό εισόδημα. Τούτο εξηγεί γιατί το επάγγελμα ασκούσαν κυρίως οι μοναχές· στο τέλος της Ιουλιανής μοναρχίας οι μισές περίπου από τις δασκάλες ανήκαν σε μοναχικά τάγματα⁸. Η εκπαίδευση των γυναικών εκπαιδευτικών ήταν ριζικά διαφορετική από των αρρένων και έφτανε μέχρι την κατήχηση και τα οικιακά. Στις συνθήκες αυτές ο χαρακτήρας της δασκάλας, η πίστη της, το ήθος της ενδιέφεραν περισσότερο από τη διδακτική της κατάρτιση. Εξ ου και η προϋπόθεση να κατέχουν ένα πιστοποιητικό, το «γράμμα υποταγής» (*Lettre d'obedience*), με την υπογραφή της ηγουμένης. Γίνεται έτσι αντιληπτή η ασυμμετρία στις επιδόσεις του δασκάλου από τη γυναίκα δασκάλα.

Το εκπαιδευτικό ζήτημα αποτέλεσε το επίκεντρο του θέματος της θρησκείας κατά το 19ο αιώνα. Κατ' αρχήν τίθεται το πρόβλημα των σχέσεων μεταξύ της Εκκλησίας (κοινωνία κατ' εξοχήν εκπαιδευτική, που έχει ως αποστολή να μεταδώσει τη θεία αποστολή) και του Κράτους (με παιδαγωγικό ρόλο ισχυροποιημένο κατά την περίοδο της Επανάστασης και της Αυτοκρατορίας). Κατόπιν προβάλλει το ιδανικό του καθολικισμού, να επιδράσει πάνω στη

νέα γενεά. Το σχολείο είναι ο τόπος της εμπέδωσης των χριστιανικών αξιών υπό το πρόσχημα της Κατήχησης. Η θρησκεία εξασκεί πάντα μια πνευματική επίδραση στην κοινωνία.

Κατά την περίοδο 1801-1850, η Εκκλησία υπερασπίστηκε την ελευθερία στο σχολείο, στο μέτρο που η εκπαίδευση ελεγχόταν από το Κράτος. Η Καθολική εκκλησία υπερασπίστηκε το δικαίωμα της διδασκαλίας και της διατήρησης των ιδρυμάτων της, μέσα στο γενικότερο κλίμα ελευθερίας της εκπαίδευσης. Ο νόμος Guizot απελευθερώνοντας την πρωτοβάθμια εκπαίδευση ευνόησε τα μοναχικά τάγματα· τους επέτρεψε να συντηρούν σχολές κατάρτισης εκπαιδευτικών για τα δημόσια σχολεία και να διατηρούν ιδιωτικά σχολεία. Η Εκκλησία ανέλαβε το έργο του «επανεκχριστιανισμού» του λαού. Έτσι εξηγείται η ύπαρξη των χριστιανικών ασκήσεων (δυο μαθήματα Κατήχησης κάθε μέρα, εκτός των προσευχών και των ακολουθιών). «Στην πραγματικότητα – όπως σημειώνει κάπως αυστηρά ο P. Albertini – τα σχολεία των καλογραιών παρείχαν μια σύντομη εκπαίδευση με ισχυρές δόσεις ψαλμών και χειροτεχνημάτων. Συνήθως απέβλεπαν στην πρακτική εκπαίδευση των κοριτσιών παρά στην επιστημονική τους κατάρτιση. Διδασκόταν η Κατήχηση για λόγους ευσεβείας και οι διακοσμητικές τέχνες για την ανάπτυξη της καλαισθησίας...»⁹.

Η Αιμιλία Ντε Βιαλάρ, ιδρύτρια του τάγματος του Αγ. Ιωσήφ της Εμφανίσεως

Η ίδρυση, η διοίκηση και ο προσανατολισμός του Τάγματος των Αδελφών του Αγ. Ιωσήφ της Εμφανίσεως σε έργα φιλανθρωπίας και αγωγής, όπως άλλωστε και ο διεθνής χαρακτήρας της δραστηριότητάς του ήδη από τα πρώτα βήματά του, οφείλονται αποκλειστικά στις πρωτοβουλίες, τους αγώνες και την πνευματική καθοδήγηση που άσκησε η ιδρύτρια του Τάγματος, η Αιμιλία Ντε Βιαλάρ. Στα μέσα του 19ου αιώνα, εποχή ευνοϊκή για την ανάπτυξη των γυναικείων μοναχικών Ταγμάτων της Καθολικής Εκκλησίας, έχοντας ως επίκεντρο τη Γαλλία, χώρα από όπου εκπορεύεται η τάση διάδοσης του ευρωπαϊκού πολιτισμού, μια Γαλλίδα βαθιά θρησκευόμενη και με έντονη προσωπικότητα, ίδρυσε και καθιέρωσε με πίστη και επιμονή ένα από τα πιο δραστήρια γυναικεία μοναχικά Τάγματα.

Η Αιμιλία Ντε Βιαλάρ (Emilie de Vialar) γεννήθηκε στις 12 Σε-

πτεμβρίου του 1797 στο Gaillac, παλιά πόλη στην επαρχία του Albi δίπλα στον ποταμό Tarn, στο Languedoc της Νότιας Γαλλίας. Παρά τις αντιρρήσεις του πατέρα της και τις φιλοδοξίες του, η Αιμιλία δέχτηκε την κλήση του Θεού και αφιερώθηκε σ' Εκείνον. Το 1832 υπήρξε το καθοριστικό έτος για τη ζωή της Αιμιλίας και τη δημιουργία του μοναχικού της Τάγματος. Τότε πέθανε ο παππούς της (ο βαρώνος Portal), από τον οποίο κληρονόμησε ένα μεγάλο ποσό. Το γεγονός αυτό φάνηκε στην Αιμιλία ότι σήμανε την ώρα να υπακούσει στην εντολή του Θεού, να εγκαταλείψει δηλαδή το πατρικό σπίτι και να υλοποιήσει τα σχέδια της για τη μοναχική ζωή. Ήταν πια 35 χρονών. Αγόρασε ένα σπίτι για να το μετατρέψει σε μοναστήρι, τα Χριστούγεννα του 1832. Η περιβολή του μοναχικού σχήματος αποφασίστηκε να γίνει στις 19 Μαρτίου του 1833. Η μέρα της γιορτής του Αγ. Ιωσήφ επιλέχτηκε, γιατί κατά τις μακρές προετοιμασίες της η Αιμιλία είχε επιλέξει να θεωρήσει προστάτη του Τάγματός της τον Αγ. Ιωσήφ τον Μνήστορα¹⁰. Με τη βοήθεια της σεβαστής προγονικής κληρονομιάς, το σπίτι των Αδελφών έγινε στέγη για ορφανά και εγκαταλειμμένες γυναίκες και πρόχειρο ιατρείο, όπου παρεχόταν στοιχειώδης κοινωνική πρόνοια στους ενδεείς της περιοχής. Πολύ σύντομα άνοιξε ένα σχολείο για κορίτσια μέσα στο Μοναστήρι. Οι νεαρές κοπέλες από την περιοχή του Gaillac, βρήκαν εκπαίδευση ανάλογη με την ηλικία τους και –κατά πρώτο λόγο– θρησκευτική αγωγή. Οι πιο φτωχές εγγράφονταν στο σχολείο χωρίς να πληρώνουν δίδακτρα. Σύμφωνα με τις Διατάξεις του Καταστατικού του Τάγμα είχε ως κύρια αποστολή την ιεραποστολή, τη «διάδοση δηλαδή της ευσπλαχνίας του Θεού δια των φιλανθρωπικών έργων και της αγωγής στους έχοντες ανάγκη, ανεξάρτητα με τον τόπο διαμονής τους». Τούτο υπήρξε η βασική αποστολή των «Αδελφών του Αγίου Ιωσήφ της Εμφανίσεως». Το μητροπολιτικό έδαφος της Γαλλίας παρέμεινε μόνο το σημείο εκκίνησης του ιεραποστολικού έργου του Τάγματος. Η δραστηριότητά του θα αφιερωθεί αποκλειστικά έκτοτε στις χώρες όπου ο ευρωπαϊκός (γαλλικός) πολιτισμός αποκτούσε ερείσματα¹¹.

Πρώτος σταθμός υπήρξε η Αλγερία. Οι άποικοι χρειάστηκαν νοσοκομεία και σχολεία. Για την αποστολή αυτή καταλληλότερες ήταν φυσικά οι Μοναχές. Με προτροπή και πρόσκληση του Augustin de Vialar, αδελφού της Αιμιλίας, που είχε εγκατασταθεί εκεί μεταξύ των πρώτων αποίκων, η ηγέτης του Τάγματος πήγε στην Αλγερία με τρεις από τις Αδελφές εγκαινιάζοντας τη μακρά σειρά ταξιδιών της· τον Οκτώβριο του 1836 δημιουργήθηκε ένα

δωρεάν σχολείο για την εκπαίδευση των ιθαγενών κοριτσιών. Αργότερα προστέθηκαν τάξεις στοιχειώδους βαθμίδας για παιδιά εύπορων οικογενειών. Το 1838 ιδρύθηκε και νηπιαγωγείο (*salle d'asile*)¹². Το 1840 οι Αδελφές ίδρυσαν δωρεάν σχολείο στην Καρχηδόνα και νοσοκομείο για τους φτωχούς. Ακολούθησε μια σειρά από εγκαταστάσεις του Τάγματος (*Maisons*) στην Ευρώπη, την Αφρική, τη Μέση Ανατολή, Μ. Ασία, νησιά της Μεσογείου και πολύ πιο μακριά. Ως το θάνατο της ιδρύτριας (1856) το Τάγμα είχε δημιουργήσει 42 οίκους. Το πρώτο υπερπόντιο ίδρυμα δημιουργήθηκε το 1847 στο Moulmein της Βιρμανίας. Το 1848 οι Αδελφές του Αγ. Ιωσήφ υπήρξαν τα πρώτα μέλη γυναικείου Τάγματος που εγκαταστάθηκαν στην ιερή πόλη των Ιεροσολύμων της Παλαιστίνης. Ακολούθησαν το 1848 η Χίος, το 1849 η Γιάφα, το 1852 η Τραπεζούντα στην Αρμενία, το 1852 επίσης τα Χανιά της Κρήτης, το 1853 η Saida στο Λίβανο και το Ερζερούμ στην Αρμενία. Το 1855 επιχειρήθηκε η πιο μακρινή αποστολή, στο Perth της Δυτικής Αυστραλίας. Το 1856 ιδρύθηκε ο οίκος στην πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους, στην Αθήνα, που υπήρξε ο τελευταίος που ίδρυσε η ίδια η Αιμιλία ντε Βιαλάρ με αυτοπρόσωπη επίσκεψη, λίγο πριν πεθάνει. Από τα ιδρύματα του Τάγματος, τα 29 δημιουργήθηκαν σε χώρες της Μεσογείου¹³.

Η Γενική Ηγούμενη του Τάγματος, η Αιμιλία Ντε Βιαλάρ, κατά τη διάρκεια όλων αυτών των χρόνων, με θαυμαστή ζωτικότητα και υψηλή πνευματικότητα διεύθυνε τις δραστηριότητες των παλαιών και των νέων Αδελφών, μεριμνούσε για τις ανάγκες που παρουσίαζαν οι διασκορπισμένοι Οίκοι του Τάγματος και συγκροτούσε τη φυσιογνωμία του ιεραποστολικού τους έργου. Πραγματοποίησε πολλά ταξίδια και επέλυε τα προβλήματα που συχνά παρουσιάζονταν. Το έργο της ιεραποστολής και η άσκηση των καθηκόντων των Αδελφών δεν υπήρξε ποτέ εύκολη υπόθεση. Με αυτοπρόσωπη παρουσία, με πυκνή αλληλογραφία και αναφορές κατεύθυνε τις ενδομοναστικές υποθέσεις και τις σχέσεις του Τάγματος με τις εκκλησιαστικές και πολιτικές αρχές στο μητροπολιτικό έδαφος και τις χώρες της εγκατάστασης των Οίκων. Σημαντικό επίσης υπήρξε και το γραπτό της έργο, όπως αποδεικνύεται από τα κείμενα των Κανόνων και του Καταστατικού του Τάγματος, του Οδηγού για τη διδασκαλία στα σχολεία των Αδελφών και την πυκνή αλληλογραφία και αναφορές που υπέβαλλε. Ο χρόνος όμως, η διαρκής προσπάθεια και ο ατέλειωτος περίπλους της ιδρύτριας του Τάγματος στους χώρους της ιεραποστολής έφτασαν στο τέλος, αφού πρόλαβε να δει το έργο της να αποδίδει καρπούς. Το

τελευταίο της ταξίδι ήταν απ' το Παρίσι στη Μασσαλία, στο Μητρικό σπίτι. Πέθανε ειρηνικά στις 24 Αυγούστου του 1856, σε ηλικία 59 χρονών. Η κηδεία της έγινε τη μεθεπόμενη και το νεκρό σώμα της ενταφιάστηκε στο κοιμητήριο του Saint Charles της Μασσαλίας. Αργότερα τα οστά της μεταφέρθηκαν στο κοιμητήριο του St Pierre. Η απήχηση του ονόματος και της δράσης της Αιμιλίας Ντε Βιαλάρ δημιούργησε τις προϋποθέσεις, ώστε η Καθολική εκκλησία να την περιλάβει στους κόλπους των Αγίων της. Στις 18 Ιουνίου 1939 το Βατικανό την ονόμασε Οσία. Και στις 24 Ιουνίου του 1951 στη Ρώμη ο Πάπας Πίος ο 12ος σε ειδική τελετή ονόμασε τη Μητέρα Αιμιλία Ντε Βιαλάρ, Αγία της Καθολικής Εκκλησίας. Μια αναγνώριση αντάξια των αγώνων και του ιεραποστολικού έργου της. Η μνήμη της τιμάται στις 17 Ιουνίου.

Ο «Οδηγός των Χριστιανικών σχολείων» και το παιδαγωγικό σύστημα των «Αδελφών του Αγ. Ιωσήφ της Εμφανίσεως»

Βασικό κείμενο για την κατανόηση των παιδαγωγικών αρχών του Τάγματος, υπήρξε ο «Οδηγός των χριστιανικών σχολείων των Αδελφών του Αγίου Ιωσήφ της Εμφανίσεως», που συνέταξε και εξέδωσε η ίδια η Αιμιλία Ντε Βιαλάρ το 1836, λίγο μόνο καιρό μετά τη ίδρυση του Τάγματος στην έδρα του, στο Γκαγιάκ. Ο «Οδηγός» περιέχει το πρόγραμμα, το περιεχόμενο των μαθημάτων, τη μέθοδο διδασκαλίας και οδηγίες για την τήρηση της τάξης στο σχολείο. Τα περιεχόμενα του «Οδηγού» -αν και φαίνεται ότι δεν ίσχυσαν επί μακρό χρονικό διάστημα, λόγω των αλλαγών που συνέβησαν στη γαλλική εκπαίδευση κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα- καθόρισαν ωστόσο και επηρέασαν το παιδαγωγικό ύφος των σχολείων των Αδελφών στους τόπους των εγκαταστάσεών τους· οι παιδαγωγικές αντιλήψεις της ιδρύτριας του Τάγματος συμπληρώθηκαν με νεότερα κείμενα.

Το βιβλίο «Οδηγός των Χριστιανικών σχολείων»¹⁴ (*Conduite des ecoles Chretiennes des Soeurs de Saint Joseph dites de l'Apparition*) αποτελείται από 168 σελίδες μικρού σχήματος και διαιρείται σε δύο τμήματα. Το πρώτο τμήμα επιγράφεται «Σχολεία, ασκήσεις και τρόπος εφαρμογής τους», ενώ το δεύτερο «Μέτρα που λαμβάνονται για την τήρηση της τάξης στα σχολεία». Το

πρώτο τμήμα δηλ. περιέχει τον Κανονισμό λειτουργίας των σχολείων, το ωρολόγιο και το αναλυτικό πρόγραμμα των διδασκομένων μαθημάτων, ενώ το δεύτερο τμήμα αφιερώνεται στο εφαρμοζόμενο παιδαγωγικό σύστημα και τις αρχές παιδονομίας των Αδελφών. Το περιεχόμενο του βιβλίου εμπνέεται (ή και αντιγράφει) από το ομώνυμο έργο του ιδρυτή των Χριστιανικών σχολείων (De La Salle) και παρακολουθεί τις παιδαγωγικές αρχές που υιοθετούσαν τα μοναχικά εκπαιδευτικά Τάγματα της Γαλλίας κατά τον 18ο αιώνα. Θεωρείται αξιοσημείωτο το γεγονός ότι το παιδαγωγικό εγχειρίδιο της Αιμιλίας Ντε Βιαλάρ, αν και γράφηκε και εκδόθηκε την εποχή που μεσουρανούσε στη χώρα της η Αλληλοδιδασκτική μέθοδος (*enseignement mutuel*)¹⁵ στα λαϊκά πρωτοβάθμια σχολεία, αναφέρεται στην ακολουθούμενη από τα μοναχικά Τάγματα Συνδιδασκτική μέθοδο (*enseignement simultane*). Τα Χριστιανικά σχολεία της Γαλλίας υπερβαίνοντας την παλαιότερη «ατομική» μέθοδο, ακολουθούσαν τη Συνδιδασκτική μέθοδο διδασκαλίας, η οποία ωστόσο δεν απείχε πολύ από τις αρχές της Αλληλοδιδασκτικής, έτσι όπως περιγράφεται στα αντίστοιχα εγχειρίδια¹⁶, πριν καλλιεργηθεί ενταγμένη στο Ερβαρτιανό σύστημα. Το ζήτημα της μεθόδου απασχόλησε -όπως είναι γνωστό- και τα ελληνικά πρωτοβάθμια σχολεία από την περίοδο της Επανάστασης, υπό την έμπνευση και τη συγκεκριμένη αποδοχή των γαλλικών προτύπων¹⁷. Παρατηρώντας το παιδαγωγικό σύστημα που προτείνει η Αιμιλία Ντε Βιαλάρ για τα σχολεία του Τάγματός της, θα ήμασταν πιο κοντά στα πράγματα αν τονίζαμε την ανάμειξη στοιχείων της παιδαγωγικής πρακτικής που ασκούσαν οι δύο μέθοδοι διδασκαλίας και οργάνωσης των σχολείων. Τα όρια διάκρισης των δύο μεθόδων δεν είναι πάντοτε σαφή, εκτός από τα βασικά τους χαρακτηριστικά.

Ο Οδηγός, περισσότερο από τα προβλεπόμενα στο Καταστατικό του Τάγματος, περιέχει λεπτομερείς περιγραφές ορισμένων θεμάτων από τη διδακτική πράξη και την επιβολή της πειθαρχίας. Ωστόσο τα περιεχόμενα του Οδηγού δεν επιτρέπουν την πλήρη αναπαράσταση της λειτουργίας του σχολείου, καθώς παραλείπονται αρκετά στοιχεία σχετικά με τη διεξαγωγή των μαθημάτων και των άλλων ασχολιών των μαθητριών.

Τα περιεχόμενα του Οδηγού διαρθρώνονται, αν και συντομευμένα, ανάλογα με τους αντίστοιχους Οδηγούς των σχολείων της εποχής. Με βάση τα περιεχόμενα του Οδηγού είναι δυνατό να περιγραφούν οι συνθήκες εφαρμογής της παιδαγωγικής των Αδελφών. Ωστόσο ορισμένα στοιχεία δεν επιτρέπουν την ολοκλη-

ρωμένη περιγραφή, καθώς λείπουν οι σχετικές πληροφορίες. Σε αντίθεση λ.χ. προς τα περιεχόμενα άλλων σχετικών κειμένων, δεν περιγράφεται καθόλου ο σχολικός χώρος. Δε γίνεται καμιά αναφορά στο διδακτήριο, την εξωτερική μορφή του, το εσωτερικό του, τις διαστάσεις και γενικότερα την αρχιτεκτονική όψη των εκπαιδευτηρίων. Δεν είναι γνωστή η μορφή των αιθουσών διδασκαλίας, ο προσανατολισμός τους, οι διάδρομοι, τα γραφεία και τα ενδιαίτηματα των διδασκαλισσών. Σύντομη εξάλλου και ελλιπής περιγραφή δίνεται των επίπλων και των οργάνων που περιείχαν οι αίθουσες διδασκαλίας¹⁸. Δεν περιγράφονται επίσης οι βοηθητικοί χώροι του σχολείου. Τέλος δε γίνεται λόγος για τα παιδαγωγικά προσόντα των εκπαιδευτικών, ούτε αναλύεται ο ρόλος της διευθύντριας του σχολείου, που ταυτίζεται με το πρόσωπο της Ηγουμένης της Μονής.

Διάρθρωση των σπουδών

Το σχολείο των Αδελφών ήταν ιδιωτικό πρωτοβάθμιο και σκοπό είχε να παρέχει στοιχειώδεις γνώσεις στα κορίτσια της περιοχής, όπου ήταν εγκατεστημένο. Οι γονείς των μαθητριών των δύο τουλάχιστον τάξεων πλήρωναν δίδακτρα. Στον Οδηγό όμως δεν υπάρχει η παραμικρή ένδειξη για το ύψος των διδάκτρων και τον τρόπο καταβολής τους. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι στον Οδηγό δε γίνεται καμιά αναφορά στις οικονομικές υποχρεώσεις των μαθητριών και γενικότερα στις δαπάνες και τα έσοδα που συνεπάγεται η λειτουργία του σχολείου.

Η διάρθρωση των σπουδών στο σχολείο των Αδελφών, όπου διατηρήθηκε αυτή, τουλάχιστον ως τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα (και στο σχολείο του Βόλου), περιλάμβανε τρεις τάξεις. Κριτήριο για την κατάταξη των μαθητριών στις τρεις τάξεις του σχολείου δεν ήταν η ηλικία τους, ούτε η επίδοσή τους, παρά μόνο η κοινωνική-οικονομική θέση των οικογενειών τους.

Δεν είναι γνωστός ο χρόνος διάρκειας των σπουδών των μαθητριών, καθόσον δεν αναφέρεται η διάρκεια φοίτησης ή η στάθμη των προσόντων, που –αποκτώμενα κατά τη φοίτησή τους στο σχολείο– θα επέτρεπαν την αποφοίτηση. Επίσης δε γίνεται λόγος για χορήγηση οιοδήποτε πιστοποιητικού προαγωγής ή αποφοίτησης από το σχολείο. Φαίνεται ότι η διάρκεια σπουδών δεν ήταν καθορισμένη και η επάρκεια των γνώσεων που παρείχε η παρακολούθηση των μαθημάτων καθοριζόταν από τη διάθεση των γονέων να στέλνουν το παιδί τους στο σχολείο. Δε γίνεται εξάλλου

λόγος για τις δυνατότητες που παρείχε η αποπεράτωση των σπουδών να συνεχίσει λ.χ. η απόφοιτη σπουδές σε σχολείο ανώτερης βαθμίδας. Υποθέτουμε επίσης ότι δεν ήταν καθορισμένη η ηλικία υποδοχής των μαθητριών και είναι εύλογο ότι οι ηλικίες των μαθητριών δεν ήταν όμοιες ανά επίπεδο γνώσεων. Η έννοια της σχολικής τάξης με τα σημερινά δεδομένα, δεν υπήρχε στο σχολείο των Αδελφών και τα αντίστοιχα της εποχής.

Αντίθετα, παρουσιάζεται στον Οδηγό ένα πολύπλοκο σύστημα κατάταξης των μαθητριών (προαγωγής και οπισθοχώρησης) σε επίπεδα γνώσεων και κατοχής των διδαγμένων μαθημάτων. Οι μαθήτριες του σχολείου (ανεξάρτητα από την «τάξη» στην οποία ανήκαν) διακρίνονταν σε επίπεδα γνώσεων από τις αρχάριες (που δε γνωρίζουν γραφή και ανάγνωση) ως τις ικανές να μελετούν από χειρόγραφα ή έντυπα σε γοθτική γραφή και να συντάσσουν επίσημα έγγραφα.

Δεν είναι γνωστό πόσες αίθουσες διδασκαλίας χρησιμοποιούσε το σχολείο. Το διαφοροποιημένο κατά «τάξεις» πρόγραμμα μαθημάτων επιτρέπει το συμπέρασμα ότι χρησιμοποιούνταν τρεις τουλάχιστον αίθουσες. Σε κάθε αίθουσα δίδασκε μία δασκάλα. Η συνύπαρξη στην ίδια αίθουσα μαθητριών με διαφορετικό επίπεδο γνώσεων επιβάλλει τη διάκριση σε τμήματα (divisions). Τα πρώτα τμήματα παρακολουθούν οι πιο προχωρημένες, καθώς περιέχουν περισσότερα γνωστικά αντικείμενα. Τα τρίτα τμήματα έχουν τα λιγότερα μαθήματα, αλλά το ίδιο ωράριο απασχόλησης. Τα τρία διαφορετικά επίπεδα κατάταξης συνυπάρχουν σε μία και μόνη μορφή οργάνωσης. Τα μαθήματα εμφανίζονται ταξινομημένα σε μικρογραφία ταξινόμησης της γνώσης σε γνωστικούς κλάδους, στο επίπεδο των «στοιχειωδών» γνώσεων. Υπάρχει επίσης εσωτερική ταξινόμηση των γνώσεων αυτών σε ενότητες, ανάλογα με το βαθμό δυσκολίας των γνωστικών κλάδων και σε καθορισμένη σχέση προόδου μεταξύ τους. Η κατάταξη των μαθητριών γίνεται ανάλογα με τις ικανότητές τους. Τέλος η κατάταξη των μαθητριών σε «κλάσεις» (ordres) κατά το Αλληλοδιδασκτικό πρότυπο, ανάλογα με τις γνώσεις τους σε κάθε μάθημα, σημαίνει πάντα τη διαφορετική σύνθεση των κλάσεων για κάθε διδασκόμενο αντικείμενο. Είναι προφανές ότι ο διαχωρισμός των γνώσεων σε είδη και βαθμίδες και η παράλληλη κατάτμηση της μάζας των μαθητριών σε κλάσεις, συμβάλλουν στη δόμηση μιας σχολικής τάξης άμεσα ελεγχόμενης και πειθαρχικής, εξουδετερώνοντας την αδυναμία της κατάταξης κατά ηλικίες. Η πολυποίκιλη αυτή κατάτμηση ευνοείται από το μηχανισμό της «άμιλλας» που καλλιεργείται μεταξύ των

μαθητριών και την τελετουργική διαδικασία μετάβασης από τη μια κλάση στην άλλη (αλλαγή των μαθημάτων λέγεται στον Οδηγό), ώστε οι δραστηριότητες και η προσοχή των μαθητριών να παραμένουν πάντα εναργείς και ταυτόχρονα να ελέγχεται πλήρως η συμμετοχή τους στις μαθησιακές διαδικασίες.

Κατανομή του σχολικού χρόνου

Το πρόγραμμα των μαθημάτων χαρακτηρίζεται «πλήρες», αλλά μόνο για την πρώτη –των μεγαλύτερων διδασκτρων– τάξη, οι μαθήτριες της οποίας διδάσκονται επί πλέον των άλλων, τα μαθήματα της Ιστορίας και της Γεωγραφίας. Στο πρόγραμμα σπουδών περιλαμβάνονται τα μαθήματα: Χριστιανική διδασκαλία (Θρησκευτικά), Ανάγνωση, Γραφή, Αριθμητική, Γραμματική της γαλλικής, Γεωγραφία και Ιστορία. Τα δύο τελευταία αφορούν μόνο την πρώτη τάξη. Το περιεχόμενο και η «διδασκτική» τους παρουσιάζονται αναλυτικά στον Οδηγό. Περιλαμβάνονται επίσης το μάθημα του Εργόχειρου (για το οποίο όμως δε γίνεται καμία αναφορά στη συνέχεια, ούτε περιέχεται στο ωρολόγιο πρόγραμμα) και τα μαθήματα των «Διακοσμητικών τεχνών» και των ξένων γλωσσών, που καθορίζονται προαιρετικά και ανατίθενται σε εξωμοναστικές δασκάλες και σε ώρες εκτός του κανονικού προγράμματος. Δεν παρατίθεται στον Οδηγό το αναλυτικό πρόγραμμα και αυτών των μαθημάτων. Όλα τα μαθήματα του προγράμματος (εκτός των δύο τελευταίων) αναλαμβάνουν και διδάσκουν οι Αδελφές της Μονής. Στο πρόγραμμα δεν περιέχεται κανένα μάθημα από τον κύκλο των φυσικών ή φυσιογνωστικών επιστημών, ούτε βέβαια μάθημα γυμναστικής.

Τα εβδομαδιαία μαθήματα διεξάγονται σε πέντε ημέρες. Η Πέμπτη καθορίζεται (πλην εξαιρέσεων) ως ημέρα αργίας του σχολείου. Φυσικά δε γίνονται μαθήματα τις Κυριακές και τις Γιορτές. Ωστόσο η επαφή των μαθητριών με το σχολείο δε σταματά στις μέρες και τις ώρες που διεξάγονται τα μαθήματα. Είναι υποχρέωσή τους να παρακολουθούν τις Κυριακάτικες και εορταστικές ακολουθίες στην Εκκλησία, όπου πηγαίνουν υποχρεωτικά και εν σώματι. Κάθε μέρα τα μαθήματα αρχίζουν στις 9 το πρωί και τελειώνουν στις 11.45'. Τα απογευματινά, επίσης καθημερινά, αρχίζουν στις 2 και τελειώνουν στις 4.45'. Ο συνολικός ημερήσιος χρόνος μαθημάτων διαρκεί τεσσεράμισι ώρες. Ωστόσο η προσέλευση των μαθητριών στο σχολείο γίνεται από τις 7 το πρωί και την 1.30' το μεσημέρι. Στον Οδηγό δεν εξηγείται πού περνούν οι

μαθήτριες τη μία ώρα και τρία τέταρτα του μεσημεριανού διαλείμματος, που περιλαμβάνει οπωσδήποτε το γεύμα. Το γεύμα δεν παρέχεται στο σχολείο. Υποθέτουμε ότι υπήρχε χρόνος για τη μετάβαση στο σπίτι –γι' αυτόν ακριβώς το λόγο– και την επιστροφή τους στο σχολείο. Κάθε πρωινό πριν από την έναρξη των μαθημάτων οι μαθήτριες παρακολουθούσαν τη Θ. Λειτουργία, υποθέτουμε στο παρεκκλήσι της Μονής. Προηγουμένως και επί μισή ώρα έριχναν μια σύντομη ματιά στα μαθήματα της ημέρας. Όλες οι μαθήτριες προγευμάτιζαν στο σχολείο. Φαίνεται ανεξήγητο γιατί οι μαθήτριες των δύο πρώτων τμημάτων προγευμάτιζαν πριν από την παρακολούθηση της Λειτουργίας, ενώ οι μαθήτριες των τρίτων μετά από αυτή.

Ο προσεκτικός αναγνώστης θα παρατηρήσει ότι στο πρόγραμμα του σχολείου δεν αναγράφεται, ούτε υπονοείται, η έννοια του διαλείμματος. Στο πρόγραμμα του Αλληλοδιδακτικού σχολείου (και στη Συνδιδασκτική μορφή που ακολουθούν τα σχολεία των Αδελφών) δεν περιλαμβάνεται διακοπή στη διεξαγωγή των μαθημάτων κατά κύκλους. Η εναλλαγή των μαθημάτων καθοριζόταν εσωτερικά. Δεν εμφανίζεται επομένως το γνωστό φαινόμενο από νεότερες εποχές, της εξόδου των μαθητριών από την αίθουσα και τα συμπαρομαρτούντα. Διακοπή των μαθημάτων, άρα και έξοδος των μαθητριών, συνέβαινε μόνο στις καθοριζόμενες ώρες (μεσημέρι και απόγευμα) λήξης των μαθημάτων. Ως συνέπεια των προηγουμένων, ας σημειωθεί ότι δεν εμφανίζεται στον Οδηγό η έννοια της σχολικής αυλής ή άλλων χώρων μαθητικής δραστηριότητας, πλην της αίθουσας διδασκαλίας και του Ναού βεβαίως.

Πρόγραμμα μαθημάτων

Τα μαθήματα που διδάσκονται στα τμήματα των τριών τάξεων είναι τα ακόλουθα, όπως εμφανίζονται στο εβδομαδιαίο ωρολόγιο πρόγραμμα:

(Α,Β,Γ είναι οι τάξεις και 1,2,3 τα τμήματα κάθε μιας)

Αναγνώσματα από την Κ.Διαθήκη	A1 A2 A3 B1 B2 Γ1 Γ2
Ερμηνεία Κατήχησης	A1 A2 B1 B2 Γ1 Γ2
Κατήχηση επισκοπής	A1 A2 B1 B2 Γ1 Γ2
Κατήχηση Fleury	A1 A2 B1 B2 Γ1 Γ2
Ανάγνωσμα Κατήχησης	A3 B3 Γ3
Ανάγνωσμα προσευχών	A3 B3 Γ3

Απαγγελία ποιημάτων	A3 B3
Ιερή Ιστορία	A1 A2 B1 Γ1
Ιστορία	A1
Γραφή	A1 A2 B1 B2 Γ1 Γ2
Γραμματική	A1 A2 B1 B2 Γ1 Γ2
Ανάγνωση	A1 A2 A3 B1 B2 B3 Γ1 Γ2 Γ3
Γεωγραφία	A1
Αριθμητική	A1 A2 B1 B2 Γ1 Γ2

Παρατηρούμε ότι α) τα μαθήματα της πρώτης τάξης πλεονεκτούν κατά τη διδασκαλία της Ιστορίας και της Γεωγραφίας στο 1ο τμήμα (των προχωρημένων) β) τα υπόλοιπα μαθήματα εμφανίζονται όμοια στο πρώτο και στο δεύτερο τμήμα των τριών τάξεων. Η Ιερή Ιστορία διδάσκεται στα πρώτα τμήματα (και παραδόξως στο δεύτερο της πρώτης) των τριών τάξεων γ) το μάθημα της Ανάγνωσης είναι το μόνο κοινό (από άποψη διαθέσιμου χρόνου μόνο) σε όλα τα τμήματα όλων των τάξεων δ) τα μαθήματα Γραφής, Γραμματικής και Αριθμητικής διδάσκονται στο πρώτο και δεύτερο τμήμα των τριών τάξεων ε) κοινά μαθήματα των πρώτων τμημάτων είναι τα σχετικά με τη θρησκευτική αγωγή των μαθητριών (Αναγνώσματα από την Κ. Διαθήκη και Κατήχηση και ερμηνεία της). Αντ' αυτών στα τμήματα των αρχαρίων το μάθημα περιείχε αναγνώσματα θρησκευτικού περιεχομένου και στις δύο πρώτες τάξεις αυτό που αποκαλείται απαγγελία ποιημάτων, θρησκευτικού οπωσδήποτε περιεχομένου. Θεωρείται εύλογο ότι η διδασκαλία των θρησκευτικών μαθημάτων κατέχει την πρωτεύουσα θέση στο πρόγραμμα, από την άποψη των διαφόρων ειδών των μαθημάτων και το χρόνο που τους αφιερώνεται. Στις σελίδες του «αναλυτικού» προγράμματος, τονίζεται εξάλλου η σημασία της σχετικής διδασκαλίας και υπογραμμίζεται η κεντρική της θέση στο πρόγραμμα του σχολείου των Αδελφών. Αντίθετα υποβαθμισμένη εμφανίζεται, από την άποψη του διαθέσιμου χρόνου, η διδασκαλία της Γραμματικής και της Αριθμητικής. Στο ωρολόγιο πρόγραμμα καθορίζεται «Μελέτη» στο πρώτο τμήμα της πρώτης τάξης και «Εργασία» σε όλα τα άλλα, χωρίς να προσδιορίζεται το περιεχόμενο των απασχολήσεων αυτών. Υποθέτουμε ότι πρόκειται για σιωπηρή μελέτη, ασκήσεις και επαναλήψεις των μαθημάτων, αν με τον όρο «εργασία» δεν υπονοείται το εργόχειρο, που αναγράφεται στον πίνακα μαθημάτων όχι όμως και στο περιεχόμενό τους.

Βασική παρατήρηση στο αναγραφόμενο πρόγραμμα μπορεί να

γίνει σχετικά με την πληθώρα ευκαιριών που έχουν οι μαθήτριες να προσεύχονται. Κάθε φορά πριν από την έναρξη των μαθημάτων, στον πρωινό και στον απογευματινό κύκλο, καθώς και στο τέλος τους, οι μαθήτριες προσεύχονται ομαδικά. Το τελετουργικό των προσευχών καθορίζεται επακριβώς και περιλαμβάνει την απαγγελία από την οριζόμενη ως αναγνώστρια μαθήτρια και την επανάληψη από τις υπόλοιπες. Οι προσευχόμενες διατάσσονται να τηρούν στάση ευλαβείας και φυσικά να μένουν γονατιστές κατά τη διάρκεια των προσευχών. Προσευχές γίνονται και σε πολλές άλλες ευκαιρίες, όπως λ.χ. πριν και μετά το πρόγευμα. Στο πρόγραμμα καθορίζονται εκτενώς τα είδη των προσευχών και το κείμενό τους θεωρείται βασικό διδασκόμενο ανάγνωσμα. Η προσευχή γενικότερα ως λατρευτική πράξη, αλλά και ως στοιχείο αγωγής θεωρείται στην παιδαγωγική του σχολείου των Αδελφών (όπως άλλωστε και στην ενδομοναστική τους συμπεριφορά) ουσιαστικός παράγοντας της ζωής τους¹⁹. Η Κατήχηση ως γνωστικό αντικείμενο, οι προσευχές (όπως αναλυτικότερα περιγράφονται στο 13ο κεφάλαιο του πρώτου μέρους του Οδηγού) και τα ποικίλα ανάγνωσματα αποκλειστικού σχεδόν περιεχομένου από θρησκευτικά κείμενα, οι πολλές λατρευτικές ευκαιρίες συντείνουν και περιγράφουν τον ιδιαίζοντα χαρακτήρα της αγωγής που παρέχεται στις μαθήτριες. Τον σημερινό αναγνώστη πιθανώς ξενίζει η απόλυτα εκκλησιοκεντρική αγωγή που παρέχει το Τάγμα. Ωστόσο η εποχή και ο φορέας της τέτοιας αγωγής δικαιολογεί αυτούς τους προσανατολισμούς. Παράδοξο θα ήταν αντίθετα, να μην περιέχει η παιδαγωγική των Αδελφών τον αταλάντευτο θρησκευτικό χαρακτήρα, χαρακτήρα που τήρησαν τα σχολεία του Τάγματος σε όλες τις εποχές της λειτουργίας τους.

Εγχειρίδια (βιβλία)

Τα μαθήματα διεξάγονται με τη χρήση βοηθητικών βιβλίων και πινάκων. Κάθε μαθήτρια διαθέτει (ανάλογα με το επίπεδο όπου ανήκει) μια σειρά εγχειριδίων, τετράδια και άλλα χρειώδη, γεγονός που συνεπάγεται τη χρησιμοποίηση τσάντας για τη μεταφορά τους. Από τα περιεχόμενα του Οδηγού φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκαν τα ακόλουθα βιβλία:

Για το μάθημα των Θρησκευτικών (Κατήχησης):

- 1) Καινή Διαθήκη
- 2) Κατήχηση της επισκοπής

- 3) Fleury, Catechisme (Κατήχηση)
- 4) M.De Charency, Catechisme de Montpellier
- 5) M.Collet, Explication [du Catechisme] de Paris (Ερμηνεία Κατήχησης)

Για το μάθημα της Ανάγνωσης:

- 1) M.L-A.Maitre, Tableaux syllabiques (Πίνακες συλλαβισμού)
- 2) M.L-A.Maitre, Methode [de la lecture] (Μέθοδος [ανάγνωσης])
- 3) M.De La Salle, Livre de Messe (Βιβλίο Θ. Λειτουργίας), που χρησιμοποιείται ως πρώτο βιβλίο ανάγνωσης για την εμπέδωση συλλαβισμού.
- 4) Civillite Chretienne (Χριστιανική ευπρέπεια)
- 5) Les Devoirs du Chretien envers Dieu (Τα καθήκοντα του Χριστιανού στο Θεό), που χρησιμοποιείται ως δεύτερο βιβλίο ανάγνωσης.
- 6) Κείμενα των Ακολουθιών Εσπερινού, Αποδείπνου και Προσευχών για την εξάσκηση στα λατινικά και διάφορα Χειρόγραφα (Registres).

Για το μάθημα της Γραφής (Καλλιγραφίας):

- 1) M.Rolland, Methode [de l'écriture] (Μέθοδος Γραφής), με υποδείγματα.

Για το μάθημα της Αριθμητικής:

- 1) Πίνακες αριθμητικής (δεν αναφέρεται συγγραφέας)

Για το μάθημα της Γραμματικής:

- 1) Noel et Chapsal, Grammaire francaise (Γραμματική της γαλλικής γλώσσας)
- 2) Noel et Chapsal, Exercices d'Orthographe et de Ponctuation (Ασκήσεις ορθογραφίας και στίξης)
- 3) Noel et Chapsal, Abrege de la Grammaire francaise (Επιτομή Γραμματικής)
- 4) Noel et Chapsal, Lecons d'analyse grammaticale (Μαθήματα γραμματικής ανάλυσης)
- 5) Ασκήσεις Κακογραφίας (Exercices de Cacographie) [sic]

Για το μάθημα της Γεωγραφίας:

- 1) αββά Gaultier, Geographie (Γεωγραφία)

Για το μάθημα της Ιστορίας:

- 1) αββά Gaultier, *Lecons de Chronologie et d'Histoire* (Μαθήματα Χρονολογίας και Ιστορίας)

Τα τετράδια εξάλλου που χρησιμοποιούσαν στα μαθήματα η δασκάλα και οι μαθήτριες ήταν τα ακόλουθα, όπως σημειώνονται στον Οδηγό:

- 1) Τετράδια διαφόρων μαθημάτων για τις ασκήσεις και επαναλήψεις
- 2) Βιβλίο με προσευχές (Τετράδιο ασκήσεων)
- 3) Τετράδιο γραφής
- 4) Ερωτηματολόγιο, που τηρεί η δασκάλα και περιέχει τους κανόνες
- 5) Τετράδιο με ονόματα μαθητριών που οφείλουν επαναλήψεις
- 6) Σημειωματάριο επιμελήτριας (σημειώνονται οι ατακτούσες)

Μέθοδος διδασκαλίας

Το παιδαγωγικό σύστημα (πρόγραμμα και μέθοδος διδασκαλίας) καθώς και οι πειθαρχικοί κανόνες που διέπουν τη σχολική ζωή του σχολείου των Αδελφών, ανήκει σ' αυτό που αποκαλείται «Συνδιδακτική μέθοδος» (*simultane*)²⁰, με ουσιαστική όμως επίδραση του Αλληλοδιδακτικού συστήματος²¹. Το Αλληλοδιδακτικό σύστημα βρισκόταν σε άνθηση στα πρωτοβάθμια σχολεία και της Γαλλίας κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα.

Τα Χριστιανικά σχολεία της Γαλλίας ακολουθούσαν όμως το «Συγχρονικό» σύστημα²². Η ένταξη τους σ' αυτό καθορίζεται από το γεγονός ότι διαφορετικός δάσκαλος δίδασκε σε κάθε τάξη, ενώ η αρωγή των «πρωτοσχόλων» μαθητών ήταν περιορισμένη. Στα σχολεία του Τάγματος (που ανήκουν στο «Συγχρονικό», αφού διαφορετική δασκάλα διδάσκει στις διάφορες τάξεις) εμφανίζονται πολλά στοιχεία σχολικής πρακτικής (μαθήματα, πρόγραμμα, κατανομή μαθητριών σε επίπεδα γνώσεων, παραγγέλματα, ζητήματα ευταξίας κ.ά.) που ανήκουν στο Αλληλοδιδακτικό σύστημα. Ουσιαστικά –και αν αφαιρεθεί το γεγονός των διαφορετικών διδασκαλιών– τα υπόλοιπα στοιχεία της διδασκαλίας, όπως περιέχονται στον Οδηγό, απεικονίζουν τα Αλληλοδιδακτικά πρότυπα. Στην πραγματικότητα, στα σχολεία των Αδελφών ακολουθείται ένα μεικτό σύστημα διδασκαλίας.

Από το σχολείο των Αδελφών φαίνεται ότι λείπουν οι «πρωτόσχολες» μαθήτριες, που στο Αλληλοδιδακτικό σχολείο υποκαθιστούν το ρόλο του δασκάλου. Ωστόσο ουσιαστικό ρόλο στη διεξαγωγή των μαθημάτων και των άλλων απασχολήσεων παίζουν

εδώ μαθήτριες που τους ανατίθενται ειδικά καθήκοντα. Προβλέπονται (και παίζουν ουσιαστικό ρόλο) οι «Αναγνώστριες» (Recitatrices), οι «Προγυμνάστριες» (Repetitrices) και οι «Επιμελήτριες» (Inspectrices). Οι πρώτες χρησιμοποιούνται ως πρότυπο απαγγελίας στις προσευχές και στα άλλα μαθήματα. Οι υπόλοιπες μαθήτριες τις μιμούνται ή τις ακολουθούν στα ποικίλα αφηγηματικά τους καθήκοντα. Οι Προγυμνάστριες επιβλέπουν τις υπόλοιπες μαθήτριες (τις αρχάριες κατ' εξοχήν) στις πυκνές ασκήσεις επαναλήψεων, που αποτελούν κεντρικό σημείο της αγωγής στο μάθημα της Ανάγνωσης και των άλλων αφηγήσεων. Οι Επιμελήτριες έχουν κυρίως καθήκοντα επίβλεψης και διατήρησης της τάξης στις αίθουσες και έξω από το σχολείο. Όλες αναφέρονται για τα συμβαίνοντα στη δασκάλα, που διατηρεί πάντα το δικαίωμα του τελευταίου λόγου. Δευτερεύοντα, αλλά όχι λιγότερο σημαντικά στην εκπαιδευτική διαδικασία καθήκοντα, ανατίθενται σε άλλες μαθήτριες, όπως λ.χ. υπεύθυνες για το δοχείο αγιασμού, για το εξάρτημα (Chapelet) των προσευχών, για το χτύπημα του κουδουνιού που υποδεικνύει τη διαδρομή της ώρας και την έναρξη των μαθημάτων και για τη συγκέντρωση των βιβλίων και του υλικού γραφής. Προαπαιτούμενος από τις μαθήτριες που αναλαμβάνουν παρόμοια καθήκοντα είναι ο ταπεινός και κόσμιος χαρακτήρας, η μετρημένη συμπεριφορά, η επιμέλεια και η ευσέβεια και η ακρίβεια στα σχολικά και θρησκευτικά τους καθήκοντα.

Ο ρόλος της Διευθύντριας του σχολείου

Διευθύντρια του σχολείου των Αδελφών είναι η Ηγουμένη του ιδρύματος. Από τον Οδηγό δε φαίνεται να έχει διδακτικά καθήκοντα. Παραμένει ο ιθύνων νους της λειτουργίας του σχολείου. Σ' αυτήν καταφεύγουν οι δασκάλες όταν παρουσιάζονται πειθαρχικά ζητήματα άξια να επισύρουν βαριές ποινές (εισαγωγή στο σχολείο ακατάλληλων βιβλίων, περιπτώσεις αποβολής μαθήτριας κλπ.). Εκείνη αποφασίζει για τα σημαντικά ζητήματα που αναφύονται, έχει τον τελευταίο λόγο για τις απουσίες των μαθητριών και τον καθορισμό των ημερών εκτάκτων αργιών. Αυτή εγκρίνει την αλλαγή κλάσεων στις μαθήτριες που αποδεικνύουν ότι περατώνουν τις υποχρεώσεις τους, ώστε να μπορούν να ενταχθούν στο ανώτερο επίπεδο. Κάποτε φαίνεται ότι επισκέπτεται τις αίθουσες διδασκαλίας και οπωσδήποτε διεκπεραιώνει τις σχέσεις του σχολείου με τους εξωτερικούς παράγοντες του τόπου και τους γονείς των μαθητριών.

Ο ρόλος της δασκάλας

Το διδακτικό, το ελεγκτικό και το πειθαρχικό έργο στο σχολείο ασκούν οι δασκάλες των τάξεων, τα πρόσωπα των οποίων συμπίπτουν με τις Αδελφές. Οι Αδελφές- δασκάλες έχουν σύμφωνα με τον όρκο τους κυριότερο καθήκον τους να ασκούν παιδαγωγικό έργο στο πλαίσιο των αρχών του Τάγματος: πλήρης υποταγή στα μοναχικά έθιμα, τήρηση της σιωπής σε όλες τις διαδικασίες, απόλυτη προτεραιότητα στη διδασκαλία των θρησκευτικών μαθημάτων. Η Αδελφή- δασκάλα έχει χρέος να δίνει σε κάθε ευκαιρία το παράδειγμα του πράου, ευλαβούς και αυστηρού ατόμου. Τα χρέη της υπαγορεύονται από την πλήρη αφοσίωση που τρέφουν στο Θεό. Κατά την άσκηση των διδακτικών καθηκόντων τους δεν επιτρέπονται προσωπικά συναισθήματα και αυθορμητισμοί. Οι γνώσεις και η πειθαρχία επιβάλλονται εφόσον τηρούνται τα προδιαγραμμένα όρια αυστηρότητας και επιβολής.

Η δασκάλα κατά τις ώρες των μαθημάτων -και των άλλων απασχολήσεων στο σχολείο- επιτηρεί, επιβλέπει, εξετάζει, τιμωρεί ή απονέμει τις περιγραφόμενες ποινές και αμοιβές, τηρεί σχολαστικά τα πολυποίκιλα κατάστιχα και καταλόγους, διευθύνει τις διαδικασίες διδασκαλίας με νεύματα και κρούσεις του δείκτη, μιλά σπανίως, καθορίζει την εναλλαγή των μαθημάτων και των αναγνωσμάτων σύμφωνα με το ημερήσιο πρόγραμμα, την τοποθέτηση των μαθητριών στο χώρο, δέχεται τα σημειώματα και τις υποδείξεις των μαθητριών με τα ειδικά καθήκοντα και διεκπεραιώνει τη διδακτέα ύλη των μαθημάτων. Ο Οδηγός απαιτεί από τη δασκάλα τη σιωπηλή και ανέκφραστη στάση, την αυστηρότητα και τη σταθερότητα στα καθήκοντά της. Η δασκάλα σπανίως μιλά και σπανιότερα μετακινείται στην αίθουσα, είναι ο κινητήριος μοχλός ενός μηχανισμού επιβολής και γραφειοκρατικής αγωγής. Ο ρόλος της δασκάλας, κεντρικός στη διεξαγωγή της διδασκαλίας, απαιτεί εξαιρετικές ικανότητες αυτοπειθαρχίας.

Ο ρόλος των μαθητριών

Οι μαθήτριες του σχολείου είναι τα πειθαρχημένα υποκείμενα των στοιχειωδών γνώσεων, που παρέχει η διδασκαλία στο σχολείο των Αδελφών. Η φοίτησή τους καθορίζεται σε εθελοντική βάση, με πληρωμή διδάκτρων, κατανεμημένη σε τάξεις κοινωνικής διάκρισης. Η ηλικία φοίτησης δεν καθορίζεται, ούτε η διάρκεια των σπουδών τους. Όταν εγγράφονται στο σχολείο είναι αρχά-

ριες στις βασικές γνώσεις και όταν αποφοιτούν έχουν εκπαιδευτεί στην πειθαρχία και συμπεριφορά σύμφωνη με τα χριστιανικά έθιμα και έχουν αποκτήσει αρκετές από τις απαιτούμενες γνώσεις. Έχουν εκπαιδευτεί στους μηχανισμούς επιβολής της ευσέβειας και των παραδεκτών από την κοινωνία καθηκόντων. Η εκπαίδευση τους περιλαμβάνει μια σειρά από κανόνες πειθαρχημένης χριστιανικής αγωγής χωρίς πρωτοβουλίες ή διαφυγές από προκαθορισμένους μηχανισμούς υποταγής στην ιεραρχία και τους κανονισμούς. Όλες τους οι κινήσεις, στάσεις και ενέργειες καθορίζονται και ελέγχονται. Καμία παρεκτροπή (ομιλία, κίνηση, παιγνιώδης απασχόληση ή χαλαρότητα) δεν επιτρέπονται καθώς υπόκεινται στη διαρκή και αυστηρή επιτήρηση των συμμαθητριών τους με τα ειδικά καθήκοντα και βέβαια της δασκάλας, που διαρκώς σημειώνουν και τιμωρούν τις παρεκτρεπόμενες. Για την παραμικρή τους κίνηση απαιτείται άδεια, ενώ δύσκολα συγχωρούνται τα πειθαρχικά παραπτώματα και η βραδύτητα στην εκμάθηση των παρεχομένων γνωστικών αντικειμένων. Η μαθήτρια δεν μπορεί να πάρει μόνη της το λόγο. Πάντα είναι υποχρεωμένη να της δοθεί διαμέσου των καθορισμένων κανόνων. Η μαθήτρια μιλά μόνο αν συμβάλει στη σχολική ιεροτελεστία ερωτήσεων και απαντήσεων. Υποκείμενες στις ασφυκτικές διαδικασίες μάθησης, εναλλαγής μαθημάτων και κατανομητικών καθηκόντων, με ισχυρά κίνητρα προόδου και άμιλλας αλλά ισχυρότερα αντικίνητρα επιβολής ποινών και στερήσεων, δε διαθέτουν την παραμικρή ευκαιρία να διασπάσουν την προσοχή τους ή να αφηθούν στις ανεμελιές της παιδικής ηλικίας. Φαινόμενα καθυστέρησης στη γνώση, θορύβων, απειθαρχίας, αλληλοπειραγμάτων ή «σκανδαλιάς», αποκλείονται. Εξάλλου το ωράριο του σχολείου και τα ανατιθέμενα καθήκοντα μελέτης και εργασιών δεν παρέχουν «ελεύθερο» χρόνο και διάθεση για περισπασμούς.

Διδακτική των μαθημάτων

Βασικό χαρακτηριστικό της διδασκαλίας ήταν η απαγγελία (recit) κειμένων, προσευχών και άλλων, με συνεχείς επαναλήψεις. Γράμματα, συλλαβές και φράσεις συνεχώς απαγγέλλονται και επαναλαμβάνονται μέχρι να γίνει δυνατή η αποστήθισή τους. Το «μαθαίνω» σημαίνει μπορώ να επαναλάβω χωρίς λάθη. Δεν τίθεται ουσιαστικά θέμα κατανόησης ή ανάλυσης των διδασκομένων κειμένων. Εμπέδωση των αποκτωμένων γνώσεων σημαίνει ευχέρεια στην απρόσκοπτη επανάληψη. Τούτο γίνεται κατορθωτό, αφού με

υπαγόρευση της δασκάλας οι μαθήτριες με τη σειρά (ποτέ ομαδικά) απαγγέλλουν το τμήμα που τους ανατίθεται. Συχνά η απαγγελούσα διακόπτεται και η επόμενη είναι υποχρεωμένη να συνεχίσει από το σημείο της διακοπής. Η τακτική αυτή ακολουθείται τόσο στις αρχάριες που μαθαίνουν να συλλαβίζουν όσο και στις προχωρημένες. Την επιμέλεια των επαναλήψεων αναλαμβάνουν με αυστηρότητα οι μεγαλύτερες μαθήτριες, οι «προγυμνάστριες». Πάγια τακτική της διδακτικής είναι ο καταναμητικός ρόλος. Οι μαθήτριες κατατάσσονται σε κλάσεις, τμήματα και ομάδες που διεκπεραιώνουν ένα τμήμα κάθε φορά της διδακτέας ύλης. Η ύλη αυτή είναι κατακερματισμένη ώστε κάθε φορά να ολοκληρώνεται ένα μέρος της, με δυνατότητα οι μαθήτριες να επανέρχονται στα προηγούμενα. Η κατάταξη των μαθητριών γίνεται ανάλογα με το επίπεδο εμπειρίας, γνώσεων και επίδοσης.

Ανάγνωση

Στο μάθημα της Ανάγνωσης, οι μαθήτριες χωρίζονται σε έξι κλάσεις του μαθήματος, καθεμιά των οποίων έχει συγκεκριμένο ρόλο και ύλη. Οι αρχάριες ασχολούνται με τους πίνακες συλλαβισμού, καταναμημένες σε δέκα τμήματα ανάλογα με τις προβλέψεις του οικείου εγχειριδίου. Κάθε επίπεδο εξαντλείται, δηλ. μαθαίνεται το προηγούμενο, για να περάσουν στο επόμενο. Δεν επιτρέπεται να παρατηρούνται χάσματα στην προκαθορισμένη γνώση. Αφού κατακτηθούν οι πίνακες συλλαβισμού, η ανάγνωση προχωρεί σε κείμενα. Μικρά κομμάτια των (εκκλησιαστικών) κειμένων με τη βοήθεια της δασκάλας ανατίθενται σε ομάδες έξι μαθητριών. Απαγγέλλουν η μία κατόπιν της άλλης και όλες παρακολουθούν την προηγούμενη, για να μπορούν να συνεχίσουν. Ευκαιρικά γίνονται παρατηρήσεις γραμματικής μορφής και τα πάντα εμπεδώνονται με επαναλήψεις. Τα κείμενα είναι προοδευτικά πιο δύσκολα. Ο βαθμός δυσκολίας αυξάνει στο επόμενο επίπεδο (τις τρεις τελευταίες κλάσεις) καθώς τα κείμενα γίνονται πιο περίπλοκα. Σ' αυτά ανήκουν (λειτουργικά) κείμενα στη λατινική γλώσσα, κείμενα τυπωμένα με γοθτικά στοιχεία και χειρόγραφα. Οι ασκούμενες στην ανάγνωση μαθήτριες, στέκονται όρθιες κοντά στην έδρα της δασκάλας σε μικρές ομάδες (οι αρχάριες εμπρός στους αναρτημένους πίνακες συλλαβισμού), ενώ οι υπόλοιπες μελετούν μόνες τους ή με τη βοήθεια των προγυμναστριών.

Γραφή

Προϋπόθεση για το μάθημα της γραφής είναι η ευχέρεια στην ανάγνωση που προηγήθηκε. Με τη γραφή ασχολούνται οι μαθήτριες του πρώτου και του δεύτερου τμήματος. Στο μάθημα γίνεται αλλαγή των κλάσεων που ίσχυαν για την ανάγνωση. Οι μαθήτριες της κλάσης χωρίζονται σε δέκα επιμέρους τμήματα, ανάλογα με το βαθμό δυσκολίας του αντικειμένου και σύμφωνα με τα χρησιμοποιούμενα πρότυπα. Στον Οδηγό περιέχονται λεπτομερείς οδηγίες για τα υλικά γραψίματος (χαρτί, πέννες, μελάνη κλπ.), τη θέση του σώματος και των χεριών, την ευταξία και την προστασία των χρησιμοποιούμενων υλικών. Ουσιαστικά η εκμάθηση της γραφής έγκειται στην ορθή χρήση των υποδειγμάτων (σε όλα τα επίπεδα), γιατί η γραφή στο σχολείο δεν είναι τίποτε περισσότερο από την άσκηση αντιγραφής των υποδεικνυομένων προτύπων, που μάλιστα «ξεσηκώνουν» οι μαθήτριες βάζοντας το χαρτί του τετραδίου τους πάνω στο υπόδειγμα, του οποίου ακολουθούν το σχήμα και το μέγεθος. Τα «υποδείγματα» χρησιμοποιούνται μόνο κατά τη διάρκεια της ανατιθέμενης εργασίας και συγκεντρώνονται από τη δασκάλα μετά τη χρήση τους. Παράλληλα οι ασκήσεις γραφής διεξάγονται με υπαγόρευση από τις εντεταλμένες μαθήτριες, μέθοδος που εξασφαλίζει και την επαρκή επιτήρηση. Ιδιαίτερη προσοχή δίνεται στην ορθή στάση του σώματος, όταν οι μαθήτριες ασκούνται στη γραφή.

Αξιοσημείωτο είναι ότι κατά τη διάρκεια του μαθήματος της γραφής, η δασκάλα περιφέρεται από θρανίο σε θρανίο, για να ελέγχει τη σωστή (αντι)γραφή και να υποδεικνύει τα λάθη και τις παραλείψεις, χωρίς πάντως να επεμβαίνει στο γραπτό των μαθητριών, παρά μόνο για να σημειώσει διορθωτικά σύμβολα ή να δώσει παραδείγματα στον πίνακα. Είναι η μόνη φορά που η δασκάλα πλησιάζει τόσο κοντά τη μαθήτρια για να δώσει συγκεκριμένες οδηγίες. Στο μάθημα αυτό ο ρόλος των μαθητριών με ειδικά καθήκοντα φαίνεται να είναι αμελητέος, καθώς η δασκάλα η ίδια ασχολείται με τις λεπτομέρειες του περιεχομένου του μαθήματος. Εννοείται πως η εμπέδωση των ασκήσεων (αντι)γραφής γίνεται με συχνές επαναλήψεις και με ανάθεση ασκήσεων σε κατ' οίκον εργασία.

Αριθμητική

Το μάθημα της Αριθμητικής διδάσκεται μόνο επί δύο μέρες τη βδομάδα σε περιορισμένες ώρες σε σύγκριση με τα άλλα μαθή-

ματα (Ανάγνωση, Γραφή, Γραμματική) στα δύο πρώτα τμήματα, των προχωρημένων μαθητριών. Οι μαθήτριες αλλάζουν θέσεις και διακρίνονται σε έξι κλάσεις. Κάθε κλάση ασχολείται με μία από τις βασικές μαθηματικές πράξεις των ακεραίων αριθμών. Το μάθημα περιλαμβάνει την εκτέλεση απλών μαθηματικών πράξεων και την εκμάθηση (και γραφή) κανόνων- ορισμών. Το έργο της δασκάλας περιορίζεται να υποδεικνύει τις ασκήσεις γράφοντας στον πίνακα αριθμούς και εξηγώντας τους σχετικούς κανόνες. Στις πιο προχωρημένες αναθέτει και ομαδικές εργασίες, κατά κλάσεις, τεμαχίζοντας την πορεία των προς εκτέλεση αριθμητικών πράξεων και υπολογισμών. Η διδακτέα ύλη δε φαίνεται να είναι εκτενής, και είναι το μόνο μάθημα -όπως ορίζεται στον Οδηγό- που μπορεί να συνεχίζεται σε επόμενο, αν δεν ολοκληρωθεί.

Γραμματική

Στο μάθημα της Γραμματικής ο Οδηγός δίνει βαρύτητα, που δε δικαιολογεί όμως τον περιορισμένο χρόνο που αφιερώνεται στη διδασκαλία του. Όταν οι μαθήτριες διδάσκονται τη Γραμματική (εννοείται της γαλλικής γλώσσας) κατανέμονται σε δύο ομάδες, ανώτερη και κατώτερη, που κι αυτές κατανέμονται σε τέσσερις κλάσεις, ανάλογα με το επίπεδο των μαθητριών. Στο κατώτερο τμήμα διδάσκονται, προφορικά, τα γραμματικά φαινόμενα κατά τα μέρη του λόγου, ενώ οι μαθήτριες των ανωτέρων τμημάτων χρησιμοποιούν βιβλία ασκήσεων και γραμματικοσυντακτικών φαινομένων. Διεξάγονται άφθονες γραπτές ασκήσεις ορθογραφίας, σίξης και ανάλυσης. Οι ασκήσεις γράφονται στον πίνακα και στα τετράδια και πάντα επιμελώς διορθώνονται τα λάθη από τη δασκάλα ή τις μαθήτριες σε επήκοο όλων. Ιστορικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι ασκήσεις «κακογραφίας», με υποδείγματα επίτηδες λανθασμένων κειμένων, τα οποία οι μαθήτριες καλούνται να διορθώσουν. Ως επιστέγασμα των γραμματικών γνώσεων έρχεται η σύνταξη επιστολών, διαλόγων και άλλων εγγράφων με υπαγόρευση ή αντιγραφή από πρότυπα που δίνει η δασκάλα. Αξιοσημείωτο τέλος θεωρείται το γεγονός ότι η εμπέδωση των γραμματικών γνώσεων επιχειρείται με παραδείγματα από τα διδασκόμενα -σε άλλα μαθήματα- κείμενα.

Γεωγραφία

Τα μαθήματα της Γεωγραφίας και της Ιστορίας προορίζονται μόνο για τα τμήματα μαθητριών της ανώτερης κοινωνικής τάξης.

Στο μάθημα της Γεωγραφίας δε γίνεται διάκριση σε κλάσεις. Η διδακτέα ύλη κατανέμεται σε ετήσια βάση (είναι το μόνο μάθημα του οποίου προσδιορίζεται τριετής διάρκεια διδασκαλίας) ανάλογα με το περιεχόμενο. Το πρώτο έτος, διδάσκονται γενικές γεωγραφικές γνώσεις κατανεμημένες σε πέντε ενότητες-ηπείρους της γης. Τη δεύτερη χρονιά, περιεχόμενο διδασκαλίας είναι η κοσμογραφία και η υδρόγειος, χωρίς να καθορίζεται ακριβώς η έννοιά τους. Την τρίτη χρονιά το μάθημα αφιερώνεται στην ιστορική, πολιτική και φυσική γεωγραφία των πέντε ηπείρων. Σημαντικό θεωρείται το γεγονός ότι στη Γεωγραφία, για μοναδική φορά, γίνεται χρήση εποπτικών οργάνων.

Ιστορία

Η διδασκαλία της Ιστορίας προορίζεται για τις μαθήτριες της πρώτης τάξης. Υπάρχει κάποια αντίφαση στα διαλαμβανόμενα στο ωρολόγιο και στο αναλυτικό πρόγραμμα του Οδηγού, ως προς την ενότητα της Ιερής (εκκλησιαστικής) Ιστορίας. Φαίνεται ότι η ιερή Ιστορία, που χρησιμοποιεί ως βοήθημα το βιβλίο του αββά Gaultier, διδάσκεται στα πρώτα τμήματα όλων των τάξεων και επί πλέον στο δεύτερο της πρώτης. Αντίθετα η Αρχαία, η Νεότερη και η Ιδιαίτερη Ιστορία διδάσκεται προαιρετικά στις μαθήτριες της πρώτης μόνο τάξης. Δεν είναι σαφές το περιεχόμενο της Ιδιαίτερης Ιστορίας. Πιθανώς εννοείται η ιστορία του τόπου (χώρας), όπου είναι εγκατεστημένο το σχολείο. Η διδακτέα ύλη χωρισμένη σε ενότητες περιέχει τα (εκκλησιαστικά και πολιτικά) γεγονότα από την αρχή του κόσμου ως και τον 18ο αιώνα. Απαραίτητη θεωρείται η συνάρτηση των γεγονότων με τις χρονολογίες, στην οποία δίνεται ειδικό βάρος. Σαφέστατα εκτίθεται η επιλογή εποχών και γεγονότων ηθοπλαστικού περιεχομένου, ενώ ο Οδηγός υποδεικνύει την αποσιώπηση ή την παράλειψη γεγονότων που «αποδοκιμάζει η θρησκεία και καταδικάζει η κοινωνία».

Κατήχηση

Ιδιαίτερη βαρύτητα και κεντρικό ρόλο στο πρόγραμμα του σχολείου έχει το μάθημα της Κατήχησης, στην οποία αφιερώνονται οι περισσότερες ώρες και η σημαντικότερη μέριμνα των διδασκαλιστών. Ολόκληρο το 15ο κεφάλαιο του Οδηγού αφιερώνεται στη σημασία, το περιεχόμενο και τη μέθοδο διδασκαλίας της

Κατήχησης. Αλλά και σε άλλα σημεία, δίνονται σαφείς οδηγίες στη συμπεριφορά των σχολικών παραγόντων κατά τη διάρκεια του μαθήματος. Το μάθημα στηρίζεται αποκλειστικά σε συγκεκριμένες πηγές και τηρείται αυστηρά το περιεχόμενο και η σειρά των εγχειριδίων. Η μέθοδος της διδασκαλίας βασίζεται στις ερωτήσεις-απαντήσεις που περιέχουν τα εγχειρίδια. Η εκμάθηση των (προκαθορισμένων) απαντήσεων και η επανάληψή τους θεωρείται ως ερμηνεία και ανάλυση του μαθήματος. Ιδιαίτερη αυστηρότητα και τυπικότητα στις διαδικασίες επιβάλλει ο Οδηγός σ' αυτό το μάθημα, που βεβαίως απασχολεί όλα τα τμήματα, όλων των τάξεων στην τετραπλή μορφή του.

Παιδονομία και «σχολική ζωή»

Το δεύτερο μέρος του Οδηγού αφιερώνεται στους κανόνες παιδονομίας και τους όρους λειτουργίας της σχολικής τάξης στα σχολεία των Αδελφών. Η αγωγή που ασκείται στο σχολείο είναι αυστηρά προκαθορισμένη και σκοπεύει κατ' εξοχήν στη διάπλαση ηθικών χαρακτήρων και στερεάς θρησκευτικής προσωπικότητας. Οι μαθήτριες (και οι δασκάλες) έχουν μόνο υποχρεώσεις να τηρούν τους όρους που θέτουν οι κανονισμοί. Πρωτοβουλίες και προσωπικές ιδιαιτερότητες, καθώς όλοι οι παράγοντες οφείλουν να υπακούουν στις προκαθορισμένες συμπεριφορές. Η τάξη, η σιωπή, η πειθαρχία, η γνώση, οι ιεραρχημένες αξιολογήσεις των κοινωνικών αρετών και τα μορφωτικά αγαθά δεν εμπνέονται, αλλά επιβάλλονται.

Μέσα επιβολής της πειθαρχίας

Το πρώτο μέσο επιβολής της τάξης εξαρτάται από τις ικανότητες της δασκάλας να επιβάλλεται, να τηρεί τις αποστάσεις, να ελέγχει και να χειρίζεται τους μηχανισμούς. Η δασκάλα είναι πανταχού παρούσα στην αίθουσα, όπου το βλέμμα της φτάνει σε κάθε γωνιά προσέχοντας να διεξάγονται επακριβώς οι προκαθορισμένες διαδικασίες και κυρίως να κρατά σε εγρήγορση τις μαθήτριες με ερωτήσεις, εντολές και απαιτώντας τη διαρκή προσοχή τους στα διεξαγόμενα. Κεντρική της απασχόληση είναι η επισήμανση των λαθών και η επίμονη διόρθωσή τους.

Η σιωπή παραμένει η βασική αρετή της που την επιβάλλει στις μαθήτριες. Τα πάντα στο σχολείο των Αδελφών γίνονται σιωπηλά. Η φωνή της δασκάλας και των μαθητριών ακούγεται σε σπάνιες

και αναγκαίες παρεμβάσεις. Οι μαθήτριες οφείλουν να μένουν απερίσπαστες στα καθήκοντά τους. Δεν κινούνται παρά μόνο όταν το επιβάλλουν οι μαθησιακές διαδικασίες. Πολύ περισσότερο δεν αποσπούν την προσοχή τους από το εκάστοτε οριζόμενο καθήκον τους και βεβαίως δεν αφαιρούνται ή δεν παίζουν κατά τη διάρκεια του μαθήματος. Εργάζονται συνεχώς στο θρανίο ή στον πίνακα. Γράφουν, αναγινώσκουν, απαγγέλλουν, απαντούν στις ερωτήσεις και συνεχώς επαναλαμβάνουν ώστε να εμπεδώσουν τα διδασκόμενα. Η σεμνότητα, η ευσέβεια, η προσοχή και η μετρημένη συμπεριφορά, η αδυναμία προβολής αντιρρήσεων και αποριών, η τέλεια υποταγή στους κανονισμούς και τους ιεραρχικά προηγούμενους τους αποτελούν το πλαίσιο της τοποθέτησής τους στην αίθουσα. Στην παραμικρή αντίδραση ή έστω αδυναμία συμμόρφωσής τους στους κανονισμούς επικρέμαται μια σειρά από τιμωρίες και ποινές. Μόνιμο και ουσιαστικό καθήκον των μαθητριών είναι να υποτάσσονται και συμμορφώνονται στα καθοριζόμενα, που βεβαίως αποσκοπούν στη γνωστική κατάρτιση και τη θρησκευτική-ηθική τους ανατροφή.

Παραγγέλματα και εντολές

Πολύπλοκο και τυποποιημένο είναι το σύστημα παραγγεμάτων που χρησιμοποιούνται στο σχολείο. Σκοπός της χρήσης τους κατά τη διδασκαλία είναι η υποκατάσταση του λόγου, που επιβάλλεται να είναι περιορισμένος. Μόνο όταν δε γίνεται αλλιώς μιλούν στην αίθουσα η δασκάλα και οι μαθήτριες. Το προκαθορισμένο σύστημα συνθηματικών ήχων και κινήσεων ενεργοποιείται από τη δασκάλα κάθε φορά που θέλει να ειδοποιήσει ή να δώσει εντολές στις μαθήτριες κατά τη μαθησιακή διαδικασία. Εκτός από τις εντολές που βρίσκονται γραμμένες σε ειδικές πινακίδες στις οποίες παραπέμπονται οι μαθήτριες, έχει επιβληθεί, όταν διεξάγονται τα μαθήματα και οι ασκήσεις, μια σειρά από συνθηματικές υποδείξεις και εντολές. Αναλυτικές εντολές περιέχει ο Οδηγός σχετικά με την έναρξη και λήξη των μαθημάτων, τα αναγνώσματα, τις απαγγελίες, την Ανάγνωση, τη Γραφή, την Κατήχηση, την άδεια εξόδου από την αίθουσα και την επαναφορά στην τάξη.

Τα παραγγέλματα, οι οδηγίες και οι εντολές εκδηλώνονται με τη στάση του σώματος της δασκάλας, τις κινήσεις των χεριών της, τον ήχο του κουδουνιού και τη χρήση ενός ειδικού οργάνου, μεταλλικού ή ξύλινου, του «δείκτη»²³, που χειρίζεται η δασκάλα και αντικαθιστά σε πολλές περιπτώσεις τη χρήση του προφορικού

λόγου. Το σύστημα απηχεί τις καθιερωμένες στο Αλληλοδιδακτικό σχολείο συνήθειες και δεν αποτελεί αποκλειστικότητα των σχολείων των Αδελφών.

Κατάλογοι – Κατάστιχα

Διαδεδομένο στα σχολεία των Αδελφών είναι το σύστημα της τήρησης πολλών καταλόγων και καταστίχων. Η γραφειοκρατική δομή του εκπαιδευτικού συστήματος (όχι μόνο στα σχολεία των Αδελφών) επιβάλλει την τήρηση και χρήση των καταστίχων. Η κατανεμητική διαδικασία επιβάλλει την καταγραφή των μαθητριών σε ειδικούς καταλόγους. Τα αποτελέσματα της συνεχούς εξέτασης των μαθητριών πρέπει να τεκμηριώνονται γραπτώς. Καταγράφονται σε γενικούς (ετήσιους) καταλόγους τα ονόματα των μαθητριών (μαθητολόγιο, βαθμολόγιο), αλλά και σε ειδικούς κατά μάθημα, κλάση, τάξη, τα ονόματα και τα υπόλοιπα στοιχεία των μαθητριών σχετικά με την επίδοσή τους, τις αλλαγές μαθημάτων-κλάσεων, τις παρουσίες-απουσίες τους, την ανάθεση εργασιών και ασκήσεων, την ανάθεση εργασιών για το σπίτι κλπ. Οι βαθμοί, οι παρατηρήσεις, οι επιβαλλόμενες τιμωρίες αλλά και τα εύσημα που απονέμονται, καταγράφονται επιμελώς από τη δασκάλα σε όλες τις ευκαιρίες, είτε σε βιβλία- κατάστιχα, σε καταλόγους και σε ατομικές καρτέλες. Τετράδια παρατηρήσεων και επιπλήξεων τηρούν και οι μαθήτριες που επιφορτίζονται να παρακολουθούν την επίδοση και την πειθαρχία των συμμαθητριών τους.

Σύστημα αμοιβών και ποινών

Στα σχολεία των Αδελφών (γεγονός που επίσης απηχεί διαδεδομένη τακτική στο εκπαιδευτικό σύστημα της εποχής, και βεβαίως στο Αλληλοδιδακτικό) καθιερώνεται ευρύ και πολύπλοκο σύστημα αμοιβών και ποινών. Στόχος του συστήματος είναι η πρόκληση ενδιαφέροντος και άμιλλας μεταξύ των μαθητριών, που λειτουργούν ως το σημαντικότερο κίνητρο για τη μάθηση και την πειθαρχία στο σχολείο. Η τήρηση της τάξης και η συνεχής εξέταση των μαθητριών αποτελούν τη σταθερή επιδίωξη του σχολείου. Εκτός από τη διαρκή διαδικασία των προωθήσεων και οπισθοδρομήσεων στις κλάσεις, στις σειρές και στις θέσεις, που ισοδυναμούν με ανταμοιβή ή τιμωρία σχετικά με την επίδοση και τη διαγωγή, η απονομή βραβείων και ο καταλογισμός ποινών²⁴ σε συνδυασμό με το καθεστώς των διαρκών εξετάσεων, λειτουργούν ως το βασικότερο κίνητρο υποταγής στο σύστημα, δηλ. στην εκμάθηση και τη χειραγώγηση.

Η επιμέτρηση της επίδοσης των μαθητριών και η ταξινόμηση των ικανοτήτων και των γνώσεων που αποκτούν οι μαθήτριες αποτελούν έργο της δασκάλας της τάξης, που διατηρεί το αποκλειστικό δικαίωμα κρίσης και κατάταξης. Στο σχολείο των Αδελφών αμείβονται η επίδοση, η επιμέλεια και η εργατικότητα. Η ανταπόκριση στις απαιτήσεις των μηχανισμών συνεπάγεται τη βράβευση με εύσημα (ονομάζονται προνόμια), που χορηγούνται πάντως με φειδώ από τη δασκάλα, δύο το πολύ κάθε φορά, μέχρι τον ανώτερο δυνατό αριθμό των ²⁵. Η εξασφάλιση των «προνομιών» λειτουργεί αμφίδρομα: επαινείται η επίδοση, αλλά και εξασφαλίζεται η ατιμωρησία σε περίπτωση αποτυχίας ή αταξίας, καθώς αφαιρούνται από τα αποκτηθέντα και δεν επιβάλλονται ποινές. Η πριμοδότηση λειτουργεί προοδευτικά, καθώς η εξασφάλιση προνομίων οδηγεί στην απονομή μεγαλύτερων αμοιβών (προεδρίες, μεγάλες προεδρίες) που κι αυτές εξασφαλίζουν την απόκτηση των μεγάλων βραβείων στο τέλος της σχολικής χρονιάς. Ισχυρότερο κίνητρο για επαρκείς επιδόσεις αποτελεί η απονομή των μεταλλίων τιμής, που έχουν το πλεονέκτημα της επίδειξης, καθώς απονέμονται με τελετουργική διαδικασία, φοριούνται με ταινία επί μία εβδομάδα, κολακεύουν τις φιλοδοξίες μαθητριών και των γονιών τους και αποτελούν την ισχυρότερη υποθήκη για την εξασφάλιση του μεγάλου βραβείου. Φυσικά γίνεται επιμελής καταγραφή σε καταλόγους των προνομιούχων μαθητριών, στις οποίες ωστόσο απαγορεύεται να ανταλλάσσουν ή –πολύ περισσότερο– να πωλούν (!) τα κεκτημένα.

Χωρίς υλική βάση, αλλά εξίσου σοβαρό στοιχείο της διαδικασίας αμοιβής-ποινής αποτελούν οι βαθμοί που καταχωρίζει η δασκάλα στους οικείους καταλόγους, ανάλογα με την επίδοση και τη διαγωγή των μαθητριών. Οι βαθμοί διακρίνονται σε καλούς και σε κακούς, έχουν άμεση συνάρτηση με τη χορήγηση προνομίων και ποινών και αποτελούν το οικειότερο στοιχείο αξιολόγησης. Κοινοποιούνται στους γονείς των μαθητριών και βέβαια, ανάλογα με τον ισολογισμό κακών-καλών, εξάγεται η τελική κρίση για την πρόοδο των μαθητριών.

Αντίστοιχο των προνομίων μηχανισμό εξυπηρετεί η επιβολή ποινών. Αποτελούν επίσης κίνητρο για μάθηση και πειθαρχία. Ο Οδηγός αφιερώνει δύο κεφάλαια στο ζήτημα της επιβολής ποινών, την επιβολή των οποίων προσπαθεί να εξηγήσει και δικαιολογήσει με παιδαγωγικούς και ηθικούς όρους. Για μοναδική φορά ίσως στον Οδηγό περιγράφεται κάποιο δίλημμα της Αδελφής-δασκάλας μεταξύ της απαιτούμενης σκληρής αυστηρότητας και της

φιλάνθρωπης επιείκειας στην αντιμετώπιση των παραπτώματων των μαθητριών. Η μέση οδός, ανάμεσα στη σκληρότητα, την αυταρχικότητα και στην τρυφερότητα που συγχωρεί, θεωρείται η αρμόζουσα συμπεριφορά. Ενώ απαγορεύεται η εξοικείωση με τις μαθήτριες, καταδικάζεται η εξουθενωτική αυστηρότητα. Η σταθερότητα, η ουδέτερη στάση προκρίνεται ως η δέουσα αντιμετώπιση των μαθητικών αδυναμιών. Η επιβολή βαριών (με τα σημερινά κριτήρια) ποινών στους μαθητές δεν ήταν σπάνιο φαινόμενο στα σχολεία (και στα ελληνικά) μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα. Από το σχολείο των Αδελφών (και από το Αλληλοδιδακτικό) απουσιάζουν οι σωματικές ποινές, η χειροδικία. Ο Ξυλοδαρμός ως σωφρονιστικό μέσο απαγορεύεται, γιατί υποβαθμίζει την προσωπικότητα του ανθρώπου και οδηγεί στην άκρα ταπείνωση και τελικά στην αντίδραση. Αντίθετα δικαιολογούνται και εφαρμόζονται ηπιότερες ποινές, που εξασφαλίζουν την ευταξία και την επίδοση. Η συνηθέστερη ποινή είναι ο κακός βαθμός. Η αμέσως βαρύτερη είναι το γονάτισμα ή ορθοστασία, που δεν παύει να αποτελεί σωματική ποινή. Η γραπτή τιμωρία (αντιγραφή κειμένων) αποκτά βαρύτητα όταν υπολογιστεί ότι επιβάλλεται σε μέρες αργίας του σχολείου. Έσχατο μέσο σωφρονισμού εντός του σχολείου είναι ο εγκλεισμός (πιθανότατα κατά τη διάρκεια της μεσημβρινής διακοπής των μαθημάτων) και η νηστεία με ψωμί και νερό μόνο. Η ποινή της αποβολής από το σχολείο ανήκει στην αποκλειστική δικαιοδοσία της διευθύντριας-Ηγουμένης και έχει σχέση με την ανεπίδεκτη σωφρονισμού συμπεριφορά της μαθήτριας. Καμία ποινή δεν επιβάλλεται αν δεν υπάρξει προειδοποίηση προς την υπόδικη μαθήτρια²⁵.

Αυτό που προκαλεί την επιβολή της ποινής δεν είναι συνήθως πειθαρχικό παράπτωμα (για το οποίο επιφυλάσσεται η έσχατη των ποινών), αλλά η αποτυχία της μαθήτριας να δίνει σωστές απαντήσεις ή δεν παρουσιάζει πρόοδο στα καθημερινά της καθήκοντα ή εμφανίζει μειωμένη προσοχή στις σχολικές διαδικασίες. Υπεύθυνη θεωρείται η μαθήτρια για ενδεχόμενη αταξία ή παραμέληση των εργασιών που ανατίθενται, ακόμη και όταν λείπει η δασκάλα από την αίθουσα, οπότε οι επιμελήτριες επιτηρούν και σημειώνουν τις ατακτούσες. Οι τιμωρούμενες πάντως μαθήτριες έχουν πάντα την ευκαιρία να αποτρέψουν την επιβολή της ποινής, αν διαθέτουν απόθεμα προνομίων που τα ανταλλάσσουν με τις καταλογιζόμενες ποινές.

Εξετάσεις

Η αλλαγή μαθημάτων, δηλ. η προώθηση της μαθήτριας κατά μάθημα σε κλάση ανώτερου επιπέδου, απαραίτητο στοιχείο του μηχανισμού, επιβάλλει τη συχνή διεξαγωγή εξετάσεων. Η γενική επαναληπτική εξέταση σε όλα τα μαθήματα, και μάλιστα δημόσια, διεξάγεται την τελευταία Πέμπτη (μη εργάσιμη μέρα του σχολείου) του μήνα. Τα αποτελέσματα, που σημαίνουν προώθηση ή οπισθοχώρηση στην κλάση των μαθημάτων, επικυρώνονται από τη διευθύντρια.

Σχολικός χρόνος

Ο σχολικός χρόνος έχει τη δική του λογική, σύμφωνα με τα καθοριζόμενα στον Οδηγό. Το πρόγραμμα επιβάλλει, τυποποιεί και κανονίζει την τάξη κατά τη διάρκεια του σχολικού χρόνου, ορίζει έναν προκαθορισμένο ρυθμό και εγχαράσσει στις μαθήτριες και στις δασκάλες την ιδέα ότι αποτελούν απλά εξαρτήματα μιας αέναης προβλεπόμενης διαδικασίας. Στα περιλαμβανόμενα στον Οδηγό διαφαίνεται η ανάγκη της όσο το δυνατό πιο μακρόχρονης απασχόλησης των μαθητριών στο σχολείο και σε απασχολήσεις σχετικά με τους σκοπούς του σχολείου. Η μακρόχρονη απασχόληση υποβάλλει τη συνεχή εργατικότητα και επιδιώκει να αποφύγει τους κινδύνους που υποκρύπτει η περιπλάνηση στο χώρο της αεργίας.

Ο καθορισμός του σχολικού χρόνου φαίνεται ότι έχει μεγάλη σημασία στο ημερήσιο πρόγραμμα. Την ώρα δείχνει το εκκρεμές που υπάρχει σε κάθε αίθουσα, αλλά τις σχολικές διαδικασίες καθορίζουν τα χτυπήματα κουδουνιού, ο αριθμός των οποίων αρμόζει σε διαφορετικές ενέργειες. Η ώρα έναρξης των διαφόρων μαθημάτων και απασχολήσεων είναι διαφορετική από τάξη σε τάξη και από τμήμα σε τμήμα. Υποθέτουμε ότι η κρούση του κουδουνιού (έργο που ανατίθεται σε ορισμένη μαθήτρια) διαφέρει και αφορά την καθημιά αίθουσα. Τα διάφορα μαθήματα-απασχολήσεις έχουν άνιση διάρκεια από τάξη σε τάξη και απουσιάζει ο χρόνος διαλείμματος μεταξύ των διαφορετικών μαθημάτων. Τα πάντα στο σχολείο διεξάγονται χωρίς χρονικά χάσματα και οι μαθήτριες ασκούνται στην ταχύτητα εναλλαγής των ρόλων που προκαθορίζει το πρόγραμμα. Η συντόμευση του χρόνου εξασφαλίζεται με την πιστή υπακοή στο σύστημα παραγγελμάτων, ενώ τη συνεχή απασχόληση όλων των μαθητριών εξασφαλίζει η ανάθεση του ρόλου

της προγυμνάστριας σε μαθήτριες, όταν η δασκάλα είναι απασχολημένη με τη διεξαγωγή ορισμένου μαθήματος με μία μόνο ομάδα (κλάση ή τμήμα) της τάξης.

Διακοπές και αργίες

Το εβδομαδιαίο πρόγραμμα περιλαμβάνει συνεχή εργασία, πρωινή και απογευματινή, για τη μεγαλύτερη δυνατή διάρκεια του ημερολογιακού έτους. Μαθήματα διεξάγονται σ' όλη τη διάρκεια του έτους, εκτός από το μήνα Σεπτέμβριο, το μόνο μήνα διακοπών. Ως μέρα εβδομαδιαίας αργίας ορίζεται η Πέμπτη. Βεβαίως μαθήματα δε διεξάγονται τις Κυριακές και τις μεγάλες γιορτές. Καθορισμένες μέρες αργίας θεωρούνται τρεις μόνο γιορτές και πέντε μέρες από την εβδομάδα του Πάσχα. Σε έκτακτες περιπτώσεις προβλέπονται μέρες αργίας. Ιδιαίτερη πρόνοια λαμβάνεται για τις μέρες των τοπικών γεγονότων (γιορτές και τοπική αγορά). Ωστόσο και κατά τις μέρες εορτών και αργιών, οπότε δε διεξάγονται μαθήματα, ο Οδηγός υποχρεώνει τις μαθήτριες να ασχολούνται με υποχρεώσεις που άπτονται των στόχων του σχολείου. Εννοείται εδώ ο καθημερινός (πρωινός και απογευματινός) εκκλησιασμός και η εκτέλεση των θρησκευτικών καθηκόντων. Θα μπορούσε να φανταστεί κανείς ότι επέρχεται κάποια χαλάρωση από τα μαθήματα τις Πέμπτες (μία από τις οποίες ορίζεται μέρα διαγωνισμών, και εφόσον δεν υποκαθιστούν με μαθήματα άλλη μέρα της εβδομάδας με γιορτή) και το μήνα των διακοπών. Ο Οδηγός προβλέπει να επιβάλλονται οι (χρονοβόρες) ασκήσεις-τιμωρίες την Πέμπτη. Αλλά και ο μήνας των διακοπών περιέχει την υποχρέωση να γίνονται επαναλήψεις των διδαχθέντων κατά τη διάρκεια του έτους. Σχολικές γιορτές δεν περιλαμβάνονται στο ετήσιο πρόγραμμα, εκτός ίσως μόνο τη μέρα (τελευταία προ των διακοπών) με την απονομή των βραβείων. Οι ημερομηνίες των αργιών, που προβλέπονται από τους κανονισμούς, και των εκτάκτων περιπτώσεων προκαθορίζονται και εξαγγέλλονται από την Ηγούμενη. Τέλος, οι απουσίες από τα μαθήματα δεν δικαιολογούνται παρά σε εξαιρετικές περιπτώσεις. Τέτοιες μπορεί να είναι οι μέρες ασθένειας της μαθήτριας, και μάλιστα όταν υπάρχει κίνδυνος μετάδοσής της στις υπόλοιπες, και όταν γίνεται παζάρι-αγορά στον τόπο, οπότε οι μαθήτριες φτωχών (διευκρινίζεται) οικογενειών μπορούν να απουσιάσουν από τα μαθήματα προκειμένου (υπονοείται) να βοηθήσουν τους γονείς τους στις αναγκαίες ενέργειες. Αλλά και στην περίπτωση έκτακτης ανάγκης που υποχρεώνει τη

μαθήτρια να απουσιάσει από τα μαθήματα, τούτο μόνο επιτρέπεται για μαθήματα όπως η Ανάγνωση και η Γραφή, σπανίως όμως κατά την ώρα της Κατήχησης. Για την παρακολούθηση της φοίτησης των μαθητριών τηρείται βεβαίως το «Βιβλίο προσκλήσεως»-Απουσιολόγιο.

Βιβλιογραφία

- Albertini Pierre, L'Ecole en France XIXe-XXe siecle. De la mater-nelle a l'Universite, Hachette- Carre Histoire, 1992
- Bernoville Gaetan, Emilie De Vialar- Fondatrice des Surs de St Joseph de l'Apparition, Art. Fayard (libr.), Paris, 1953
- Cavasino Agnes, Emilie de Vialar Fondatrice- Les Surs de Saint Joseph de l'Apparition. Une congregation missionnaire, 1987
- Darbon Chanoine Esprit, Emilie de Vialar- Fondatrice des surs de St Joseph de l'Apparition. Souvenirs et Documents, Marseil-le 1901
- Gaulupeau Yves, L'enseignement en France (1500-1914). Tresors d'enfance au Musee National de l'Education, INRP-MNE, Rouen 1991
- Gerbot P., De l'influence du Catholicisme sur les strategies educatives de regimes politiques francais de 1806 a 1906, a: W.Frijhoff (dir), L'offre de l'ecole. Elements pour une etu-de comparee des politiques educatives au XIX siecle, INRP, Paris 1983
- Hoels Paula, A pleines voiles, Paris 1961 και ελληνική έκδοση (με-τάφραση & συμπλήρωμα) Με ολάνοιχτα πανιά (μετφρ. Σ.Γιαννακοπούλου), Αθήνα [1982]
- Letouzey et Ane (eds), La Congregation des Surs de St Joseph de l'Apparition, coll. Ordres religieux, 1923
- Langlois Claude, Le catholicisme au feminin. Les congregations francaises a superieure generale au XIXe siecle, CERF, Paris, 1984
- Mayeur Francoise, L'education des filles en France au XIXe siecle, Hachette, Paris 1979 [chapitre II: «Sur les genoux de l'Egli-se», p.34 et suivantes]
- Prost A., Histoire de l'enseignement en France (1800-1967), A. Collin col.U, Paris 1968

Richemont Od., Les Religieuses de St Joseph de l'Apparition
Marseille, 1913

Rougheris Ephrem, Reconnaître son Institut, Memoire a AFRN Inter
Noviciat de Chevilly Larue, Juin 1991

Testas Prosp., La vie militante de la Bienheureuse Emilie de Vialar,
fondatrice de la congregation des sœurs de St Joseph de
l'Apparition, Marseille 1939

Ζωγραφάκης Γεωργ. , J. B. De La Salle (1651 -1719), Θεσσαλονί-
κη 1981

Μαρκελλίνος Champagnat, έκδ. Λεοντείου Λυκείου, Αθήνα 1989

Σημειώσεις

1. Πρωτότυπος τίτλος: *Conduite des Ecoles Chretiennes des Soeurs de Saint Joseph dites de l' Apparition*, M. Gestan, Imprimeur- Libraire, Gaillac, 1836.

2. Το σύνολο του κειμένου, μεταφερμένου στη γλώσσα μας, παρουσιάζεται στο υπό έκδοση βιβλίο με τίτλο «Το Χρονικό της Σχολής Καλογραιών του Βόλου. Συμβολή στην ιστορία της γαλλικής εκπαίδευσης των Καθολικών στην Ελλάδα» του συντάκτη αυτών των γραμμών.

3. Στα ελληνικά μπορεί να αποδοθεί ως «ανεξαρτησία από την εκκλησιαστική παρέμβαση»

4. Από το 1816 δικαίωμα διδασκαλίας είχαν οι κάτοχοι του *Brevet de capacite*, αλλ' αυτό είχε θεωρητική μόνο αξία. Ο δάσκαλος μπορούσε να διδάξει και κατ' οίκον. Ο ίδιος είχε το δικαίωμα να χρησιμοποιεί αλφαβητάρια και εγχειρίδια της επιλογής του.

5. Βλ. μεταξύ των άλλων: Pierre Albertini, *L'Ecole en France XIXe-XXe siecle. De la maternelle a l'Universite*, Hachette- Carre Histoire, 1992, σσ. 9 κ.εξ.

6. Μεταξύ των ετών 1822 και 1828 επιβλήθηκε το Πιστοποιητικό για τη διδασκαλία των θρησκευτικών (*Certificat d'instruction*) σε όλους τους εκπαιδευτικούς και το γεγονός ενίσχυσε τον έλεγχο από την Εκκλησία. Από την Ιουλιανή Μοναρχία (1831) καταργήθηκε το Πιστοποιητικό αφήνοντας στον τοπικό εφημέριο το ρόλο του επιβλέποντος. Στην πράξη φάνηκε ότι οι λαϊκοί εκπαιδευτικοί ευνοήθηκαν, μετά το 1833, με μεγάλη ανεξαρτησία. Το 1846 φάνηκε ότι επανήλθε το θρησκευτικό ζήτημα στο πλαίσιο της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Έπρεπε να ισχυροποιηθεί η θέση της Εκκλησίας στην εκπαίδευση.

7. Ο νόμος Falloux, επέβαλε τη λειτουργία σχολείων θηλέων σε κοινότητες με πάνω από 800 κατοίκους. Επειδή οι λαϊκές δασκάλες δεν ήταν πολυάριθμες, τα γυναικεία μοναχικά τάγματα ευνοήθηκαν εκπληκτι-

κά· πολλαπλασιάστηκαν και λειτούργησαν ιδιωτικά και δημόσια σχολεία ιδιαίτερα στις επαρχίες. Χάρη στα επαρχιακά αυτά σχολεία, με μία ή δύο δασκάλες-μοναχές, ο αριθμός των εγγράμματων γυναικών έφτασε σχεδόν στον αριθμό των αρρένων. Το 1863 το 70% των διδασκαλισσών ήταν μοναχές, έναντι 15% μόνο των δασκάλων. Στα 1856 το 56% των μαθητριών εκπαιδεύονταν από Καλόγριες. Την ίδια εποχή αντικαταστάθηκαν τα μαθητικά οικοτροφεία από τα διδακτήρια με οικοτροφεία εσωτερικών. Συνήθως το μαθητικό κοινό των σχολείων των καλογοραιών ανήκε σε διαφορετικές κοινωνικές τάξεις, ανάλογα με την καταγωγή τους και το ύψος των τροφείων. Βλ. P. Albertini, όπ.π., σσ. 49-50

8. Το διάταγμα του 1816 επέβαλε την απόκτηση του πιστοποιητικού ικανότητας (*Brevet de capacite*), που χορηγούσε ο τοπικός πρύτανης μετά από εξετάσεις, και περιλάμβανε τρεις βαθμίδες: στη 3η ανήκαν όσοι γνώριζαν να διαβάζουν, να γράφουν και να λογαριάζουν. Στη 2η όσοι είχαν επίδοση στην ορθογραφία και τους υπολογισμούς, και στην 1η όσοι γνώριζαν γεωμετρία, αριθμητική και γραμματική. Ο νόμος Guizot κράτησε την εξέταση για τη δεύτερη βαθμίδα, που απένειμε το *brevet elementaire* και την πρώτη βαθμίδα που απένειμε το *brevet superieur*. Το σπουδαιότερο είναι πάντως ότι καθιέρωσε τα *ecoles normales* (διδασκαλεία) και την ίδρυση του σώματος των επιθεωρητών. Τα Διδασκαλεία θηλέων πρωτοϊδρύθηκαν το 1838. Συχνά τα περισσότερα εξαρτιόνταν από τα μέλη των μοναχικών ταγμάτων. Στα 1879 οι περισσότερες δασκάλες των δημοσίων σχολείων θηλέων, ήταν μοναχές.

9. όπ.π., σ. 50.

10. Η ακριβής ημερομηνία της ίδρυσης της Αδελφότητας με πρωτοβουλία της Αιμιλίας Ντε Βιαλάρ στο Gaillac υπήρξε η 25η Δεκεμβρίου 1832. Τα πρώτα μέλη του ιδρύματος (*Institut*) περιεβλήθησαν το μοναχικό σχήμα στις 19 Μαρτίου 1833, μέρα της γιορτής του προστάτη τους Αγίου Ιωσήφ. Από τις πρώτες ενέργειες της ιδρύτριας ήταν να συντάξει τον Κανονισμό λειτουργίας του Οίκου, που επρόκειτο να καταστεί το Μητρικό σπίτι του Τάγματος (1834). Ταυτόχρονα η Αιμιλία κατάρτισε το πρώτο Καταστατικό (*Statuts/ Regles*) της Αδελφότητας

11. Ανάμεσα στα πολυάριθμα μοναχικά Τάγματα που ιδρύθηκαν στη Γαλλία κατά το 19ο αιώνα, το συγκεκριμένο Τάγμα κατέχει περίοπτη θέση για την ιδιαιτερότητα της αποστολής του· στην ιστορία των γυναικείων μοναχικών Ταγμάτων της Γαλλίας υπήρξε το πρώτο με εξειδικευμένη αποστολή και προορισμό. Σε σύντομο χρονικό διάστημα μετά την ίδρυση του Τάγματος, οι δραστηριότητες της ιδρύτριας και των μελών του επεκτάθηκαν στο εξωμητροπολιτικό έδαφος, όπου –έκτοτε– ανέπτυξαν τη δράση τους. Στο γαλλικό έδαφος παρέμειναν μόνο τα κέντρα στρατολόγησης (*recrutement*) των νέων μοναχών. Τούτο είχε ως αποτέλεσμα και τη διαφοροποίηση της καταγωγής των μελών του Τάγματος. Είναι γνωστό ότι μέχρι το 1844 τα μέλη του Τάγματος προέρχονταν αποκλειστικά από τις γαλλικές επαρχίες. Από το 1845 ως το 1854 η παρουσία αλλο-

δαπών Αδελφών άρχισε να κάνει έντονη την παρουσία της, σε ποσοστό 21%. Πριν από το 1860 οι μεσογειακές χώρες, και ιδιαίτερα η Ιταλία, προμήθευαν το σύνολο σχεδόν των αλλοδαπών μοναχών. Γύρω στα 1880 το ένα τρίτο των μοναχών του Τάγματος προέρχεται από το εξωτερικό, ενώ προς τα τέλη του αιώνα, οι αλλοδαπές Μοναχές προέρχονται σε ποσοστό 40% από καθολικές χώρες της Ευρώπης (Ιταλία κυρίως, Πολωνία και Ιρλανδία), ενώ σε ποσοστό 35%, από χριστιανικές μειονότητες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας (και από την Ελλάδα).

12. Για το θεσμό των πρώτων γαλλικών νηπιαγωγείων (*salles d' asile*) βλ. Χ. Γ. Χαρίτος, Το ελληνικό Νηπιαγωγείο και οι ρίζες του, Gutenberg, Αθήνα 1982.

13. Η επέκταση των δραστηριοτήτων του Τάγματος στην ανατολική Μεσόγειο είχε ως επίκεντρο, περιοχές με πληθυσμούς ελληνικούς και ορθόδοξους. Κατά την εποχή της ίδρυσης των οίκων του Τάγματος, εκτός της Σύρου, όπου πάντως το καθολικό στοιχείο ήταν πολυάριθμο, και της Αθήνας, της πρωτεύουσας του μικρού ακόμη ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, όπου επίσης υπήρχαν μερικές εκατοντάδες καθολικών κατοίκων, οι άλλοι τόποι εγκατάστασης των Αδελφών τελούσαν υπό την κυριαρχία της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η Κύπρος ήταν ο πρώτος σταθμός, με έντονο το ελληνορθόδοξο στοιχείο αλλά και πολυάριθμο μουσουλμανικό πληθυσμό. Στα υπόλοιπα σημεία της Βαλκανικής και της Μ. Ασίας, όπου ακόμη ίσχυε η τουρκική κυριαρχία, η Αδελφότητα εγκαταστάθηκε σε περιοχές όπου οι ελληνικής καταγωγής κάτοικοι αποτελούσαν σημαντικό ποσοστό. Οι Αδελφές κινήθηκαν ανάμεσα σε ελληνικούς πληθυσμούς στην Τραπεζούντα (1852), στη Σαμψούντα (1889), στην Κερασούντα και τη Σινώπη (1905) της Τουρκίας και πολύ περισσότερο στη Φιλιππούπολη (1866) και το Bourgas/ Αγκίαλο της Βουλγαρίας και βεβαίως στη Σύμρνη (1902).

14. Ως «Οδηγός» αποδίδεται εδώ η λέξη του τίτλου *Conduite* κατ' αναλογία προς παρόμοιους τίτλους ανάλογων παιδαγωγικών έργων (πβ. Οδηγός των Αλληλοδιδασκτικών σχολείων).

15. Για την Αλληλοδιδασκτική μέθοδο υπάρχει πλούσια ξενόγλωσση βιβλιογραφία. Ενδεικτικά στα γαλλικά: α) J.C.Herpin, *Avis aux parents sur la nouvelle methode perfectionnee d'enseignement elementaire, mutuel et simultane, adoptes par le gouvernement francais, application a l'enseignement des filles*, Colas, Paris 1818 β) C.-P. Lasteyrie, *Nouveau systeme d'education pour les ecoles primaires adopte dans les quatre parties du monde*, Paris 1815, του οποίου το μεγαλύτερο μέρος δημοσιεύτηκε στα ελληνικά στο περιοδ. «Λόγιος Ερμής» στον τόμο του 1816 σε τέσσερις συνέχειες (επανεκδ. ΕΛΙΑ, 1989).

Για τις εφαρμογές της Αλληλοδιδασκτικής μεθόδου στην Ελλάδα βλ. α) Ι.Σολομών, Εξουσία και τάξη στο νεοελληνικό σχολείο. Μια τυπολογία των σχολικών χώρων και πρακτικών 1820-1900, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992 και β) Λ.Παπαδάκη, Η Αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, έκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1992

16. Η διαφορά της από την «ατομική» μέθοδο έγκειται στο γεγονός ότι το μάθημα γίνεται σε πολλούς αντί σε ένα μόνο. Η ουσιαστική διαφορά της εξάλλου από την «Αλληλοδιδασκτική» είναι ότι οι μαθητές δέχονται τη διδασκαλία κατευθείαν από το δάσκαλο αντί να τη δέχονται μέσω των συμμαθητών τους που ορίζονται και προετοιμάζονται γι' αυτό το σκοπό (*moniteurs*)

17. Οι πρώτοι έλληνες Αλληλοδιδασκτικοί (Γ.Κλεόβουλος, Ι.Κοκκώνης) μυήθηκαν στη μέθοδο με σπουδές στη Γαλλία. Ουσιαστικά η εφαρμογή της Αλληλοδιδασκτικής στα ελληνικά πρωτοβάθμια σχολεία κατά την περίοδο 1830-1880 στηρίχτηκε στο εγχειρίδιο του L.-C. Sarazin, *Manuel des ecoles elementaires ou Expose de la methode d'enseignement mutuel*, Colas, 1829, που μεταφράστηκε από τον Κοκκώνη και υιοθετήθηκε από το ελληνικό κράτος.

18. Από την επίπλωση της αίθουσας διδασκαλίας απ αριθμούνται τα στοιχειώδη και τονίζεται η ομοιομορφία τους. Από τις αίθουσες των τρίτων τμημάτων, όπου δε διδάσκεται η γραφή, λείπουν τα τραπέζια και ο πίνακας αριθμητικής.

19. Ιδιαίτερη σημασία για τη θρησκευτική αγωγή δίνεται στη σιωπηλή απαγγελία των προσευχών, που συνοδεύουν τη χρήση του κομποσχοιού (*Chapelet*), σύμφωνα με τις επιταγές της ιδρύτριας του Τάγματος. Για τη σημασία που είχε αυτή η συνήθεια στη λατρευτική ζωή των μοναχών και των μαθητριών, γράφει ο Pr. Testas (*Histoire abregee de la vie de la B[ienheureuse] Emilie de Vialar*, σσ. 81-82): «Ο κανόνας που προσδιορίζει τη χρήση του χρόνου από τις Αδελφές γίνεται αντιληπτός από την αφοσίωση που η ιδρύτρια έδειχνε προς την Παναγία. Πίστευε για την ίδια και όλο το Τάγμα ότι το *Chapelet*, οι λιτανείες και το *Salve Regina* αποτελούν τον καθημερινό άρτο για τις ψυχές. Αλλά το *Ave Maria Stella* αποτελεί απαραίτητο συμπλήρωμα για τις ιεραποστόλους Αδελφές... Σε όλες τις ώρες θα πρέπει να απαγγέλλεται το *Ave Maria* και άλλες προσευχές. Περισσότερο από κάθε άλλη ώρα, η ώρα του μεσονυκτίου πρέπει να αφιερώνεται ειδικά, όσο είναι δυνατό, στη λατρευτική πράξη κατά το πρότυπο της γονυπετούσας Παναγίας στη Βηθλεέμ μπροστά στο Θεό της, όταν έλαβε τη μορφή μικρού παιδιού. Κατόπιν απαγγέλλονται τρία *Pater* και *Ave* προς τιμή της Αγίας Οικογένειας. Το *Sub tuum* περιλαμβάνει όλες τις ασκήσεις. Απέναντι στο Σταυρό βρίσκεται η εικόνα της Παρθένου... Η Οσία Αιμιλία αγαπούσε προπαντός την απαγγελία του *Chapelet*. Παρότρυνε τις δασκάλες των τάξεων να το μαθαίνουν στις μαθήτριάς τους. Μιλούσε γι' αυτό σε όλο τον κόσμο, στους γονείς, στις ανιψιές της. Η ίδια πρόσθετε στην απαγγελία δικές της επινοήσεις, πλούσιες σε επικλήσεις, πολλαπλασιάζοντας το όφελος και το κάλλος. Με την απαγγελία του *Chapelet* πορευόταν προς την ευτυχία των ωρών της μελέτης προς δόξαν του Θεού. Ικέτευε την Παναγία να μεσολαβήσει στον Ιησού ακολουθώντας την παραδοσιακή μέθοδο «Προς το Χριστό δια της Παναγίας» (*Ad Jesum per Mariam*)...».

20. Ο όρος επικράτησε στην ελληνική βιβλιογραφία αντί των ταυτοσήμων «συγχρονική» ή «ταυτόχρονη», και προέρχεται (στην ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα) από γερμανικά πρότυπα, καθιερωθείσα εδώ κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα.

21. Βασικό χαρακτηριστικό του Αλληλοδιδασκτικού σχολείου υπήρξε το γεγονός ότι ένας δάσκαλος διεύθυνε τη διεξαγωγή των μαθημάτων προς όλους τους μαθητές με ουσιαστική βοήθεια στη διεκπεραίωση της διδασκαλίας από τους πιο προχωρημένους μαθητές, τους αποκαλούμενους «πρωτόσχολους» (moniteurs). Η διδασκαλία των μαθημάτων γινόταν στα θρανία και σε ειδικούς χώρους της αίθουσας («ημικύκλια»), μίας για όλους τους μαθητές του σχολείου, με τη χρήση πινάκων και «τηλεγράφων».

22. Σχετικά με τη μέθοδο διδασκαλίας που εφαρμοζόταν στα γαλλικά πρωτοβάθμια σχολεία, επισημαίνεται ότι μετά την εγκατάλειψη της αλληλοδιδασκτικής επανήλθε σε ισχύ η Συνδιδασκτική (simultane), την οποία εφάρμοζαν από την εποχή του Παλαιού Καθεστώτος οι «Αδελφοί των Χριστιανικών σχολείων». Συνίσταται στην κατάταξη των μαθητών σε διαφορετικές τάξεις, ανάλογα με την ηλικία τους και το επίπεδο των γνώσεών τους. Ένας δάσκαλος δίδασκε σε 30 περίπου μαθητές. Η μέθοδος, διαδόθηκε από την εποχή της δεύτερης Αυτοκρατορίας. Στην πραγματικότητα ήταν μια μικτή μέθοδος. Περιλάμβανε στοιχεία της Αλληλοδιδασκτικής (χρήση των αββακίων και των πινάκων τοίχου, ομοιομορφία των εγχειριδίων, επάλληλη εκμάθηση της ανάγνωσης και της γραφής) και διέκρινε τους μαθητές σε τρεις τάξεις, ανάλογα με την ηλικία τους (όπως προέβλεπε ο νόμος Guizot του 1834): Cours elementaire (μαθητές ηλικίας 6-8 ετών), Cours Moyen (μαθητές ηλικίας 8-10 ετών) και Cours Supérieur (πάνω από 10 ετών). Κάθε τάξη μπορούσε να χωριστεί σε δύο τμήματα. Διδάσκονταν σε όλα τα επίπεδα η ανάγνωση, γραφή, αριθμητική και η κατήχηση. Οι «Αδελφοί των Χριστιανικών σχολείων» γύρω στα 1830 λειτουργούσαν σχολεία στις πόλεις με 87.000 μαθητές.

23. Σε παρόμοιες περιπτώσεις χρησιμοποιήθηκε και το κρόταλο (claquoir)

24. Τα «σημεία των πρωτευόντων» και τα «ποινικά παράσημα» αντίστοιχα του (ελληνικού) Αλληλοδιδασκτικού συστήματος.

25. Είναι γνωστό ότι στα «Χριστιανικά σχολεία» αρρένων, το σύστημα σωφρονισμού περιείχε και την ποινή της μαστίγωσης.

Το παιδί ως τηλεοπτική είδηση: μηχανισμοί επιλογής και κατασκευής ειδήσεων στην ελληνική τηλεόραση

Ευαγγελία Κούρτη*

Περίληψη

Στη μελέτη αυτή επιχειρούμε μια ποιοτική προσέγγιση των μηχανισμών επιλογής και κατασκευής ειδήσεων που αφορούν παιδιά, στα ελληνικά τηλεοπτικά δελτία ειδήσεων.

Η μελέτη 14 κεντρικών δελτίων, τεσσάρων τηλεοπτικών σταθμών, απέδειξε ότι τα κριτήρια επιλογής έχουν τα εξής χαρακτηριστικά: αφορούν περισσότερο συγκεκριμένα άτομα ή ομάδες παρά γενικά θέματα, προέρχονται από τον ελληνικό κυρίως χώρο, έχουν δυσάρεστο περιεχόμενο και επικεντρώνονται στις πλέον ευπαθείς ομάδες παιδιών. Τα αποτελέσματά μας, μας οδηγούν να υποστηρίξουμε την άποψη ότι η μη εξισορροπημένη παρουσίαση όλων των ηλικιών και των θεμάτων που αφορούν παιδιά, μειώνει την αντίληψη του κοινού για τα θέματα και τα προβλήματα της παιδικής ηλικίας.

Τα τηλεοπτικά δελτία ειδήσεων, μια από τις δημοφιλέστερες κατηγορίες τηλεοπτικών προγραμμάτων, αποτελούν για τους περισσότερους ανθρώπους τη σημαντικότερη πηγή πληροφόρησης, ώστε να σχηματίσουν μια εικόνα για το τι συμβαίνει στον κόσμο (Abercrombie 1996: 55, Παπαθανασόπουλος 1997: 247). Η σαφής αυτή προτίμηση μεγάλης μερίδας του κοινού¹ να ενημερώνεται από την τηλεόραση, παρά το γεγονός ότι σε σύγκριση με την έ-

* Επίκουρος καθηγήτρια Κοινωνικής Ψυχολογίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

ντυπη δημοσιογραφία, τα τηλεοπτικά δελτία ειδήσεων δεν μπορούν να καλύψουν παρά μόνο ελάχιστες σελίδες των εφημερίδων και παρά τη διάχυτη δυσφορία που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια, τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό, ως προς την αντικειμενικότητα των ειδήσεων², αποδεικνύει ότι διαθέτουν μια ασυνήθιστη δύναμη που οφείλεται κυρίως στην ιδιαιτερότητά τους να «τροφοδοτούν την αίσθηση της εμπειρίας μας περισσότερο απ'ό,τι επεκτείνουν τη γνώση μας» (Παπαθανασόπουλος ό.π.: 251) Η δύναμη αυτή, που προσελκύει και συγκεντρώνει σε ένα καθημερινό ραντεβού τα μέλη μιας κοινότητας όπου όλοι ενημερώνονται σαν να κοινωνούν στο πλαίσιο μιας «λαϊκής Λειτουργίας»³ των γεγονότων, προσδίδει στα δελτία ειδήσεων σημαντική εξουσία όσον αφορά την εστίαση της προσοχής των τηλεθεατών σε διάφορα θέματα «κοινού ενδιαφέροντος» πράγμα που θεωρείται απαραίτητη προϋπόθεση για την εγρήγορση, δραστηριοποίηση και, έως ενός σημείου, συμμετοχή στην κοινωνική και πολιτική πρόοδο. Αν και παραμένουν ανοικτά πολλά ερωτήματα ως προς το είδος, την ποιότητα και το μέγεθος της δύναμης και επίδρασης της τηλεόρασης σε ενήλικες και ανήλικους, ουδείς αμφισβητεί πλέον την επίδραση της τηλεόρασης σε όλους (Χατζόγλου 1998: 291).

Μέσα σε αυτό το γενικό πλαίσιο, η μελέτη της επιλογής και κατασκευής ειδήσεων που αφορούν τα παιδιά, τα μέλη μιας από τις πλέον ευάλωτες κοινωνικές ομάδες που χρειάζονται φροντίδα και προστασία⁴, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Σε αντίθεση με την πληθώρα ερευνών που παρατηρούνται ως προς τη σχέση παιδιών/τηλεόρασης⁵ –φαινόμενο το οποίο από μόνο του χρήζει ανάλυσης– και παρά το γεγονός ότι αρχίζει να υπάρχει ένας προβληματισμός για τον τρόπο που προβάλλονται και παρουσιάζονται τα παιδιά από την τηλεόραση⁶, το θέμα της επιλογής και κατασκευής ειδήσεων που αφορούν παιδιά έχει ελάχιστα μελετηθεί έως σήμερα, τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό. Οι περισσότερες έρευνες, με θέμα την επιλογή και κατασκευή ειδήσεων, εστιάζονται στην ανάλυση πολιτικών και οικονομικών θεμάτων⁷. Στο διεθνή χώρο, η έρευνα του Kunkei (1994) για λογαριασμό της οργάνωσης Children Now, αποτέλεσε την πρώτη εκτενή προσπάθεια ανάλυσης των ειδήσεων (τηλεόραση και εφημερίδες) στις ΗΠΑ, με στόχο να μελετηθεί κατά πόσο καλύπτονται τα θέματα που αφορούν παιδιά και τον τρόπο με τον οποίο ο λόγος και η εικόνα αφυπνίζουν το κοινό σχετικά με τις συνθήκες ζωής των παιδιών και τις θετικές λύσεις που θα αναβαθμίσουν τη ζωή

όλων μας. Στον ελληνικό χώρο, η Τ. Δουλκέρη (1997), στο βιβλίο της για την εικόνα των παιδιών στην ελληνική τηλεόραση και στον Τύπο, περιορίζεται σε μια καταγραφή τίτλων παιδικών τηλεοπτικών εκπομπών χωρίς, όμως, να αναφέρεται στο δελτίο ειδήσεων.

Σύμφωνα με όλες τις θεωρίες των μέσων, κάθε είδηση, μέχρι να συναντήσει τον αποδέκτη της περνά μέσα από μian ιδιαίτερα πολυσύνθετη διαδικασία επιλογών, που καθορίζουν το τι θα παρουσιαστεί (news values) και το πώς θα παρουσιαστεί (frame)⁸. Οι ειδήσεις δεν αποτελούν έναν απλό καθρέφτη της εξωτερικής πραγματικότητας, όπως αρέσκονται οι δημοσιογράφοι να δηλώνουν⁹. Ενημερώνω σημαίνει επιλέγω, αποφασίζω δηλαδή, ποιο γεγονός και πότε έχει ειδησιογραφικό ενδιαφέρον¹⁰. Στο πλαίσιο αυτό, είδηση δεν είναι ένα σημαντικό γεγονός αλλά κυρίως η αναφορά ενός γεγονότος. Τα τηλεοπτικά δελτία ειδήσεων φιλτράρουν τα γεγονότα και μέσα από τις επιλογές τους δίνεται νόημα σε όσα συμβαίνουν στον κόσμο. Αυτή η δραστηριότητα απόδοσης νοήματος δεν είναι παρά μια κατασκευή βασισμένη σε κάποιους πολιτιστικούς «χάρτες» του κοινωνικού κόσμου που επιτρέπουν στους δημοσιογράφους να δώσουν νόημα κατανοητό στο κοινό και να καθορίσουν μια εικόνα της κοινωνικής πραγματικότητας¹¹. Η πραγματικότητα δεν είναι τίποτε άλλο παρά η κατασκευή της ή, όπως λέει ο Gerbner(1998: 425), η πραγματικότητα δεν είναι παρά μια αφήγηση. Η κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας από τα μέσα μαζικής επικοινωνίας δεν είναι υποχρεωτικά μια παγίδα των μέσων ως εξουσίας, όπως συνήθως πιστεύεται. Γίνεται όλο και περισσότερο αντιληπτό ότι η κατασκευή αυτή είναι στην ουσία και μια δημιουργία, ένα δραματοποιημένο υλικό όπου συναντώνται ο υποκειμενικός με τον διυποκειμενικό παράγοντα, η πολιτική και κοινωνική πρόταση με τη ρητορία που τις προάγει (Παναγιωτοπούλου Ρ., Ρηγοπούλου Π., Ρήγου Μ., Νοτάρης 1998: 27). Ο όρος ρητορεία χρησιμοποιείται εδώ με την έννοια που δίνει ο R. Barthes στα προϊόντα της λεγόμενης «μαζικής κουλτούρας» όπου «βασιλεύει το αριστοτελικό "αληθοφανές", δηλαδή αυτό που το κοινό θεωρεί δυνατό»(1970: 179).

Στην παρούσα έρευνα, επιχειρούμε να διερευνήσουμε την παροχή τηλεοπτικής ενημέρωσης αναφορικά με τα παιδιά (0-12 ετών) από την ελληνική τηλεόραση και θα εστιάσουμε την προσοχή μας στη μορφολογία των καθημερινών δελτίων ειδήσεων, χωρίς να μελετήσουμε την πρόσληψη του μηνύματος, όπως γίνεται συνήθως. Στόχος μας εδώ είναι να αναδείξουμε τα είδη θεμάτων που επιλέγονται αλλά και να προβούμε σε μια ποιοτική ανάλυση

των ειδήσεων αυτών, της αφήγησης των γεγονότων, ώστε να διερευνηθούν και οι ιδεολογικές και πολιτισμικές συντεταγμένες στο πλαίσιο των οποίων επιλέγεται και κατασκευάζεται η είδηση που αφορά παιδιά, δεδομένου ότι οι ειδήσεις κατασκευάζονται με ένα δραστήριο ακόμη και δημιουργικό τρόπο. Δεν αντανakλούν απλώς τους γλωσσικούς, κοινωνικούς και ιστορικούς παράγοντες, αλλά επιδρά επάνω τους (Hartley 1982: 7). Επιδιώκεται, δηλαδή, όχι μόνο η καταγραφή αλλά και η ποιοτική διερεύνηση του υλικού μας που θα αναδείξει τον κυρίαρχο λόγο και τις κυρίαρχες εικόνες των παιδιών που προβάλλουν σήμερα τα δελτία ειδήσεων και συμβάλλουν στη διαμόρφωση των κοινωνικών αναπαραστάσεων σχετικά με το παιδί και την παιδική ηλικία. Τα γεγονότα που επιλέγονται αλλά και ο λόγος που αρθρώνεται καθώς και η εικόνα που προβάλλεται συνιστούν μian ιδιαίτερη «γλώσσα» και κατασκευάζουν μια εικόνα των παιδιών και της παιδικής ηλικίας η ανάλυση των οποίων, πιστεύουμε, μας δίνει στοιχεία για τις δυνατότητες που προσφέρονται στους πολίτες να ενημερωθούν και να διαμορφώσουν άποψη ως προς τα θέματα που αφορούν παιδιά, βασική προϋπόθεση για τη συμμετοχή τους στην πολιτική διαδικασία λήψης αποφάσεων.

Περιγραφή της έρευνας

Κατά τους μήνες Οκτώβριο, Νοέμβριο 1997, μαγνητοσκοπήσαμε 14 κεντρικά (βραδινά) δελτία ειδήσεων, τεσσάρων τηλεοπτικών σταθμών. Το δείγμα των 14 δελτίων κρίνεται επαρκές για παρόμοιες έρευνες. Η επιλογή της χρονικής αυτής περιόδου έγινε τυχαία, δεδομένου ότι οι ειδήσεις, από τη φύση τους, είναι απρόβλεπτες και δεν μπορεί να γίνει κανείς προγραμματισμός. Το κεντρικό δελτίο επιλέχθηκε διότι είναι αυτό που συγκεντρώνει το μεγαλύτερο ποσοστό τηλεθέασης (Παπαθανασόπουλος ό.π: 298). Από τους τέσσερις τηλεοπτικούς σταθμούς που παρακολουθήσαμε ένας ήταν κρατικός¹² και οι υπόλοιποι ιδιωτικοί. Σύμφωνα με τις μετρήσεις της AGB, οι ιδιωτικοί σταθμοί που επιλέξαμε (ANT1, MEGA, ΣΚΑΐ) είχαν, κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, την υψηλότερη τηλεθέαση. Το μερίδιο τηλεθέασης για τις ημέρες που παρακολουθήσαμε, και στους τέσσερις σταθμούς κυμάνθηκε από 65, 5% (5.10.97) έως 80,2% (30.11.97). Η διάρκεια των δελτίων ήταν ανάλογη με την πολιτική του κάθε τηλεοπτικού σταθμού ως

προς το θέμα αυτό¹³. Η επιλογή του κρατικού τηλεοπτικού σταθμού, παρότι δεν έχει υψηλό ποσοστό τηλεθέασης, έγινε για λόγους σύγκρισης, δεδομένου ότι, υποθέτουμε ότι η αντιμετώπιση των γεγονότων εξαρτάται από την παρουσία ή απουσία έντονου ανταγωνισμού και εμπορευματοποίησης των ειδήσεων καθώς επίσης και την πολιτική ιδιωτικών και κρατικών τηλεοπτικών σταθμών. Η μαγνητοσκόπηση έγινε και για τους τέσσερις σταθμούς την ίδια μέρα. Τα δελτία που μαγνητοσκοπήσαμε κατανέμονται ως εξής: επτά δελτία κατά τον μήνα Οκτώβριο (4, 5, 11, 18, 19, 24, 25) και επτά κατά τον μήνα Νοέμβριο (24-30). Με την επιλογή αυτή επιδιώξαμε να έχουμε έναν όσο το δυνατόν μεγαλύτερο αριθμό ειδήσεων και, σε περίπτωση που κάποιο γεγονός διατηρηθεί αρκετές ημέρες στην επικαιρότητα, να παρακολουθήσουμε την εξέλιξή του.

Το σύνολο των μαγνητοσκοπημένων δελτίων ήταν 56. Το δείγμα αυτό στη συνέχεια αναλύθηκε ως εξής¹⁴:

1. Σε μια πρώτη φάση¹⁵ δημιουργήθηκε ένα πλαίσιο ταξινόμησης του υλικού και επιλέχθηκαν μονάδες ανάλυσης όλων των ειδήσεων των 56 δελτίων:
 - α. Θεματική ανάλυση: οι ειδήσεις ταξινομήθηκαν σε 10 κατηγορίες ανάλογα με το περιεχόμενό τους (Οικονομικά, Κοινωνικά, Πολιτικά, Πολιτιστικά, Ατυχήματα-Καταστροφές, Θέματα Υγείας και Τεχνολογίας, Θρησκευτικά, Ποινικά-Αστυνομικό δελτίο και Διάφορα). Λόγω του θέματός μας δεν συμπεριλάβαμε εδώ τις κατηγορίες Αθλητικά, Καιρός, Διαφημίσεις, Χρηματιστήριο.
 - β. Προέλευση της είδησης. Οι ειδήσεις ταξινομήθηκαν σε εσωτερικές και εξωτερικές. Οι εσωτερικές επιλέγονται και κατασκευάζονται από τον τηλεοπτικό σταθμό ενώ οι εξωτερικές επιλέγονται, συνήθως, από υλικό που προέρχεται από τα διεθνή ειδησιογραφικά πρακτορεία. Ως εκ τούτου, οι εξωτερικές ειδήσεις είναι επιλογή και κατασκευή των διεθνών πρακτορείων ενώ στον ελληνικό σταθμό ανήκει μόνο η ευθύνη επιλογής και παρουσίασης του θέματος.
 - γ. Θέση της είδησης στο δελτίο, δεδομένου ότι οι πιο σημαντικές ειδήσεις καταλαμβάνουν τις πρώτες θέσεις του δελτίου. Σύμφωνα με αυτό που η ομάδα της Γλασκόβης ονομάζει «τα αξιώματα των τηλεθεατών», οι πρώτες ειδήσεις στα δελτία είναι οι πιο σπουδαίες της ημέρας, έχουν τη μεγαλύτερη χρονική διάρκεια και θεωρούνται πιο σημαντικές από τις άλλες (Μακ Κουέιλ Ντ. 1995: 416).

- δ. Χρονικής διάρκειας της είδησης. Καταγράψαμε πέντε χρονικές περιόδους (1= κάτω του ενός λεπτού, 2 = 1-3 λεπτά, 3 = 3-5 λεπτά, 4 = 5-10 λεπτά και 5 = άνω των 10 λεπτών).
- ε. Ταξινόμηση των ειδήσεων σε άμεσες και έμμεσες, ανάλογα με το κατά πόσον αναφέρονται σε παιδιά. Άμεση θεωρείται η είδηση η οποία αναφέρεται σε κάποιο συγκεκριμένο παιδί, μια ομάδα παιδιών ή σε θέματα που αφορούν τα παιδιά. Έμμεση θεωρείται η είδηση στην οποία παρατηρείται παρουσία παιδιών (λεκτικά ή/και οπτικά) ενώ κατά βάση δεν αφορά παιδιά.
2. Σε μια δεύτερη φάση επικεντρωθήκαμε μόνο στις άμεσες ειδήσεις που αφορούν σε παιδιά 0-12 ετών. Έγινε απομαγνητοφώνηση του υλικού και κάναμε τις παρακάτω κατηγοριοποιήσεις:
- α. Ηλικιακή ομάδα: κατηγοριοποίηση των ειδήσεων σε νηπιακή, προσχολική, σχολική ηλικία.
- β. Ποιότητα της είδησης: καλά νέα (good news) ή κακά νέα (bad news). Καλή θεωρείται εδώ η είδηση που το περιεχόμενό της είναι θετικό και προάγει τις συνθήκες διαβίωσης των παιδιών ή επιβραβεύει τη συμπεριφορά τους. Στην αντίθετη περίπτωση η είδηση ανήκει στα κακά νέα.
3. Σε μια τρίτη φάση, υποβάλαμε σε ανάλυση περιεχομένου τις ειδήσεις οι οποίες παρουσιάστηκαν από όλους τους σταθμούς. Λόγω της ιδιαιτερότητας του μέσου, αναλύθηκε τόσο το κείμενο όσο και η εικόνα καθώς και ο ήχος (όπου παρουσιάζεται).

Οι ειδήσεις αυτές παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον διότι, πέρα από το γεγονός ότι τις παρακολούθησε ένας μεγάλος αριθμός τηλεθεατών, η ανάλυσή τους μας επιτρέπει να κατανοήσουμε ποια γεγονότα/θέματα θεωρούνται σημαντικά για όλους τους σταθμούς.

Στην παρακάτω ανάλυση θα εστιάσουμε στη δεύτερη και τρίτη φάση της έρευνας.

Παρουσίαση αποτελεσμάτων

Γενικά αποτελέσματα

Στα 56 δελτία που παρατηρήσαμε καταμετρήθηκαν 879 ειδήσεις που ανήκουν σε 10 θεματικές κατηγορίες. Η παρουσία ειδήσεων που αφορούν άμεσα τα παιδιά (πιν.1) είναι πολύ περιορι-

σμένη (6,9%), ενώ υψηλότερο είναι το ποσοστό των έμμεσων ειδήσεων (12,1 %). Το μεγαλύτερο ποσοστό άμεσων ειδήσεων παρουσιάζεται σε δύο ιδιωτικούς τηλεοπτικούς σταθμούς (ΣΚΑΪ, MEGA) και στον κρατικό σταθμό. Στο σύνολο, όμως, των ειδήσεων του κάθε τηλεοπτικού σταθμού ξεχωριστά, οι ιδιωτικοί σταθμοί έχουν το προβάδισμα: ΣΚΑΪ = 9.7%, MEGA = 7.1%, ANT1 = 5.8%, EPT = 5.3%. Παρατηρείται ότι ενώ η EPT έχει το μεγαλύτερο αριθμό ειδήσεων απ' όλους τους τηλεοπτικούς σταθμούς, εμφανίζει τα μικρότερα ποσοστά άμεσων ειδήσεων.

Άμεσες ειδήσεις

Παρά το μικρό αριθμό ειδήσεων με θέμα τα παιδιά, άμεσες ειδήσεις μεταδίδονται καθημερινά σε κάποιον από τους τηλεοπτικούς σταθμούς (πιν.2). Σε 6 από τα 14 δελτία έχουμε την παρουσία μιας τουλάχιστον είδησης που αφορά παιδιά και στους τέσσερις τηλεοπτικούς σταθμούς. Ιδιαίτερη προτίμηση στην παρουσίαση άμεσων ειδήσεων παρατηρείται στο ΣΚΑΪ και το MEGA (11 στα 14 δελτία) και στην EPT (10 στα 14). Παρατηρούμε, επίσης, ότι οι ειδήσεις για παιδιά καταλαμβάνουν συχνά μια από τις τρεις πρώτες θέσεις των δελτίων, ιδιαίτερα στο ΣΚΑΪ (10 φορές στα 20 άμεσα δελτία) ενώ ο χρόνος που τους αφιερώνεται είναι πάντα σημαντικός, ανάλογα με τη διάρκεια του δελτίου του κάθε τηλεοπτικού σταθμού. Η σημασία λοιπόν που αποδίδεται στα γεγονότα που αφορούν παιδιά, όταν επιλέγονται, είναι δεδομένη. Κάθε τηλεοπτικός σταθμός, όμως, έχει τη δική του πολιτική ως προς το είδος των νέων που επιλέγει, τη θέση, το χρόνο και τον αριθμό δελτίων που τους αφιερώνει, καθώς επίσης και την ηλικία των παιδιών που παρουσιάζει.

Περιπτωσιολογικές και γενικές ειδήσεις

Τα θέματα τα οποία ήρθαν στην επικαιρότητα, αν δεν λάβουμε υπόψη την παρουσίασή τους από πολλούς σταθμούς ή την επανάληψη του θέματος σε διάφορα δελτία του ίδιου σταθμού, είναι 26.

Τα θέματα αυτά ανήκουν σε δύο κατηγορίες: τα περιπτωσιολογικά θέματα (γεγονότα που αφορούν συγκεκριμένο παιδί, ομάδα παιδιών) και τα γενικά θέματα (ειδήσεις οι οποίες αναφέρονται σε θέματα που αφορούν γενικά τα παιδιά). Δεκαπέντε από αυτά (πίν. 3α) ανήκουν στην πρώτη κατηγορία(Γ) και έντεκα (πιν. 3β)

στη δεύτερη (Γ). Τα παραπάνω στοιχεία δείχνουν ότι ο ANΤ1 ασχολήθηκε με οκτώ θέματα (6 Π και 2Γ), η ΕΡΤ με έντεκα (6Π και 5 Γ) το ΜΕΓΑ με εννέα (6 Π και 3 Γ) και ο ΣΚΑΪ με έντεκα (10Π και 1Γ). Η προτίμηση σε περιπτώσιολογικά θέματα είναι εμφανής σε όλους τους τηλεοπτικούς σταθμούς και μόνο στα κρατικά δελτία παρουσιάζεται μια εξισορρόπηση των δύο ειδών ειδήσεων: Παρά την προτίμηση σε περιπτώσιολογικές ειδήσεις, παρατηρούμε εδώ ότι μόνο τρία θέματα είναι κοινά σε όλους τους σταθμούς (Π. 1,2, 6), ένα μόνο θέμα επιλέχθηκε από τρεις σταθμούς (Π.10) και δύο θέματα από δύο σταθμούς (Π. 4,6). Διαφαίνεται εδώ ότι η λογική της επιλογής των ειδήσεων είναι διαφορετική για κάθε σταθμό. Αυτό φαίνεται ιδιαίτερα στα γενικά θέματα, όπου κανένα θέμα δεν επελέγη έστω από 2 σταθμούς.

Θεματικές κατηγορίες

Παρατηρείται ότι δεν υπάρχουν άμεσες ειδήσεις στις θεματικές κατηγορίες Οικονομικά, Πολιτικά, Πολιτιστικά, Θρησκευτικά, (πιν.4) υπογραμμίζοντας με την απουσία τους την έλλειψη ενημέρωσης ως προς τα θέματα αυτά, αλλά ταυτόχρονα και κύρια χαρακτηριστικά της παιδικής ηλικίας: την περιορισμένη, δηλαδή, συμμετοχή της στις ευρύτερες πολιτικές, οικονομικές και πολιτιστικές συνθήκες. Στο σύνολο των 26 θεμάτων υπερτερούν παντού τα κοινωνικά θέματα (7). Ακολουθούν τα θέματα υγείας (6), είτε ως ανακαλύψεις στο χώρο της Υγείας είτε ως προβλήματα υγείας. Στη συνέχεια εμφανίζονται τα ατυχήματα (5) και τα εκπαιδευτικά θέματα (4), ίδιον της συγκεκριμένης ηλικίας και ακολουθούν τα διάφορα(3) και ένα θέμα που προέρχεται από την κατηγορία ποινικά/αστυνομικό δελτίο (1). Τα γενικά θέματα υπερτερούν μόνο στην κατηγορία «Διάφορα» (Aids και παιδί, ΜΜΕ και παιδί, νάρκες και παιδί). Πρόκειται και στις τρεις περιπτώσεις για θέματα που προέρχονται από τα διεθνή ειδησιογραφικά πρακτορεία και επιλέγονται από τον κρατικό σταθμό (2) και το ΜΕΓΑ (1). Η κρατική τηλεόραση και ο ΣΚΑΪ εμφανίζουν τον ίδιο αριθμό άμεσων θεμάτων (11) με διαφορετική, όμως, αναλογία ως προς το είδος και τη θεματική κατηγορία των ειδήσεων. Στην ΕΡΤ η αναλογία είναι 6Π. προς 5Γ. με εξισορρόπηση ως προς τη θεματολογία, ενώ στο ΣΚΑΪ η αναλογία είναι 10 προς 1 με ιδιαίτερη προτίμηση σε κοινωνικά θέματα και στα προβλήματα υγείας που αντιμετωπίζουν τα παιδιά των αλλοδαπών μεταναστών (με έμφαση στους Αλβανούς).

Προέλευση των ειδήσεων

Ως προς την προέλευση της είδησης (πιν.5) παρατηρείται ελληνοκεντρισμός (16 στις 26 ειδήσεις είναι ελληνικές) και ιδιαίτερα στις περιπτώσιολογικές ειδήσεις (11 στις 15). Οι γενικές ειδήσεις προέρχονται κυρίως από τα διεθνή πρακτορεία (6 στις 4). Η κρατική τηλεόραση και το MEGA επιλέγουν πιο συχνά διεθνείς ειδήσεις. Το θέμα των επτάδυμων (Π. 10) επελέγη από τρεις σταθμούς ενώ η κακοποίηση ανηλίκου στο Βέλγιο (Π. 1), η οποία έφερε πάλι στο προσκήνιο την υπόθεση Ντυτρού και το θέμα της σεξουαλικής κακοποίησης των παιδιών, επελέγη μόνο από δύο. Το σπάνιο γεγονός γέννησης υγιών επτάδυμων υπερτερεί εδώ ενός κοινωνικού θέματος που αφορά μεγάλο αριθμό παιδιών.

Ποιότητα των ειδήσεων

Ως προς την ποιότητα των ειδήσεων (πιν. 6) παρατηρείται ότι τα περισσότερα νέα είναι κακά (5 στα 26 θέματα).

Η ηλικία των παιδιών

Ως προς την ηλικία (πιν.7) παρατηρείται ότι η νηπιακή και η σχολική ηλικία είναι αυτές που επιλέγονται συνήθως. Στα δελτία των σταθμών παρατηρείται ότι κάθε σταθμός δείχνει μια προτίμηση σε συγκεκριμένες ηλικίες. Ο ΣΚΑΪ στην νηπιακή, ο ANΤ1 και η ΕΡΤ στη σχολική. Ασφαλώς εδώ διαφαίνεται και η αντίληψη του κάθε σταθμού στο τι έχει ειδησιογραφικό ενδιαφέρον για την κάθε ηλικία. Για παράδειγμα, στην πρώτη περίπτωση (ΣΚΑΪ), έμφαση δίνεται στην πιο ευάλωτη και ευπαθή ομάδα η οποία έχει ανάγκη τη βοήθεια και την προστασία μας, στη δεύτερη (ΑΝΤ1) στην εκπαίδευση των παιδιών. Η προσχολική ηλικία δε φαίνεται, -στο χρονικό διάστημα που παρακολουθήσαμε τις ειδήσεις- να διατηρεί την προσοχή.

Θέση των ειδήσεων

Η θέση που καταλαμβάνουν οι άμεσες ειδήσεις στο δελτίο (πιν.8) δείχνει ότι στις πρώτες θέσεις βρίσκονται τα περιπτώσιολογικά θέματα και ιδιαίτερα όσα αναφέρονται στα κοινωνικά προβλήματα (κακοποίηση, αστυνομικό δελτίο, ναρκωτικά) και προέρχονται από τον ελληνικό χώρο. Αντίθετα, οι γενικές ειδήσεις βρί-

σκονται συνήθως στις τελευταίες θέσεις, πράγμα το οποίο αποδεικνύει, σε συνδυασμό με το μικρό τους αριθμό, την ελάχιστη σημασία που δίδεται στη γενικότερη ενημέρωση.

Κριτήρια επιλογής και κατασκευής ειδήσεων

Από τα ανωτέρω διαφαίνεται ότι οι τηλεοπτικοί σταθμοί στο σύνολο των ειδήσεών τους επιλέγουν ελάχιστα θέματα που αφορούν τα παιδιά, τοποθετώντας τα, όμως, στις πρώτες επιλογές τους και αφιερώνοντάς τους αρκετό χρόνο τις περισσότερες φορές, με βάση κάποια ποιοτικά κριτήρια τα οποία έχουν εδώ τα εξής χαρακτηριστικά: αφορούν περισσότερο συγκεκριμένα άτομα ή ομάδες παρά γενικά θέματα (κοινωνικές τάσεις ή απρόσωπους μηχανισμούς), προέρχονται από τον ελληνικό κυρίως χώρο, έχουν δυσάρεστο περιεχόμενο και επικεντρώνονται στις πλέον ευπαθείς ομάδες παιδιών (νήπια, άρρωστα παιδιά κ.λπ.).

Μέσα από αυτή τη λογική επιλογής των γεγονότων διαφαίνεται ότι η ηλικιακή αυτή κατηγορία, λόγω του αποκλεισμού της από την κοινωνία των ενηλίκων, δεν έχει θέματα να παρουσιάσει στα δελτία των ενηλίκων. Μπορεί να προσφέρει κάποιες «εξαιρετικές» περιπτώσεις οι οποίες, όμως, στην ουσία δεν είναι παρά υποθέσεις ενηλίκων, οι οποίοι δεν αντεπεξήλθαν στο ρόλο τους, ως ενήλικες, να φροντίσουν, να προστατεύσουν, να καθοδηγήσουν τα παιδιά. Ενήλικοι δηλαδή που δεν έχουν επίγνωση των κανονιστικών προτύπων συμπεριφοράς προς τα παιδιά. Ταυτόχρονα παρατηρείται μια τάση αποπροσανατολισμού του τηλεθεατή από τα ουσιαστικά αίτια που προκαλούν τις «εξαιρετικές» αυτές περιπτώσεις, με δεδομένο ότι η προσωποποιημένη ειδησιογραφία εστιάζεται σε πρόσωπα παρά σε θεσμούς και καταστάσεις. Έτσι, στα δελτία που αναλύσαμε οι ειδήσεις αναφέρονται και περιγράφουν τα δεινά κάποιων παιδιών ή των ομάδων στις οποίες ανήκουν, παρά διερευνώνται τα αίτια τα οποία τα προκαλούν.

Η ανάγνωση των περιπτωσιολογικών θεμάτων αποδεικνύει ότι μια ομάδα από αυτά τα παιδιά είναι τα παιδιά των αλλοδαπών και πιο συγκεκριμένα των οικονομικών μεταναστών και πολιτικών προσφύγων, η παρουσία των οποίων αποτελεί μια νέα κοινωνική πραγματικότητα τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα. Σύμφωνα με τη λογική επιλογής ειδήσεων, που περιγράψαμε πιο πάνω, οι νέοι αυτοί «φτωχοί» της Ελλάδας και ιδιαίτερα τα παιδιά τους τα οποία εγκαταλείπονται, δεν μπορούν να θεραπευτούν, ζουν σε καταυλισμούς κ.λπ., προσφέρονται για το δελτίο ειδήσεων. Τέσσερις

τέτοιες περιπτώσεις ήρθαν στο προσκήνιο (είδηση αρ.1, 3, 5, 9) Μια από αυτές, η περίπτωση της εγκατάλειψης βρέφους, παρουσιάστηκε εκτενώς και βρισκόταν μεταξύ των πρώτων θεμάτων της ημέρας και στους Τέσσερις σταθμούς. Οι υπόλοιπες παρουσιάστηκαν μόνο από ένα σταθμό (ΣΚΑΪ). Ειδήσεις που αφορούν *ατυχήματα και θάνατο παιδιών σε τροχαία* (είδηση αρ. 7, 12, 14, 15) –ένα σύνθηρες φαινόμενο– παρουσιάζεται σποραδικά από τους σταθμούς χωρίς να δίνεται η δέουσα προσοχή στην πρόληψη παρόμοιων καταστάσεων. Αντίθετα η υπόθεση της διαχείρισης της παρουσίας της Αθηνάς Ωνάση-Ρουσέλ (είδηση αρ. 6) τράβηξε την προσοχή και το ενδιαφέρον όλων των τηλεοπτικών σταθμών.

Η *κακοποίηση παιδιών* (είδηση αρ. 2, 4) διατηρεί επίσης την προσοχή. Μια από αυτές, η κακοποίηση της Μαργαρίτας, μιας εντεκάχρονης τετραπληγικής, στο ΠΙΚΠΑ Βούλας έγινε θέμα σε όλους τους σταθμούς. Εξαιρετικές περιπτώσεις όπως τα επτάδυμα στις ΗΠΑ (είδηση αρ. 10) επιλέγονται από τρεις σταθμούς καθώς και *η χρήση ναρκωτικών* στην ηλικία των 11 ετών. Ενδιαφέρον παρουσιάζει εδώ το γεγονός ότι, με τον ίδιο τίτλο «11χρονη στα ναρκωτικά», παρουσιάστηκαν σε δύο σταθμούς δύο διαφορετικές ιστορίες. Ψίθυροι, υπονοούμενα και ανακολουθίες, κάλυψη ονομάτων, προσώπων και καταστάσεων, στο όνομα της δεοντολογίας, είχαν ως αποτέλεσμα να επικρατεί μια σύγχυση που δεν επέτρεπε την επαλήθευση της είδησης η οποία κινούταν μόνο γύρω από τους άξονες ηλικία και φύλο.

Επιγραμματικά θα λέγαμε, ότι καλά νέα για την ελληνική τηλεόραση, με την έννοια του δημοσιογραφικού ενδιαφέροντος, είναι τα κακά νέα που προέρχονται κυρίως από την Ελλάδα και αφορούν μεμονωμένες περιπτώσεις.

Η ανάλυση περιεχομένου των τριών περιπτώσεων που παρουσιάστηκαν από τα δελτία όλων των τηλεοπτικών σταθμών, στο χρονικό διάστημα που μελετήσαμε, υπογραμμίζει ακόμα καλύτερα αυτή την τακτική καθησυχασμού που σε μια πρώτη φάση φαίνεται να διακρίνεται μέσα από αυτή τη λογική επιλογής ειδήσεων.

Ιστορίες παιδικής δυστυχίας

Οι τρεις περιπτώσεις που παρουσιάστηκαν από όλα τα δελτία υπακούουν στη λογική που περιγράψαμε. Πρόκειται για ειδήσεις που αφορούν τον ελληνικό χώρο και εντάσσονται στην κατηγορία

«κακά νέα» Τα παιδιά ανήκουν στις ηλικιακές ομάδες που προτιμώνται από τα δελτία (βρέφος, σχολική ηλικία) και ανήκουν στις θεματικές κατηγορίες κοινωνικά/ποινικά θέματα. Κοινό χαρακτηριστικό και των τριών περιπτώσεων είναι ότι όχι μόνο η ζωή των παιδιών βρέθηκε ή βρίσκεται σε κίνδυνο αλλά και ότι ανήκουν σε συγκεκριμένες κοινωνικά «στιγματισμένες» ομάδες παιδιών. Ο όρος «στίγμα» χρησιμοποιείται εδώ με την έννοια που του δίδει ο Goffman (1963), δηλαδή των ατόμων που για τους άλλους (παρατηρητές) φαίνεται ότι είναι κατά μειωτικό τρόπο διαφορετικά από τα άλλα άτομα της ίδιας κατηγορίας. Πιο συγκεκριμένα στις περιπτώσεις που επiléχθηκαν, κινητοποιώντας όλο τον τηλεοπτικό μηχανισμό με επιτόπια ρεπορτάζ, ζωντανές συνδέσεις και συζητήσεις με ειδικούς συγκαταλέγονται, ένα παιδί μεταναστών, ένα τετραπληγικό και ένα ορφανό. Οι τρεις αυτές περιπτώσεις είναι οι εξής:

- *Η εγκατάλειψη του βρέφους (είδηση αρ. 1):* Ένα αγόρι 15 ημερών βρέθηκε μια Κυριακή πρωί εγκαταλελειμμένο σε υπόγεια διάβαση κεντρικής λεωφόρου της Αθήνας (Λ. Συγγρού). Το βρέφος βρέθηκε από δύο υπαλλήλους κοντινού ξενοδοχείου (ένας άντρας και μια γυναίκα) και παραδόθηκε στην αστυνομία, η οποία μεταβίβασε προσωρινά το βρέφος στο Νοσοκομείο Παίδων. Το βρέφος –σύμφωνα με μάρτυρα– εγκατέλειψε ένας αλλοδαπός άντρας. Οι γονείς, σύμφωνα με τον ίδιο μάρτυρα, είναι αλλοδαποί (ζεύγος Φιλιππινέζας και Σύριου). Το θέμα αυτό το παρατηρήσαμε μία ημέρα και βρέθηκε στις τρεις πρώτες θέσεις των δελτίων. Η διάρκεια της είδησης αυτής ήταν σημαντική.
- *Η κακοποίηση της Μαργαρίτας (περ.2):* Ένα τετραπληγικό κορίτσι έντεκα ετών, η Μαργαρίτα, τρόφιμος του ΠΙΚΠΑ Βούλας μεταβιβάστηκε σε κωματώδη κατάσταση, λόγω κακοποίησης, στο Νοσοκομείο Παίδων. Ο δράστης είναι άγνωστος. Κατηγορήθηκε για παραμέληση η νοσηλεύτρια βάρδιας. Το θέμα αυτό το οποίο παρακολούθησαμε δύο ημέρες βρέθηκε στις τρεις πρώτες θέσεις των δελτίων και κατέλαβε μεγάλο χρόνο στο δελτίο.
- *Η «απαγωγή» της Αθηνάς Ωνάση-Ρουσέλ (περ.6):* Η ιστορία αφορά τις συλλήψεις από την ελβετική αστυνομία υπόπτων για απαγωγή της Αθηνάς Ωνάση-Ρουσέλ και τη διαμάχη μεταξύ του πατέρα της και του Ιδρύματος Ωνάση σχετικά με την υπόθεση αυτή. Ευθύνες επιρρίπτονται από τη μία πλευρά στην άλλη μπροστά στις τηλεοπτικές κάμερες με στόχο τη διαχείριση

της περιουσίας της Αθηνάς. Η ιστορία διήρκησε όλη την εβδομάδα της 24-30 Νοεμβρίου. Τις περισσότερες ημέρες παρέμεινε στις τρεις πρώτες θέσεις καταλαμβάνοντας πολύ χρόνο και χαρακτηρίστηκε από την πλειονότητα των δελτίων ως «το σήριαλ της Αθηνάς Ωνάση».

Η δομή της αφήγησης

Και στις τρεις περιπτώσεις παρατηρήσαμε ότι οι αναφορές των δελτίων γίνονται κυρίως με αφηγηματικό τρόπο, με καλούς και κακούς πρωταγωνιστές, ο οποίος ακολουθεί τις συνήθεις μορφές αφήγησης (άνοιγμα, παρουσίαση κεντρικών χαρακτήρων, προσδιορισμός τόπου, χρόνου, επεισόδιο, εμπόδια, κορύφωση, επίλυση, κλείσιμο, αξιολόγηση) και μια τάση προς δραματοποίηση. Το κείμενο των ειδήσεων ως αφήγηση παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά της «προφορικής λογικής» (Fiske J., Hartley J. 1990: 114) η οποία, παρά τις ανακολουθίες που παρατηρούνται, στοχεύει στην παραγωγή ενός πλήρους ικανοποιητικού και αληθοφανούς νοήματος προσφέροντάς μας μύθους με τους οποίους είμαστε εξοικειωμένοι και προσπαθεί να μας πείσει ότι εναρμονίζονται με το νοηματικό τους πλαίσιο.

Στην περίπτωση του βρέφους, ως πρότυπο για να κατασκευαστεί η είδηση χρησιμοποιήθηκε το γνωστό παραμύθι του βρέφους που εγκατέλειψαν οι γονείς του αλλά σώθηκε χάρη στην παρέμβαση καλών ανθρώπων και καλών οικογενειάρχων οι οποίοι, παρότι φτωχοί, δέχτηκαν να το βαφτίσουν και να το υιοθετήσουν¹⁶.

Στην περίπτωση της τετραπληγικής μικρής που κακοποιήθηκε στο ΠΙΚΠΑ Βούλας, ο εφιάλτης του Καιάδα επιστρατεύθηκε για να αμφισβητηθεί το κράτος πρόνοιας.

Στην περίπτωση της Αθηνάς Ωνάση-Ρουσέλ, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, παρατηρήσαμε την κατασκευή ενός «σήριαλ». Από έναν πυρήνα –διαμάχη για την κληρονομιά– δημιουργήθηκε ένα μυστήριο που τροφοδοτείτο καθημερινώς με διάφορες «αιφνιδιαστικές κινήσεις» από τους αντίδικους και με αναφορές στην ιστορία της οικογένειας Ωνάση. Η περίπτωση αυτή παρουσιάστηκε ως «εθνικό θέμα» και φορτίστηκε συναισθηματικά, ακόμα περισσότερο, με την επίκληση κλασικών θεμάτων της ελληνικής δραματοουργίας όπως «η κατάρα των Ατρείδων» σε σχέση με την ιστορία της οικογένειας (αρρώστιες, βίαιοι θάνατοι, αυτοκτονίες, γάμοι κ.λπ) ενώ η «Υβρις» του υπέρμετρου πλούτου του Έλληνα Κροίσου ερχόταν συνεχώς σε αντιπαράθεση με το προσφιλέθιμο θέμα του «αυτοδημιούργητου Έλληνα».

Ο ρόλος της οικογένειας

Δεδομένου ότι η παιδική ηλικία ορίζεται σχεδόν αποκλειστικά από την οικογενειακή σφαίρα, κύριος άξονας γύρω από τον οποίον εκτυλίσσεται η αφήγηση είναι και εδώ η οικογένεια. Μέσα από την αφήγηση των ειδήσεων αυτών διαφαίνονται τα γονεϊκά πρότυπα, τα καθήκοντα των γονέων και οι κοινωνικές προσταγές και πιέσεις, προσφέροντάς μας μια εικόνα για το ρόλο των γονέων, όπως έχουν προσαρμοστεί στην εποχή μας.

Στις συγκεκριμένες περιπτώσεις υπογραμμίζονται συνεχώς οι θλιβερές συνέπειες στον ψυχισμό του παιδιού από την απουσία της οικογένειας χωρίς να λαμβάνονται όμως υπόψη –ή, όταν αναφέρονται, να μειώνονται στο ελάχιστο– τα αίτια που προκάλεσαν τα γεγονότα. Η ευτυχία ενός παιδιού είναι αποκλειστικά και μόνο θέμα της οικογένειάς του και ιδιαίτερα της μητέρας του. Στην περίπτωση του βρέφους, για παράδειγμα, η λύση να πάει το παιδί σε κρατικό ίδρυμα ή να υιοθετηθεί, απορρίπτεται (ή δεν παρουσιάζεται καν στο δελτίο) διότι το βρέφος πρέπει να παραμένει με τη μητέρα του. Ο θεσμός της οικογένειας πρέπει να διατηρηθεί οπωσδήποτε, και αυτό παρά τις αντιδράσεις των ειδικών, οι οποίοι προσπαθούν να σταθούν στα κοινωνικά αίτια που προκάλεσαν την εγκατάλειψη ή ακόμα και την πιθανή αδιαφορία των γονέων. Η παρουσία ειδικών –όταν και όπου εμφανίζονται– έχει απλά διακοσμητικό χαρακτήρα. Παρατηρήθηκε χαρακτηριστικά ότι και οι τέσσερις τηλεοπτικοί σταθμοί –παρά τις επιμέρους διαφορές τους στον τρόπο παρουσίασης της είδησης– επέλεξαν να προβάλουν την έκκληση του υπάλληλου που βρήκε το βρέφος προς τη μητέρα να πάρει το παιδί της πίσω. Επέμειναν ιδιαίτερα σε δύο σημεία της έκκλησής του, στο ότι «είναι αμαρτία να αφήνει μια μάνα το παιδί της» και στο ότι προτείνει –παρότι φτωχός και πατέρας δύο παιδιών– να κρατήσει ο ίδιος το βρέφος ή τουλάχιστον να το βαπτίσει (δημιουργώντας έτσι πάλι ένα δεσμό συγγένειας με το βρέφος). Υπογραμμίζεται εδώ τόσο η ηθική διάσταση της εγκατάλειψης (αμαρτία) όσο και η στενή σχέση θρησκείας και οικογένειας. Ως πιθανά αίτια εγκατάλειψης του βρέφους από τη μητέρα αναφέρονται διάφορα στερεότυπα όπως φτώχη, ανύπαντρη, νεαρή (κάτι το οποίο δεν ευσταθούσε όπως φάνηκε αργότερα) τα οποία δικαιολογούν την πράξη της και της γίνεται έκκληση, είτε μέσω του μάρτυρα είτε μέσω του παρουσιαστή, να εμφανιστεί. Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι, ενώ είναι γνωστό και μάλιστα αναφέρεται σε όλα τα δελτία, ότι το παιδί το εγκατέλειψε ένας άντρας, κανείς δεν ασχολείται μαζί του, δεν αναρωτιέται

αν είναι ο πατέρας του, δεν αναφέρεται στις ευθύνες του. Όσοι τον αναφέρουν δεν του απευθύνουν κατηγορίες ή εκκλήσεις παρά μόνο κάποιους χαρακτηρισμούς όπως «αδιάφορος». Οικογένεια εδώ για το βρέφος είναι η μητέρα. Ο πατέρας δεν έχει ακόμα καμία θέση στη σχέση μητέρας-βρέφους και συνεπώς καμία ευθύνη.

Στη δεύτερη περίπτωση, της εντεκάχρονης Μαργαρίτας, οι γονείς κατηγορούνται από τους υπαλλήλους (στην προσπάθειά τους πιθανόν να μειώσουν τις ευθύνες τους για την κακοποίηση) ότι δεν το επισκέπτονται, από τους εκπροσώπους του Κράτους ότι υπερβάλλουν (δεδομένου ότι δεν καταλαβαίνει λόγω της κατάστασής του), ενώ κάποια δημοσιογράφος (στην προσπάθειά της να υπογραμμίσει τη δυστυχία αυτού του παιδιού) κατηγορεί τους γονείς ότι δεν θέλησαν «πάλι», παρά την κακοποίηση που υπέστη το παιδί τους, να το πάρουν στο σπίτι. Η κατάσταση της υγείας του παιδιού που δεν επιτρέπει την παραμονή στο σπίτι του καθώς και η γεωγραφική απόσταση διαμονής των γονέων από το ίδρυμα δεν λαμβάνονται υπόψη. Πέρα από την άγνοια της βαρύτητας της κατάστασης τόσο της υγείας του παιδιού, όσο και της πράξης κακοποίησης που υπέστη, διαφαίνεται εδώ και μια «μαγική δύναμη» που αποδίδεται στην οικογένεια που την καθιστά ικανή να θεραπεύει όλα τα προβλήματα των παιδιών, με αποτέλεσμα η ευθύνη όλων των υπολοίπων, ακόμα και των εκπροσώπων του Κράτους, να μειώνεται.

Τέλος, στη διαμάχη που παρατηρείται στην περίπτωση της Αθηνάς Ωνάση, ο θάνατος της μητέρας, η έλλειψη της μητρικής φροντίδας –παρά την παρουσία του πατέρα– έρχεται συνεχώς στο προσκήνιο για να ενισχύσει την άποψη ότι η ορφάνια από μάνα είναι κατάρρα, η οποία δεν αναπληρώνεται όσο πλούσιος και να είναι κανείς. Παρατηρήθηκε ότι όσο συνεχιζόταν το «σήριαλ» αυτό, τόσο η ιστορία επικεντρωνόταν στη μητέρα και την οικογένεια της μητέρας, ως μοναδική πηγή ασφάλειας και προστασίας για το μικρό αυτό παιδί.

Το παιδί και η ομάδα στην οποία ανήκει

Εκτός από τις απόψεις για το ρόλο της οικογένειας στη σωματική και ψυχική υγεία του παιδιού, μέσα από τις αναφορές και περιγραφές που γίνονται για τα συγκεκριμένα παιδιά, διαφαίνονται και στερεότυπες αντιλήψεις για την κατηγορία παιδιών στην οποία ανήκουν.

Το βρέφος περιγράφεται με στερεότυπες εκφράσεις με έντονη συναισθηματική φόρτιση. Η χρήση του υποκοριστικού, όχι μόνο για το βρέφος αλλά ακόμα και για οτιδήποτε ακουμπά ή το αφορά, είναι συνεχής και γίνεται από όλους: δημοσιογράφους, ειδικούς και μάρτυρες. Το βρέφος λοιπόν παρουσιάσθηκε ως ένα ανυπεράσπιστο, ανυποψίαστο μικρό αγγελούδι, χαμογελαστό, καλό (γιατί δεν κλαίει παρά μόνο παίζει). Είναι υγιές, χαριτωμένο, καθαρό, μικράκι και δεν πρέπει να γνωρίσει την άσχημη όψη της ζωής. Έχει ανάγκη αγκαλιάς και στοργής από τη μητέρα του, που «κακά τα ψέματα», όπως λέει χαρακτηριστικά μια δημοσιογράφος (εννοώντας αυτά των ειδικών και των καλών ανθρώπων που ενδιαφέρθηκαν να το υιοθετήσουν), δεν αναπληρώνεται με τίποτε. Τέλος αποδίδονται στο βρέφος και κάποιες ικανότητες όπως «να καταλαβαίνει τον καλό άνθρωπο». Η απόδοση εδώ μιας εγγενούς αθωότητας, καλοσύνης και διορατικότητας στο βρέφος, σε αντίθεση με τη βία που υπέστη, λόγω της εγκατάλειψης, εγγυάται τη συναισθηματική εμπλοκή και συμμετοχή των τηλεθεατών στο δράμα που παίζεται μπροστά στα μάτια τους.

Σε αντίθεση με το βρέφος, δεν παρατηρούνται αναφορές στη Μαργαρίτα, την εντεκάχρονη κακοποιημένη τετραπληγική, πέρα από την ηλικία, το φύλο, το όνομα της και το είδος της αρρώστιας της. Ο λόγος εδώ μοιάζει με ιατρικό ανακοινωθέν και δεν εμφανίζεται κάποιο στοιχείο το οποίο να αποτελεί ένδειξη συναισθηματικής εμπλοκής. Το κέντρο της προσοχής είναι οι καταγγελίες των γονέων για το ίδρυμα. Παρατηρήθηκε η ίδια στάση και στο λόγο της μητέρας, η οποία δεν αναφέρεται στην κόρη της με το όνομά της, την αποκαλεί «το παιδί» και σπάνια «το παιδί μου» ενώ μια φορά την περιγράφει ως «φυτό». Από την πλευρά τους, οι εργαζόμενοι στο ίδρυμα, αναφέρονται στη μικρή μόνο με το επίθετό της. Η μοναδική περίπτωση που παρατηρείται κάποια συναισθηματική αναφορά στη Μαργαρίτα, στις δύο μέρες που παρακολούθησαμε την είδηση και παρά τον τεράστιο χρόνο που αφιερώθηκε στο θέμα αυτό, είναι μιας δημοσιογράφου η οποία το χαρακτηρίζει ως «πλάσμα που ζει το δικό του Γολγοθά», ένας δρόμος ως γνωστόν, πολύ μοναχικός. Η απουσία λόγου σε αντίθεση με την «υπερπροσφορά λόγου» που παρατηρήθηκε στην προηγούμενη περίπτωση, η σιωπή αυτή, δημιουργεί, όχι μόνο ένα κενό στην ενημέρωση και κατανόηση της κατάστασης και των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν τα παιδιά αυτά, αλλά και εύλογα ερωτηματικά σχετικά με την διάθεση άρθρωσης λόγου πάνω στη συγκεκριμένη κατηγορία παιδιών και τη συνειδητή ή μη αποστασιοποίηση

από παρόμοια θέματα. Η επιλογή αυτού του θέματος από όλους τους σταθμούς, όσο παράδοξη και να φαίνεται μετά από όλα αυτά, υπογραμμίζει τη χρησιμοποίηση συχνά των «παθολογικών» καταστάσεων για λόγους εντυπωσιασμού παρά για ενημέρωση.

Στην περίπτωση της Αθηνάς Ωνάση-Ρουσέλ, όσοι αναφέρονται σε αυτήν (δημοσιογράφοι, μάρτυρες, αντίδικοι κλπ) χρησιμοποιούν μόνο το μικρό της όνομα (ως ένα οικείο πρόσωπο) αναφέρονται στην ηλικία της και σπάνια στην εξωτερική της εμφάνιση ή σε στοιχεία του χαρακτήρα της (εκτός από τον πατέρα της και τη μητριά της οι οποίοι επικεντρώνονται κυρίως στην ψυχική αναστάτωση που υπέστη λόγω της υπόθεσης). Αντίθετα, οι αναφορές στο πρόσωπό της, στον τεράστιο χρόνο που της αφιερώθηκε στα δελτία ειδήσεων, υπογραμμίζουν τη δική της «παθολογική» κατάσταση, τον υπέρμετρο πλούτο της, τη «μυθική» της παρουσία. Ως κληρονόμος και μοναδική εγγονή του Ωνάση αποκτά τον τίτλο «το χρυσό κορίτσι» η «χρυσή κληρονόμος».

Εικόνα και ήχος

Η ανάλυση της εικόνας και του ήχου, κύρια χαρακτηριστικά του μέσου που μελετάμε, τα οποία συνοδεύουν το κείμενο πάντοτε στο οποίο βασίστηκε κυρίως η προηγούμενη ανάλυση, έρχονται προς επίρρωση των όσων αναφέραμε.

Κύριο χαρακτηριστικό εδώ είναι η σύνθεση μιας σειράς εικόνων, οι οποίες συχνά επαναλαμβάνονταν πολλές φορές κατά τη διάρκεια της είδησης, χωρίς πάντα να διακρίνεται κάποια λογική σειρά ή κάποια σχέση με το γεγονός έχοντας ως στόχο αποκλειστικά και μόνο να μεταφραστεί σε οπτικές εικόνες όλη η ένταση και η συναισθηματική φόρτιση. Μάλλον, μέσα σε αυτή τη λογική, στις δύο πρώτες περιπτώσεις οι τηλεοπτικοί σταθμοί δεν δίστασαν να «δανειστούν» εικόνες άλλων μωρών ή άλλων παιδιών της γενικής κατηγορίας «παιδιά με ειδικές ανάγκες». Η σχέση εικόνας/ιστορίας είναι εντελώς συμβατική και –ως εκ τούτου– αυθαίρετη. Πιο συγκεκριμένα, στην περίπτωση του βρέφους, «άγνωστα» μωρά βρίσκονται στην αγκαλιά της μητέρας τους, «άγνωστοι» πατεράδες πηγαίνουν βόλτα με το καροτσάκι το μωρό τους. Τρυφερές εικόνες συνεχώς αντιδιαστέλλονται με την ψυχρή ατμόσφαιρα της υπόγειας διάβασης της κεντρικής λεωφόρου. Σε ορισμένους μάλιστα ιδιωτικούς σταθμούς, ανάλογη μουσική συνοδεύει το ρεπορτάζ. «Άγνωστα» είναι επίσης και τα παιδιά με ειδικές ανάγκες που βλέπουμε στο ρεπορτάζ για την εντεκάχρονη τετραπληγική.

Αυτό όμως που εντυπωσιάζει είναι ότι τα παιδιά που βλέπουμε δεν είναι τετραπληγικά, παίζουν και κάνουν βόλτα στην αυλή ενός ιδρύματος ή κοιτάζουν και χαιρετούν μέσα από τα τζάμια του λεωφορείου του ιδρύματος. Η απόσταση από την πραγματική εικόνα της μικρής τετραπληγικής είναι τεράστια. Φαίνεται εδώ ότι έχουμε να κάνουμε με μια κατηγορία παιδιών –τα τετραπληγικά– για την οποία δεν μπορούμε ούτε να μιλήσουμε αλλά και ούτε να δείξουμε εικόνα. Μπροστά σε αυτή την αδυναμία/αμηχανία παρουσίασης εικόνων, η αυθαίρετη επιλογή εικόνων ικανοποιεί όχι την ενημέρωση αλλά τη συναισθηματική φόρτιση (συμπάθεια, οίκτο) που προκαλεί στο κοινό η γενικότερη κατηγορία στην οποία ανήκει το παιδί αυτό, της κατηγορίας των παιδιών με ειδικές ανάγκες.

Σε αντίθεση με τις δύο προηγούμενες περιπτώσεις, σε όλους τους σταθμούς γίνεται υπερβολική χρήση «πραγματικής εικόνας» στην περίπτωση της Αθηνάς Ωνάση Ρουσέλ. Η παρουσίαση των ίδιων συνεχώς πλάνων, επί μία εβδομάδα, από τις διακοπές της στην Ελλάδα μαζί με την οικογένεια του πατέρα της, φτάνει σε σημείο «οπτικού κανιβαλισμού» όπου το άτομο μετατρέπεται σε θέαμα, σε «διαφανή άνθρωπο» (Κωσταντοπούλου Χ., Χρηστάκης Ν. 1998). Οι εικόνες αυτές εναλλάσσονται με εικόνες και ρεπορτάζ για τον Ωνάση, τους γάμους του, την οικογένειά του. Η σκηνοθεσία αυτή έχει ως στόχο να υπογραμμίσει ότι η Αθηνά Ωνάση Ρουσέλ δεν έχει δική της οικογένεια (γίνεται συνεχώς μια αντιπαράθεση της «ξανθιάς βόρειας οικογένειας» του πατέρα με τη «μελαχρινή μεσογειακή» Αθηνά), υπογραμμίζει την ορφάνια της και ταυτόχρονα προσφέρει λύσεις. Αναγύγοντας την ιστορία αυτή σε «εθνικό θέμα», όπως προαναφέρθηκε, προτείνεται μια οικογένεια, μια πατρίδα που εκδηλώνει το ενδιαφέρον και τη συμπάθειά της στη μικρή Αθηνά¹⁷. Ταυτόχρονα –μέσω της επανάληψης εικόνας– δημιουργείται ένα εθισμός με απώτερο στόχο να αποτελέσει η Αθηνά Ωνάση Ρουσέλ ένα πρόσωπο οικείο που θα αναζητούμε στο μέλλον την παρουσία του στα ΜΜΕ. Ένα πρόσωπο, που όπως όλα δείχνουν –λόγω του πλούτου της αλλά και της οικογενειακής της ιστορίας που προσφέρεται για δραματοποίηση– έχει ήδη κατασκευαστεί για να πρωταγωνιστήσει στα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων και στις πρώτες θέσεις των τηλεοπτικών δελτίων.

Και στις τρεις περιπτώσεις, έχουμε να κάνουμε με μια υπερβολική δραματοποίηση και σχηματοποίηση καταστάσεων η οποία ανάγει την είδηση σε θέαμα και την απομακρύνεται από την πραγματικότητα και μέσω της εικόνας.

Της τύχης τα γραμμένα

Σύμφωνα με την κυρίαρχη πρακτική προς τα παιδιά, οι κατηγορίες παιδιών «βρέφος», «παιδί με ειδικές ανάγκες», «ορφανό», στις οποίες ανήκουν τα παιδιά που παρουσιάσαμε πιο πάνω, θεωρούνται από τις πλέον ευπαθείς και παθητικές κατηγορίες και η ανάγκη προστασίας τους επιτείνεται περισσότερο των άλλων. Παρ' όλ' αυτά βλέπουμε ότι δεν έτυχαν προστασίας από τους νόμιμα υπεύθυνους για αυτά, (βλέπε γονείς για το βρέφος, κράτος για τη Μαργαρίτα, πατέρας ή κηδεμόνες για την Αθηνά Ωνάση Ρουσέλ). Τα παιδιά αυτά ζουν καταστάσεις εκτός του «φυσιολογικού» και γι' αυτό η περίπτωσή τους προκαλεί ένταση και ανησυχία. Ως ιδανικά αντικείμενα θυματοποίησης, επομένως εγγύηση συναισθηματικής φόρτισης του τηλεθεατή, συνιστούν ειδήσεις «άμεσης ανταμοιβής» διότι σύμφωνα με τον Schramm, «παρέχουν ένα είδος αυτόματης ικανοποίησης στον παραλήπτη τους, ο οποίος γελά, κλαίει, νιώθει συμπάθεια και εξοργίζεται με αυτά που βλέπει» (στο Παπαθανασόπουλος ό.π.: 274). Ταυτόχρονα όμως, σε όλες τις περιπτώσεις, λόγω της απόστασης που χωρίζει τους περισσότερους τηλεθεατές από τις συγκεκριμένες κατηγορίες παιδιών και τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν, διαφαίνεται και μια διάσταση καθησυχασμού του κοινού. Η αποστασιοποίηση αυτή, η αίσθηση ότι δεν μας αφορά προσωπικά, δίνει ταυτόχρονα την αίσθηση ότι δεν υπάρχουν προβλήματα, ότι τα καλά νέα είναι εδώ ότι δεν υπάρχουν πολλά κακά θέματα που αφορούν εμάς και τα παιδιά μας. Τα κακά νέα αφορούν τους άλλους. Η διάσταση αυτή της αποστασιοποίησης και της αίσθησης ότι θέματα του κακού είναι άλλοι, διαφαίνεται επίσης και στον τρόπο αντιμετώπισης των προβλημάτων της γενικότερης κατηγορίας στην οποία ανήκει το εγκαταλελειμμένο βρέφος, της κατηγορίας των παιδιών των αλλοδαπών στην Ελλάδα. Μια προσεκτική ματιά στο περιεχόμενο των ειδήσεων αυτών δείχνει ότι και εδώ εξετάζονται ελάχιστα τα αίτια των δεινών τους, η στάση της Πολιτείας ή οι δυνατότητες που τους προσφέρονται από το ελληνικό κράτος. Αντίθετα, γίνεται έκκληση στους τηλεθεατές να δείξουν συμπόνια στο δράμα τους και να αποδείξουν ταυτόχρονα την κοινωνική τους συμπαράσταση και συχνά το φιλανθρωπικό τους πρόσωπο με οικονομική ενίσχυση. Έτσι η σχέση με τις συγκεκριμένες ομάδες προσωποποιείται εγκαθιδρύοντας, όμως, μια άνιση σχέση μεταξύ των δύο ομάδων στην οποία πίσω από τη σχέση «ευεργέτης-ευεργετούμενος» προβάλλει το δίπτυχο «κυρίαρχος-υποτελής», «τυχερός-άτυ-

χος»¹⁸. Γίνεται εμφανές ότι τα πάντα είναι θέμα τύχης. Ο τηλεθεατής χαίρεται που δε βρίσκεται στην θέση των παιδιών αυτών, αλλά ακόμα και αν βρίσκεται ή θα βρεθεί, βλέπει ότι τελικά αυτά συμβαίνουν σε όλους. Η εμμονή των τηλεοπτικών σταθμών σε δυσάρεστα θέματα μοιάζει με μια τηλεοπτική μεταφορά της «θεάς Τύχης»¹⁹. Η ζωή επιφυλάσσει χαρές και λύπες σε όλους που κανείς δεν μπορεί να τις αποφύγει, ούτε η δισεκατομμυριούχος Αθηνά Ωνάση-Ρουσέλ, ούτε η μικρή τετραπληγική, ούτε και τα παιδιά των φτωχών μεταναστών. Έτσι τα δυσάρεστα αυτά νέα, στην ουσία δεν κάνουν τίποτε άλλο παρά να καθησυχάζουν καθημερινά τον τηλεθεατή σε οποιαδήποτε κατάσταση και να βρίσκεται. Πιθανόν εδώ να βρίσκεται, σε μεγάλο βαθμό, το ενδιαφέρον, η «ειδησιομανία» του κοινού για τα θέματα αυτά, παρά τη διάχυτη δυσφορία που παρατηρείται, όπως αναφέρθηκε, τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό, ως προς την αντικειμενικότητα των ειδήσεων. Κάνοντας έναν καθημερινό απολογισμό τυχερών και άτυχων, οι ειδήσεις περιορίζονται μόνο στην «ανθρώπινη πλευρά»²⁰ και η δύναμή τους χρησιμοποιείται εδώ όχι για πρόοδο αλλά για την άνευ όρων αποδοχή της πραγματικότητας, συνεισφέροντας ελάχιστα στην ενημέρωση σχετικά με τα θέματα που αφορούν τα παιδιά. Αντί να εστιάζεται η προσοχή στα προβλήματα ή στα θέματα που αφορούν γενικά τα παιδιά, μέσω της τάσης να δραματοποιούνται προσωπικά προβλήματα, αναπτύσσεται μια ιδιάζουσα μορφή «ηλεκτρονικού κουτσομπολιού» στα παράθυρα της τηλεοπτικής αυλής, όπου οι συμμετέχοντες δεν κάνουν τίποτε άλλο παρά να αναλώνονται σε χρονοβόρες συζητήσεις πάνω σε κοινότοπα θέματα, αναπτύσσοντας θέσεις που βασίζονται στα πιο κλασικά στερεότυπα αλλά και στους πιο γνωστούς φόβους (εγκατάλειψη, φτώχεια, αρρώστια) χωρίς ταυτόχρονα να προτείνονται λύσεις ή να αναλύονται τα αίτια των προβλημάτων των παιδιών.

Συμπεράσματα

Επανερχόμενοι στην αρχική μας τοποθέτηση, σχετικά με το γεγονός ότι οι τηλεοπτικές ειδήσεις διαθέτουν σημαντική εξουσία να εστιάζουν την προσοχή και το ενδιαφέρον του κοινού σε θέματα που αφορούν τα παιδιά, πράγμα το οποίο είναι ζωτικής σημασίας για την κοινωνική και πολιτική πρόοδο, θα λέγαμε ότι μετά την ανάλυση που κάναμε δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ο

τρόπος προβολής από την ελληνική τηλεόραση των θεμάτων που αφορούν παιδιά, βοηθά στην ευαισθητοποίηση και δραστηριοποίηση των τηλεθεατών. Και αυτό διότι η λογική επιλογής και κατασκευής ειδήσεων αναφορικά με τα παιδιά εστιάζεται κυρίως σε πρόσωπα παρά σε θεσμούς και καταστάσεις. Κατακερματισμένη, η ειδησιογραφία απομονώνει τα γεγονότα από το κοινωνικό και πολιτικό τους πλαίσιο και εστιάζει την προσοχή του κοινού σε απλουστευμένες μορφές της κοινωνικής πραγματικότητας, διαιωνίζοντας στερεότυπες απόψεις περί οικογένειας, καλού και κακού, δικαίου, λογικού και παράλογου με αποκλειστικό σκοπό, όχι να δώσει νόημα στα γεγονότα, αλλά να προκαλέσει ένταση και συγκίνηση. Αξιολογούνται ορισμένες μόνο πλευρές της κοινωνικής ζωής και δεν προάγεται καμία γνώση. Αντίθετα, η συναισθηματική ένταση και ένταξη εμποδίζει τη γνωστική επεξεργασία των ειδήσεων και αποκλείει κάθε πιθανότητα δραστηριοποίησης. Η τακτική αυτή απέχει από τη διαλεκτική πληροφόρηση/δράση η οποία υποτίθεται ότι επιδιώκεται μέσα από την ενημέρωση. Ακόμη και στην περίπτωση της κρατικής τηλεόρασης, η οποία εστιάζεται περισσότερο σε γενικά θέματα, η τοποθέτησή τους στο τέλος του δελτίου τα υποβαθμίζει.

Τα συμπεράσματα αυτά σε μεγάλο βαθμό συμπίπτουν με συμπεράσματα της προαναφερθείσας έρευνας που διεξήγαγε ο Kunkel στις ΗΠΑ στην οποία παρατηρήθηκε ότι η έμφαση σε δυσάρεστα γεγονότα, κυρίως από το αστυνομικό δελτίο, η μη εξισορροπημένη παρουσίαση όλων των ηλικιών και των θεματικών κατηγοριών μειώνει την αντίληψη του κοινού για τη σημασία των υπόλοιπων θεμάτων που αφορούν παιδιά. Η ανάγκη λοιπόν για παρουσίαση περισσότερων γενικών θεμάτων και θεματικών κατηγοριών που να αφορούν όλες τις ηλικίες των παιδιών, μοιάζει να είναι διεθνής και επιτακτική. Επιτακτική φαίνεται να είναι όμως και η ανάγκη να «διαβάζουμε» σωστά τις ειδήσεις, σε ένα κόσμο όπου μας κατακλύζουν όλο και περισσότερες ειδήσεις. Αν συνειδητοποιήσουμε τον τρόπο που παράγεται μια συγκεκριμένη πραγματικότητα, θα μπορούσαμε να αποφύγουμε εσφαλμένες αντιλήψεις για τη φύση της πραγματικότητας αυτής, πράγμα το οποίο μπορεί να μας οδηγήσει και σε μια επικοινωνιακή κριτική (Fiske και Hartley ό.π.: 198).

Βιβλιογραφία

- Abercrombie N., *Television and Society*, Polity Press, Cambridge 1996.
- Αχειμάστος Μ., Κομνηνού Μ., Η μορφολογία της ημερησίας διάταξης των ειδήσεων. Τύπος και τηλεόραση στην Ελλάδα, στο Παναγιωτοπούλου Ρ., Ρηγοπούλου Π., Ρήγου Μ., Νοτάρης Σ., *Η «κατασκευή» της πραγματικότητας και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα. 1988. σ. 403-417.
- Βουϊδάσκης Β., *Η τηλεοπτική βία και επιθετικότητα και οι επιδράσεις τους στα παιδιά και τους νέους*, Γρηγόρης, Αθήνα 1992
- Βρύζας Κ., *Μέσα Επικοινωνίας και Παιδική ηλικία*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1997.
- Gerbner G., Η «κατασκευή» της πραγματικότητας και τα ΜΜΕ στο Παναγιωτοπούλου Ρ., Ρηγοπούλου Π., Ρήγου Μ., Νοτάρης Σ., *Η «κατασκευή» της πραγματικότητας και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης*, Αλεξάνδρεια. Αθήνα. 1988. σ. 425-432.
- Greenfield P.M., *Μέσα Ενημέρωσης και Παιδί*, μετ. Σ. Σταυροπούλου, Κουτσουμπός, Αθήνα: 1988
- Διαβάζω, *Τηλεόραση και Παιδί*, αρ. 262.1991
- Δουλκέρη Τ., *Παιδικά μέσα επικοινωνίας και σεξισμός*, Παπαζήσης, Αθήνα 1991.
- Δουλκέρη Τ., *Η εικόνα του παιδιού στην Ελληνική Τηλεόραση και στον Ελληνικό τύπο*, Gutenberg, Αθήνα 1997.
- Ερευνητική Ομάδα της Γλασκόβης, Περισσότερα Κακά Νέα, Μέρος Α', στο Κομνηνού Μ., Λυριντζής Ν. (επιμ.), *Κοινωνία, Εξουσία και Μέσα μαζικής Επικοινωνίας*, μετ. Αλ. Δύφνερ, Παπαζήσης, Αθήνα 1988. (1η εκδ. 1980), σ. 241-272.
- Έκο Ουμ, *Κήνσορες και θεράποντες*, Γνώση, Αθήνα 1990.
- Εντσενσμπέργκερ Χ.Μ., *Για μια θεωρία των Μέσων Επικοινωνίας*, μετ. Γ. Βαμβαλής.: Επίκουρος, Αθήνα 1981.
- Καρζής Θ., *Τηλεόραση και Παιδεία*, Αθήνα 1979.
- Κασσωτάκης Μ., *Τηλεόραση και Αγωγή*, Συλλ. Γονέων Π.Σ.Π.Α, Αθήνα 1978.
- Κομνηνού Μ., Λυριντζής Ν. (επιμ.), *Κοινωνία, Εξουσία, και Μέσα μαζικής Επικοινωνίας*, μετ. Αλ. Δύφνερ, Παπαζήσης, Αθήνα 1988.
- Coolley Ch., Lasswel H., Park P. κ.ά., *Το μήνυμα του μέσου, Η έκρηξη της μαζικής επικοινωνίας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1989.

- Coulomb-Gully M., *Les informations télévisées*, P.U.F / Q.S.J., Paris 1995.
- Kunkel D., «How the News Media 'See' Kids». *Media Studies Journal*, 8(4), 1994. σ. 74-84.
- Κουτσουβάνου Ευγ., *Η γλωσσική ανάπτυξη του παιδιού της προσχολικής ηλικίας και η τηλεόραση*, Οδυσσέας, Αθήνα 1991.
- Kraus K., Macdonald D., Adorno Th. κ.ά., *Η Κουλτούρα των Μέσων. Μαζική κοινωνία και πολιτιστική βιομηχανία*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1991.
- Κωνσταντοπούλου Χ., Χρηστάκης Ν., *Ιστορίες καθημερινής δυστυχίας. Όψεις μεταμοντέρνας δραματοποίησης*, στο Παναγιωτοπούλου Ρ., Ρηγοπούλου Π., Ρήγου Μ., Νοτάρης Σ. (επ.), *Η «κατασκευή» της πραγματικότητας και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης*, Αλεξάνδρεια. Αθήνα. 1988. σ. 254-265.
- Λαμπροπούλου Ε., *Η κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας και τα μέσα μαζικής επικοινωνίας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997.
- Le Monde Diplomatique, «Μέσα ενημέρωσης, ψεύδη και δημοκρατία», τεύχος 1, 1992.
- Le Monde Diplomatique, «Μέσα ενημέρωσης. Μηχανισμοί χειραγώγησης», τεύχος 8, 1995.
- ΜακΚουέηλ Ντ. (1995), *Εισαγωγή στη θεωρία της Επικοινωνίας*, επιμ. και μετ. Στ. Παπαθανασόπουλος, Καστανιώτης, Αθήνα 1997.
- Μακρυνιώτη Δ. (επ.), *Παιδική ηλικία*, Νήσος, Αθήνα 1997.
- Maletzke G., *Θεωρίες της Μαζικής Επικοινωνίας*, μετ. Π. Ζέρη, Παπαζήσης, Αθήνα 1991.
- Bazalgette C., Buckingham, D. (ed.), *In front of the children*, British Film Institute, Suffolk 1995.
- Bardin L., *L' analyse de contenu*, P.U.F./le psychologue, Paris 1980.
- Barthes R., «L' ancienne rhétorique», *Communications*, 16, 1980. σ. 172-223.
- Μπασαντής Δ., Στράτος Κ. κ.ά., *Ο Κόσμος των Ειδήσεων: Από την Εφημερίδα στην Τηλεόραση*, Γνώση, Αθήνα 1991.
- Bettelheim B., *The uses of enchantment*, A. Knopf, New York 1976.
- Μποντριγιάρ Ζ., *Ρέκβιεμ για τα μέσα επικοινωνίας*, μετ. Α. Μαραγκόπουλος, Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα.
- Ναυρίδης Κλ., Σόλμαν Μ., Τσαούλα Ν., *Η Αλίκη στην Χώρα των Πραγμάτων. Το παιδί ως διαφημιστικό αντικείμενο*, Υποδομή, Αθήνα 1986.

- Ναυρίδης Κ., Δημητρακόπουλος Γ., Πασχαλίδης Γ., *Τηλεόραση και επι-κοινωνία*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1988.
- Debray R., *Η επιστήμη της επικοινωνίας. Ιδέες γενικής μεσολογίας*, Λιβάνη-«Νέα Σύνορα», Αθήνα 1997.
- Παναγιωτοπούλου Ρ., Ρηγοπούλου Π., Ρήγου Μ., Νοτάρης Σ. (επ.), *Η «κατασκευή» της πραγματικότητας και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998.
- Παπαθανασόπουλος Σ., *Η δύναμη της τηλεόρασης*, Καστανιώτης, Αθήνα 1997,
- Price S., *A-Z Media and Communication Handbook*, Hodder & Stoughton, London 1997.
- Σαρρής Ν., *Ελληνική κοινωνία και τηλεόραση*. Τ.2, Γόρδιος, Αθήνα 1992.
- Σεραφατινίδου Μ., *Κοινωνιολογία των μέσων μαζικής επικοινωνίας. Ο ρόλος των μέσων στην αναπαραγωγή του καπιταλισμού*, Gutenberg, Αθήνα 1987.
- Stevenson N., *Understanding Media*, Sage, London 1995.
- Σύγχρονη Εκπαίδευση, Αφιέρωμα, «Επικοινωνία, Μέσα Επικοινωνίας και Εκπαίδευση», τεύχος 51.
- Τσαρδάκης Δ., *Μαζική Επικοινωνία και πραγματικότητα.*, Παπαζήσης, Αθήνα 1990.
- Fiske J., Hartley J., *Η γλώσσα της Τηλεόρασης, Επικοινωνία και Κουλτούρα*, μετ. Ρ. Αστρινάκη, Αθήνα 1991.
- Hartley J., *Understanding News*, Routledge, London 1982.
- Χατζόγλου Δ., Η κατασκευή της πραγματικότητας των ειδήσεων, στο Παναγιωτοπούλου Ρ., Ρηγοπούλου Π., Ρήγου Μ., Νοτάρης Σ. (επ.), *Η «κατασκευή» της πραγματικότητας και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης*, Αλεξάνδρεια. Αθήνα 1988, σ. 291-302.
- Ρηγοπούλου Π., Ρήγου Μ., Νοτάρης Σ., (επ.) *Η «κατασκευή» της πραγματικότητας και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1988, σ. 291-302.

Σημειώσεις

1. Για τη σύνθεση του ελληνικού κοινού (από 15 ετών και πάνω) βλ. Παπαθανασόπουλος, Στ. (1997: 297, 298). Όσον αφορά τα παιδιά, όπως φαίνεται από τα στοιχεία που παραθέτει ο Βρύζας, Κ. (1997: 30) τα τηλεοπτικά δελτία ειδήσεων δεν συμπεριλαμβάνονται στις προτιμήσεις των παιδιών για τα τηλεοπτικά προγράμματα.

2. Στο διεθνή χώρο και ιδιαίτερα μετά από πολλαπλά κρούσματα, όπως ο τρόπος κάλυψης των γεγονότων στην Τιμοσοάρα, το «τηλεοπτικό σόου» του πολέμου στον Περσικό κόλπο, η «ψεύτικη» συνέντευξη του Φ. Κάστρο από Γάλλους δημοσιογράφους, όλο και περισσότερο αμφισβητείται η εγκυρότητα των δελτίων ειδήσεων με αποτέλεσμα να παρατηρείται τα τελευταία χρόνια πληθώρα άρθρων, βιβλίων και συνεδρίων με θέμα τη δεοντολογία των δελτίων ειδήσεων (βλ. σχετικά τα αφιερώματα του περιοδικού *Le monde Diplomatique/ Maniere de Voir* «Μέσα ενημέρωσης : ψεύδη και δημοκρατία» τ. 1, 1993, «Μέσα ενημέρωσης: μηχανισμοί χειραγώγησης», τ. 8, 1996, καθώς και Coulomb-Gully, M.(1995). Στην Ελλάδα, σε έρευνα που διεξήχθη στο διάστημα 2-9/5 1995 στη Αθήνα, 73,2 % των ερωτηθέντων θεώρησαν ότι οι τηλεοπτικές ειδήσεις μεγαλοποιούν ή παραποιούν τα γεγονότα (βλ. σχετικά Παπαθανασόπουλος, Στ. 1997:300).

3. Βλ. Coulomb-Gully, M.(ό.π. 116,117) όπου χαρακτηριστικά αναφέρεται και «το δελτίο καιρού» των ειδήσεων, ως μια μοναδική στιγμή όπου οι τηλεθεατές βρίσκονται, κάθε βράδυ, μπροστά στο γεωγραφικό χάρτη της χώρας τους και παρακολουθούν τι θα συμβεί την επομένη.

4. Για τις απόψεις σχετικά με τη θέση των παιδιών και την παιδική ηλικία βλ. Εισαγωγή της Δ. Μακρυγιώτη στο συλλογικό τόμο *Παιδική Ηλικία* (1997).

5. Οι έρευνες αυτές επικεντρώνονται κυρίως στην πρόσληψη του μηνύματος και ιδιαίτερα στις επιπτώσεις της τηλεόρασης στην ψυχική και σωματική υγεία του παιδιού. Ιδιαίτερη σημασία δίνεται στη βία των μέσων σε σχέση με το παιδί. Στον ελληνικό χώρο, οι έρευνες επικεντρώνονται κυρίως στην επίδραση της τηλεόρασης στη γλωσσική ανάπτυξη του παιδιού, στην επιθετική συμπεριφορά των παιδιών, στο παιδί και την τηλεοπτική διαφήμιση αλλά και στις εκπαιδευτικές πιθανότητες που προσφέρονται μέσω της τηλεόρασης (βλ. ενδεικτικά Κασσωτάκης, Μ. 1978, Καρζής, Θ. 1979, Ναυρίδης, Κλ., Σόλμαν, Μ., Τσαούλα, Ν. 1986, Ναυρίδης, Κλ., Δημητρακόπουλος, Γ., Πασχαλίδης, Γ. 1988, Κουτσοβάνου, Ε. 1991, Δουλκέρη, Τ. 1991, Βουϊδάσκη, Β. 1992, Βρύζας, Κ. 1997).

6. Βλ. προβολή τηλεοπτικού μηνύματος του Εθνικού Ραδιοτηλεοπτικού Συμβουλίου τους τελευταίους μήνες στην Τηλεόραση και Οδηγίες της Ε.Ε, με στόχο την ενημέρωση και ευαισθητοποίηση, ιδιαίτερα των γονέων, σχετικά με την παρουσία και χρησιμοποίηση των παιδιών για εμπορικούς λόγους, από διάφορες τηλεοπτικές εκπομπές και τις αρνητικές επιπτώσεις αυτού του φαινομένου στον ψυχισμό των παιδιών.

7. Από τις έρευνες αυτές οι πλέον γνωστές είναι αυτές της Ερευνητικής Ομάδας της Γλασκώβης. Για μια ανασκόπηση του έργου της ομάδας αλλά και της κριτικής που της ασκήθηκε βλ. Abercrombie, ό. π. 62-69 και Stevenson, Ν. (1995 26-34). Στον ελληνικό χώρο βλ. Μπασανής Δ., Στράτος Κ. (1991), Παπαθανασόπουλος Στ. ό.π., Αχείμαστος, Μ., Κομνηνού, Μ.(1998)

8. Για τη διαφορά αξίας της είδησης (news values) και πλαισίωσης της είδησης (frame) βλ. Abercrombie, N. (ό.π.: 54).

9. Για το θέμα αυτό βλ. Ερευνητική Ομάδα της Γλασκώβης, Περισσότερες Κακές Ειδήσεις Μέρος Α' στο Κομνηνού, Μ., Λυριντζής, Χ. (1988) και Χατζόγλου Δ. (ό.π.: 301).

10. Για μια ανασκόπηση των δύο μεγάλων κατηγοριών ερευνών στο χώρο της «θεωρίας των ειδήσεων» (έρευνες gatekeeping και θεωρία των αξιολογικών κριτηρίων στην επιλογή των ειδήσεων) βλ. Χατζόγλου Δ. (ό.π.). Βλ. επίσης και Hartley, J. (1982), Λαμπροπούλου Ε. (1997).

11. Γενικά αυτοί «οι χάρτες» θεωρούν την κοινωνία ως 1. κατακερματισμένη σε διάφορες σφαίρες, (σπορ, πολιτική, κοινωνικά θέματα...), 2. αποτελούμενη από άτομα που είναι κυρίαρχοι της μοίρας τους, 3. ιεραρχημένη εκ φύσεως, και 4. συμβατική εκ φύσεως (Hartley J. ό.π. 81,82).

12. EPT1 η οποία στα μέσα Οκτωβρίου έγινε NET.

13. Ο μέσος όρος του Msh (μερίδιο τηλεθέασης – ποσοστό όσων παρακολούθησαν το πρόγραμμα κατά μέσο όρο κάθε λεπτό επί εκείνων που την ίδια ώρα παρακολουθούσαν τηλεόραση) για τα 14 δελτία ειδήσεων που παρακολουθήσαμε ανά τηλεοπτικό σταθμό τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο ήταν MEGA 24.4, ant1 20.4 (στον Ant1 δεν μας δόθηκαν στοιχεία για την 18.11), ΣΚΑΪ 22.04 και EPT/.Net 3.9 (Πηγή: AGB Hellas, Γεωγραφική κάλυψη: Ευρύτερες περιοχές Αθηνών και Θεσσαλονίκης και αστικά κέντρα με 10.000 και πλέον νοικοκυριά. Καταγραφής συλλογή στοιχείων: Ηλεκτρονική μέθοδος people meter, Μέγεθος δείγματος: 700 νοικοκυριά (2100 άτομα περίπου). Χαρακτηριστικά δείγματος: Σταθερό δείγμα-ραπεί νοικοκυριών, φυσικής αντικατάστασης, αντιπροσωπευτικό ως προς τον αριθμό μελών του νοικοκυριού και τη γεωγραφική ζώνη και σταθμισμένο ως προς το φύλο, την ηλικία και την κοινωνικοοικονομική τάξη των ατόμων.). Ο μέσος όρος χρονικής διάρκειας των δελτίων, σύμφωνα με την ίδια πηγή ήταν ANT1= 45min , EPT= 46 min, Μέγκα = 55min, ΣΚΑΪ = 102 min.

14. Για τον τρόπο ανάλυσης παρόμοιου υλικού βλ. Μακ Κουέιλ Ντ. (1995 σ. 419-427).

15. Στην πρώτη φάση της ανάλυσης της έρευνας, σημαντική ήταν η βοήθεια των Κόκα Β., Λαφαζάνη Γ., Μαργετουσάκη Α.

16. Για το παραμύθι αυτό βλ. και την ανάλυση του Β. Bettelheim (1976) στο «The uses of enchantement».

17. Βλ. ιδιαίτερα συνέντευξη με την Αθηνά Ωνάση στο MEGA (25.11.97) και συζητήσεις στο ΣΚΑΪ όλη την εβδομάδα.

18. Η τάση αυτή αφορά κυρίως τον ΣΚΑΪ τον οποίον όμως ακολουθούν οι υπόλοιποι σε μικρότερη κλίμακα

19. βλ. και Coulomb-Gully M. (1995: 108). Βλ. και την ανάλυση των Κωσταντοπούλου Χ. και Χρηστάκη Ν. (1988) σχετικά με τις τηλεοπτικές εκπομπές που έχουν κεντρικό στοιχείο την αναζήτηση κάποιου εξαφανισμένου.

20. Για τις ειδήσεις «ανθρώπινου ενδιαφέροντος» βλ. ΜακΚουέηλ Ντ. ό.π.: 412.

Η τρίτη ηλικία στο στόχαστρο της πολιτικής του περιορισμού των δαπανών υγείας

Λίλα Αντωνοπούλου*

Περίληψη

Η μελέτη περιστρέφεται γύρω από την αμφιλεγόμενη σχέση μεταξύ της γήρανσης του πληθυσμού και της αυξητικής πορείας των δαπανών υγείας στον αναπτυγμένο κόσμο. Σκοπός της είναι να αποενοχοποιήσει την τρίτη ηλικία ως κυρίαρχη αιτία της αύξησης των δαπανών υγείας στις χώρες αυτές. Οι πολιτικές περιστολής των δαπανών υγείας που εφαρμόζονται σήμερα, συνδέονται με τον επαναπροσδιορισμό των στόχων της οικονομικής πολιτικής προς την κατεύθυνση της αποτελεσματικότητας των οικονομικών συστημάτων. Ο συνδυασμός αυτός των οικονομικών πολιτικών με τη μη ελκυστικότητα της τρίτης ηλικίας για τους μηχανισμούς της αγοράς (εξαιτίας των χαμηλών εισοδημάτων και της μικρής πολιτικής τους δύναμης), έχει ως αποτέλεσμα να εκπονούνται παντού, σχέδια νέων μορφών νοσηλείας, χαμηλού κόστους για την τρίτη ηλικία.

1. Στη διάρκεια των δύο τελευταίων δεκαετιών, σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες δοκιμάζεται η εφαρμογή, κάτω από την άμεση ευθύνη των δημόσιων αρχών, των αποκαλούμενων «εναλλακτικών μορφών» νοσηλείας για την Τρίτη Ηλικία: το *γηριατρικό νοσοκο-*

* Επίκουρη καθηγήτρια στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

μείο ημέρας (hôpital de jour gériatrique), η *θεραπεία στο σπίτι* (traitement à domicile), η *νοσηλεία στο σπίτι* (hospitalisation à domicile) και η *φροντίδα στο σπίτι* (soins à domicile).

Το *γηριατρικό νοσοκομείο ημέρας*, διαφοροποιείται από ορισμένα εξειδικευμένα νοσοκομεία ημέρας, ως προς το ότι αναλαμβάνει ένα μεγάλο μέρος του βάρους της περίθαλψης των ηλικιωμένων ατόμων: εξασφαλίζει τη διάγνωση χρόνιων παθήσεων και των επιπλοκών τους, την αντιμετώπιση διανοητικών και ψυχικών διαταραχών και καταλήγει στην εκπόνηση ενός σχεδίου θεραπευτικής αγωγής που μπορεί να εκτελεστεί στο σπίτι, με ενδεχόμενη συνδρομή υπηρεσιών «νοσηλείας στο σπίτι» ή και προσωπικού που προέρχεται από το χώρο των ελεύθερων επαγγελματιών. Η αποκατάσταση του ηλικιωμένου ασθενούς αποτελεί ιδιαίτερο στόχο των θεραπευτικών σχεδίων που εκπονούνται, χάρις στη συμμετοχή σε αυτά, εξειδικευμένου προσωπικού ανάλογα με το είδος της αποκατάστασης που επιδιώκεται: φυσική (οπότε συμμετέχουν ειδικευμένοι γιατροί στη λειτουργική αποκατάσταση, κινησιοθεραπευτές, εργοθεραπευτές), ψυχική (οπότε συμμετέχουν ψυχίατροι διαφόρων ειδικοτήτων), ή ψυχονοητική (οπότε συμμετέχουν φωνιάτροι ή νοσηλευτές ειδικευμένοι στην ορθοφωνητική). Ακόμη, το *γηριατρικό νοσοκομείο ημέρας* μπορεί να συμβάλλει στην πρόληψη ασθενειών αναπτύσσοντας σχετική δράση (στους τομείς της υγιεινής ζωής, της διαιτητικής διατροφής), ενώ η αναδιοργάνωση των εξωτερικών ιατρείων και των επειγόντων περιστατικών, επιτρέπει να αποφεύγονται καταχρηστικές νοσηλείες¹.

Η *θεραπεία στο σπίτι* χρησιμοποιείται για τη θεραπεία ειδικών ασθενειών, όπως οι μόνιμες νεφρικές διαταραχές και οι χρόνιες αναπνευστικές ανεπάρκειες, με τη συνδρομή μηχανικού ιατρικού εξοπλισμού, ώστε να αποφεύγεται η μακροχρόνια παραμονή σε νοσοκομειακά ιδρύματα.

Η *νοσηλεία στο σπίτι*, αποφασίζεται μετά από μία παραμονή σε δημόσιο νοσοκομειακό ίδρυμα και αποβλέπει, κυρίως, στην περίθαλψη ατόμων μεγαλύτερων των 75 χρόνων που έχουν προσβληθεί από κακοήθη νεοπλασμάτα, αγγειακές παθήσεις ή παθήσεις του κινητικού συστήματος. Αναλύσεις εμπειρογνομόνων επισημαίνουν ορισμένα από τα προβλήματα στα οποία προσκρούει η εφαρμογή αυτού του θεσμού²: οι επισφαλείς συνθήκες κατοικίας των ασθενών συχνά θέτουν σε κίνδυνο την ίδια τη θεραπευτική αγωγή· οι υπεύθυνοι των νοσοκομείων που θα αποφασίσουν μία «κατ' οίκον νοσηλεία» διστάζουν να μειώσουν το χρόνο παραμονής στο νοσοκομείο, επειδή η προτεινόμενη εναλλακτική μορφή

νοσηλείας θα συνεπάγεται απομάκρυνση από το νοσοκομείο μελών του προσωπικού του· οι ιδιώτες νοσηλεύτριες βλέπουν σε αυτό το θεσμό νοσηλείας έναν παράγοντα απομάκρυνσης της πελατείας τους.

Τέλος, η *φροντίδα στο σπίτι* εξασφαλίζεται αποκλειστικά με την παρέμβαση νοσηλευτριών και την παροχή ιατρικών μικροσυσκευών ή άλλων υλικών.

Δεν έχουμε την πρόθεση να επεκταθούμε σε περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με αυτούς τους εξειδικευμένους υγειονομικούς θεσμούς. Προσεγγίζοντάς τους από τη σκοπιά της οικονομίας της υγείας, θα επιχειρήσουμε να αποδείξουμε ότι η κύρια προϋπόθεση για μία επωφελή –για την Τρίτη Ηλικία– άσκηση των δημόσιων πολιτικών που ευνοούν αυτές τις εναλλακτικές μορφές νοσηλείας, δηλαδή η *γενναιόδωρη χρηματοδότησή τους*, είναι ασυμβίβαστη με το *βασικό κίνητρο* αυτών των πολιτικών: το κίνητρο που συνίσταται στην ελάφρυνση των δημόσιων δαπανών υγείας από το βάρος που συνεπάγεται η περίθαλψη της Τρίτης Ηλικίας.

2. Το βασικό γνώρισμα των δημόσιων πολιτικών υγείας στις ευρωπαϊκές χώρες πριν από τις δύο τελευταίες δεκαετίες, ήταν ο *επεκτατικός και ποιοτικός χαρακτήρας τους*, ο οποίος απέρρεε από την καλύτερη δυνατή εναρμόνιση της οικονομικής αποδοτικότητας με την κοινωνική ωφέλεια (καθολική και δωρεάν πρόσβαση στην περίθαλψη όλων των κοινωνικών κατηγοριών του πληθυσμού, επέκταση και αναβάθμιση της νοσηλευτικής υποδομής, κ.λπ.).

Μία θεαματική αλλαγή στους στόχους αυτών των πολιτικών, συνέβη στη διάρκεια της τελευταίας εικοσαετίας. Η μεταβολή αυτή εστιάζεται στην εκπλήρωση από το κράτος ενός και μοναδικού στόχου, *της δραστηκής περιστολής των δημόσιων δαπανών υγείας*, με επεμβάσεις που προκαλούν την ιδιωτικοποίηση των δαπανών αυτών. Στην πράξη, αποδείχτηκε ότι ο παλιός στόχος των εθνικών υγειονομικών πολιτικών, όπως ήταν η πλήρης κάλυψη των υγειονομικών κινδύνων, σταδιακά εγκαταλείπεται προς όφελος του στόχου της μείωσης των δημόσιων ελλειμμάτων: οι προτεραιότητες των πολιτικών μετατοπίζονται από τις εξισωτικές λειτουργίες σε λειτουργίες οικονομικής «αποτελεσματικότητας», η οποία μονοσήμαντα επικαθορίζεται από την κερδοφορία του ιδιωτικού κεφαλαίου. Το ιδεολογικό προκάλυμμα αυτών των επιλογών πολιτικής είναι εκείνο του *εκσυγχρονισμού*, ο οποίος παραπέμπει ευ-

θέως στην προσαρμογή στις ανάγκες της αγοράς: οι δυνάμεις της (η προσφορά και η ζήτηση) ανυπομονούν, πράγματι, να γίνουν αποκλειστικοί ρυθμιστές του τομέα της περίθαλψης, στο μέτρο που αυτός μπορεί να διαμορφώσει υψηλά ποσοστά κέρδους, επειδή η ελαστικότητα της τιμής και του εισοδήματος της ιατρικής περίθαλψης είναι μικρή.

Το κίνητρο αυτής της μεταβολής στους στόχους των πολιτικών υγείας, οφείλει να αναζητηθεί στην εναγώνια προσπάθεια των δημοσίων αρχών να ενισχύσουν, μέσα στο έντονα παγκοσμιοποιημένο διεθνές περιβάλλον, την ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεών τους. Ότι αποτελεί εμπόδιο στην επίτευξη αυτού του στόχου γίνεται, πλέον, ο «αποδιοπομπαίος τράγος» των δημόσιων οικονομικών αποφάσεων: το μισθολογικό κόστος και, αυτό που μας ενδιαφέρει περισσότερο, το μερίδιό του που καλύπτουν οι κοινωνικές παροχές, τείνει να συρρικνωθεί, ώστε το κόστος παραγωγής των επιχειρήσεων να μπορέσει να γίνει ανταγωνιστικό. Όπως εύστοχα έχει γραφεί, η σχέση ανάμεσα στην υγειονομική δραστηριότητα και την ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων αναγνωρίζεται πλέον ως σταθερή και διαρκής³.

Το επιστέγασμα των μακροοικονομικών ρυθμίσεων που συγκεκριμενοποιούν τις νέες πολιτικές επιλογές στον τομέα της υγειονομικής φροντίδας, είναι η *επιλεκτική απόσυρση του κράτους* από τους τομείς εκείνους στους οποίους οι δυνάμεις της αγοράς εκδηλώνουν ενδιαφέρον να αναλάβουν λειτουργίες που προηγουμένως ασκούσε το κράτος. Στους τομείς όπου δεν εκδηλώνεται ενδιαφέρον για υποκατάσταση της κρατικής δραστηριότητας, αυτή βασίζεται πλέον στην αποκαλούμενη *ορθολογική διαχείριση*, με την έννοια ότι επιδιώκει την επίτευξη αποτελεσμάτων με τη μικρότερη δυνατή κινητοποίηση και διάθεση πόρων.

3. Η *γήρανση του πληθυσμού* στις ευρωπαϊκές χώρες, που προήλθε από τη μείωση της γεννητικότητας και την αύξηση του προσδόκιμου της επιβίωσης, καταγράφεται ως κοινωνικό φαινόμενο με ιδιαίτερα δυσμενείς όρους. Η στατιστική υπηρεσία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, πρόσφατα εκτίμησε ότι στις αρχές της τρέχουσας δεκαετίας, ο πληθυσμός των χωρών μελών της που αποτελούνταν από άτομα ηλικίας μεγαλύτερης των 60 χρόνων κάλυπτε περισσότερο από το 15% του συνολικού πληθυσμού, ενώ το 3,5% αυτού του πληθυσμού αποτελούνταν από άτομα ηλικίας μεγαλύτερης των 80 χρόνων. Οι αναλογίες αυτές, όπως αποδεικνύουν οι δημογραφικές έρευνες, θα βρεθούν σε αυξητική πορεία τον επόμενο αιώνα⁴.

Η προσέγγιση αυτού του κοινωνικού φαινομένου από τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις, ιδιαίτερα στη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας, ως ένας από τους παράγοντες που έχουν συμβάλει στην υπέρμετρη διόγκωση των δαπανών υγείας, επηρεάστηκε καθοριστικά από το μετασχηματισμό του στόχου και του περιεχομένου των πολιτικών υγείας που προηγουμένως επισημάναμε. Οι κυβερνήσεις κατέληξαν σε αποφάσεις με αντικείμενο την ελάφρυνση των δημόσιων δαπανών υγείας από το βάρος της φροντίδας για την υγεία της Τρίτης Ηλικίας, μόνον αφού προηγουμένως διαπίστωσαν ότι οι δυνάμεις της αγοράς δεν έδειχναν ενδιαφέρον για την υποκατάσταση της δημόσιας δαπάνης στην περίθαλψη αυτής της κατηγορίας του πληθυσμού.

Αυτές οι δημόσιες αποφάσεις, στηρίχθηκαν σε εμπειρικές έρευνες που είχαν ήδη γίνει σχετικά με το πολυσύνθετο «προφίλ» της Τρίτης Ηλικίας ως παράγοντα αύξησης των δημόσιων δαπανών υγείας, αλλά και ως πεδίου άσκησης της πολιτικής περιστολής των δαπανών υγείας. Οι έρευνες ενθαρρύνθηκαν από τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις και πραγματοποιήθηκαν είτε από μεμονωμένους ερευνητές, είτε από διεθνείς ή ευρωπαϊκούς οικονομικούς οργανισμούς – όπως είναι ο Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Αναπτύξεως (Ο.Ο.Σ.Α.) ή το Ευρωπαϊκό Ίδρυμα για τη Βελτίωση των Συνθηκών Ζωής και Εργασίας που εδρεύει στο Δουβλίνο.

Ένα από τα επίπεδα στα οποία κινήθηκαν οι έρευνες ήταν εκείνο που άμεσα σχετιζόταν με τη *σπουδαιότητα* της περίθαλψης της Τρίτης Ηλικίας ως *παράγοντα αύξησης των δαπανών υγείας*. Ο Ο.Ο.Σ.Α. στηρίχτηκε σε εμπειρικές έρευνες που αφορούσαν την κατανάλωση υγειονομικής περίθαλψης στις χώρες μέλη του και κατέληξε στο πόρισμα⁵, καταρχάς, ότι τα πρόσωπα ηλικίας άνω των 65 ετών, καταναλώνουν –κατά μέσον όρο– περίπου τέσσερις φορές περισσότερο φροντίδα υγείας από τα άτομα που βρίσκονται κάτω από το όριο αυτό.

Άλλο επίπεδο στο οποίο κινήθηκαν οι έρευνες, αφορούσε την ταυτοποίηση της *κατάστασης της υγείας* των ατόμων Τρίτης Ηλικίας. Οι έρευνες απέδειξαν, κατά βάση, ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των ηλικιωμένων ατόμων στις χώρες μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης βρίσκεται σε καλή φυσική κατάσταση, είναι δραστήρια και ικανά να ζήσουν ανεξάρτητα. Όμως, άλλες έρευνες που αφορούσαν την προβολή αυτού του δεδομένου στο μέλλον, απέδειξαν ότι μπορεί με αρκετή ασφάλεια να πιθανολογηθεί ότι στη διάρκεια των προσεχών 20 χρόνων, η αύξηση της διάρκειας ζωής θα επιμηκύνει τις περιόδους στις οποίες ηλικιωμένα άτομα βρί-

σκονται σε κατάσταση αναπηρίας ή εξάρτησης⁶. Έχει επίσης αποδειχτεί ότι ασθένειες που απαιτούν δαπανηρές θεραπείες όπως είναι τα καρδιαγγειακά νοσήματα (που συνιστούν την κύρια αιτία νοσηρότητας και θνησιμότητας στην Ευρώπη), τα κακοήθη νεοπλασμάτα, οι ψυχικές ασθένειες, οι ασθένειες των οστών (αρθρίτιδα, οστεοπόρωση) κι εκείνες του αναπνευστικού συστήματος, αποτελούν τα προβλήματα υγείας που συχνότερα αντιμετωπίζουν τα ηλικιωμένα άτομα⁷.

Αντικείμενο ερευνών απετέλεσε, ακόμη, η *οικονομική κατάσταση* των ανθρώπων της Τρίτης Ηλικίας: τα πορίσματα αυτών των ερευνών άμεσα ενδιέφεραν τις δυνάμεις της αγοράς και την ιδιωτικοποίηση της φροντίδας υγείας, αφού είναι ευρύτερα αποδεδειγμένο ότι η οικονομική κατάσταση των ατόμων –όπως και η πολιτική τους δύναμη στην οποία θα αναφερθούμε στη συνέχεια– αποτελούν παράγοντες που επηρεάζουν τη ζήτηση για φροντίδα υγείας. Οι έρευνες, που εστιάστηκαν αποκλειστικά στα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, κατέδειξαν τη χαμηλή αγοραστική δύναμη των ατόμων της Τρίτης Ηλικίας, γεγονός που σημαίνει ότι ο χώρος της αγοράς δεν θα μπορούσε να προσβλέπει στην αποκόμιση κερδών από την παροχή υπηρεσιών υγείας σε αυτά. Ειδικότερα αναφερόμαστε σε πρόσφατη ανάλυση της Στατιστικής Υπηρεσίας των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, στην οποία καταγράφονται σημαντικές διαφορές μεταξύ των κρατών-μελών, όσον αφορά την έκταση της φτώχειας μεταξύ των ηλικιωμένων ατόμων: μολονότι διαπιστώνεται μία ελαφρά υποχώρηση αυτής της διαφοράς σε σχέση με προγενέστερες περιόδους, προς την κατεύθυνση της μείωσης του ποσοστού της φτώχειας μεταξύ των ηλικιωμένων σε ορισμένα κράτη, επισημαίνεται ότι παραμένει ισχυρή η διαπίστωση ότι, στα περισσότερα κράτη μέλη, το ποσοστό φτώχειας μεταξύ ατόμων ηλικίας μεγαλύτερης των 65 χρόνων είναι μεγαλύτερο από το μέσο όρο της φτώχειας στο σύνολο του πληθυσμού⁸.

Τέλος, οι έρευνες κινήθηκαν και στο επίπεδο της *πολιτικής δύναμης* των ηλικιωμένων ατόμων. Αν και καταγράφηκαν περιπτώσεις έντονης πολιτικής δραστηριοποίησης της Τρίτης Ηλικίας, ειδικά στο πλαίσιο κομμάτων που με τα προγράμματα και τη δράση τους εμφανίζονται να εκπροσωπούν τα συμφέροντά της (στην Ολλανδία, για παράδειγμα, δύο πολιτικά κόμματα που εκπροσωπούν τους ηλικιωμένους κατέλαβαν 7 από τις 150 έδρες του Κοινοβουλίου κατά τις βουλευτικές εκλογές του 1994), συνολικά, στο χώρο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, διαπιστώθηκε ότι η πολιτική συμ-

μετοχή των ηλικιωμένων ατόμων είναι εξαιρετικά ισχνή. Ωστόσο, καταγράφηκε η προοπτική να καταστούν, στο άμεσο μέλλον, τα άτομα Τρίτης Ηλικίας περισσότερο ικανά –πολιτικά– να διεκδικούν «δικαιώματά» τους και να οργανώνονται για το σκοπό αυτό, τούτο δε, ως αποτέλεσμα της διαρκούς βελτίωσης του μορφωτικού επιπέδου με το οποίο προσβλέπεται ότι θα φθάνουν τα άτομα στην Τρίτη Ηλικία.

Στο σημείο αυτό, αξίζει να τονίσουμε ότι αυτή ακριβώς η προοπτική φάνηκε ήδη να αξιοποιείται από ορισμένα πολιτικά όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης: το 1993 η Ευρωπαϊκή Επιτροπή είχε κηρύξει τη χρονιά εκείνη ως «Ευρωπαϊκό Έτος των ηλικιωμένων και της αλληλεγγύης μεταξύ των γενεών» και αποφάσισε να ενισχύσει τη συνεργασία, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, των αντιπροσωπευτικών οργανώσεων της Τρίτης Ηλικίας που υπάρχουν στα κράτη μέλη, ώστε να ενδυναμωθεί η διαπραγματευτική τους ικανότητα με τις εθνικές και τις κοινοτικές αρχές. Την ίδια περίπου περίοδο, με πρωτοβουλία του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου συγκροτήθηκε στο Λουξεμβούργο ένα άτυπο «Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο της Τρίτης Ηλικίας», που αποτελούνταν από 518 εκπροσώπους εθνικών αντιπροσωπευτικών οργανώσεων της Τρίτης Ηλικίας: αυτό το άτυπο Κοινοβούλιο αναδείχτηκε σε συνομιλητή του ίδιου του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου για ζητήματα της Τρίτης Ηλικίας, αποτέλεσμα δε εκείνων των συζητήσεων ήταν να συνταχθεί, από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, ένας «Χάρτης των ευρωπαίων ηλικιωμένων πολιτών»: ο «Χάρτης», που δεν έχει βέβαια καμία δεσμευτική ισχύ, υπενθυμίζει τα δικαιώματα των ηλικιωμένων στην αυτονομία, την ασφάλεια και το σεβασμό υπό όρους εισοδήματος, κατοικίας, κατ' οίκον εξυπηρέτησεων, υγείας και παροχής διοικητικών υπηρεσιών, καθώς και το δικαίωμά τους να μετέχουν, με εκπροσώπους τους, με δικαίωμα ψήφου, στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων των διοικητικών οργανισμών για θέματα που τους αφορούν⁹.

4. Η συνδυασμένη εκτίμηση, τόσο από τις δημόσιες αρχές των ευρωπαϊκών χωρών όσο και από τους ιδιωτικούς οικονομικούς παράγοντες που ενδιαφέρονταν για τη δραστηριοποίησή τους στον τομέα της υγείας, των πορισμάτων όλων αυτών των ερευνών, οδήγησαν αφενός στην *οικονομική απαξίωση* της περίθαλψης της Τρίτης Ηλικίας από τις δυνάμεις της αγοράς, αφετέρου στη *διατήρηση* από το κράτος της λειτουργίας του, ως φορέα περίθαλψης των ηλικιωμένων.

Όμως, επειδή το σημερινό ευρωπαϊκό κράτος εξακολουθεί να

διαπνέεται από τον *υπέρτερο στόχο* της μείωσης των δημόσιων δαπανών υγείας, αυτός ο στόχος του σημασιοδοτεί την επιλογή του να ευνοεί μεν τις εναλλακτικές μορφές περίθαλψης της Τρίτης Ηλικίας στις οποίες εισαγωγικά αναφερθήκαμε, αντιμετωπίζοντάς τες όμως, ως *μέσο συγκράτησης των δαπανών υγείας* για τα άτομα αυτά.

Μπορεί λοιπόν, στο σημείο αυτό, να επιβεβαιωθεί η αρχική υπόθεση εργασίας που διατύπωσα: ο στόχος των κυβερνήσεων για μείωση των δημόσιων δαπανών υγείας, *αντιφάσκει* με την από μέρους τους προώθηση εναλλακτικών μορφών περίθαλψης για την Τρίτη Ηλικία, οι οποίες, για να είναι κοινωνικά επωφελείς, πρέπει γενναιόδωρα να χρηματοδοτηθούν. Μια τέτοια αντιμετώπιση αυτών των εναλλακτικών υγειονομικών θεσμών, δε φαίνεται να ανήκει στις προθέσεις των δημόσιων εξουσιών. Απεναντίας, έρευνα που πραγματοποιήθηκε, αποδεικνύει ότι το κόστος αυτών των μορφών νοσηλείας είναι υψηλό και ότι μόνο με επιστράτευση σημαντικών δημόσιων πόρων μπορούν να είναι κοινωνικά αποτελεσματικές¹⁰.

Η οικονομική διεργασία που περιγράφηκε σχετικά με την ανάδειξη της Τρίτης Ηλικίας στο στόχαστρο της δημόσιας πολιτικής περιορισμού των δαπανών υγείας των ευρωπαϊκών χωρών, *απαξιώνει* τους ηλικιωμένους πολίτες ως καταναλωτές περίθαλψης υπό όρους ισότητας προς άλλες κατηγορίες του πληθυσμού· *αίρει*, με τον πιο κατηγορηματικό και δραματικό τρόπο, την *ισότητα* όλων των πολιτών στην πρόσβαση στις φροντίδες υγείας, που θεωρείται θεμελιώδες δικαίωμα, παρεχόμενο από το κράτος πρόνοιας.

Θα ήταν ενδιαφέρον να δούμε εάν η Ευρωπαϊκή Ένωση, στην οποία συχνά εναποτίθενται ελπίδες για την ανάκτηση κοινωνικών δικαιωμάτων που αφαιρέθηκαν από το πλαίσιο του εθνικού κράτους (τούτο συμβαίνει ιδιαίτερα συχνά στην Ελλάδα, λόγω της μεγάλης ανεπάρκειας των εσωτερικών θεσμών του κράτους πρόνοιας), θα δραστηριοποιηθεί ώστε, σε κάποιο βαθμό, να αποκατασταθεί η ίση πρόσβαση της Τρίτης Ηλικίας στους υγειονομικούς θεσμούς: η Συνθήκη του Άμστερνταμ, που πριν από τρία χρόνια υπογράφηκε από τους αρχηγούς των ευρωπαϊκών κρατών και κυβερνήσεων, πρόσθεσε στη Συνθήκη της Ευρωπαϊκής Κοινότητας ένα νέο κανόνα (στο άρθρο 13 της συνθήκης), σύμφωνα με τον οποίο η Ευρωπαϊκή Κοινότητα μπορεί να λαμβάνει τα «κατάλληλα μέτρα» για την «εξάλειψη κάθε διάκρισης λόγω ηλικίας» (όπως, βέβαια, και για την εξάλειψη κι άλλων μορφών διάκρισης: φυλετι-

κής, εθνικής, λόγω θρησκείας, πεποιθήσεων, φύλου, αναπηρίας ή γεννητήσιου προσανατολισμού). Απομένει λοιπόν να δούμε, τώρα που η νέα Συνθήκη άρχισε να ισχύει, αν και πως θα εφαρμοστεί αυτή η νέα κοινοτική αρμοδιότητα για την καταπολέμηση των διακρίσεων σε βάρος της Τρίτης Ηλικίας· εκτός, βέβαια, αν η Ευρωπαϊκή Κοινότητα αποδείξει, με αδράνεια σε αυτό τον τομέα, ότι το ενδιαφέρον της για τους «ηλικιωμένους ευρωπαίους πολίτες» εξαντλείται στην ιδιότητά τους ως χρηστών του ευρώ (!): πράγματι, στα τέλη του 1998 η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ανακοίνωσε ότι συγκρότησε μία ομάδα εργασίας, η οποία θα επεξεργαστεί και θα προτείνει για υιοθέτηση από τα κράτη μέλη, ενός ειδικού υλικού πληροφόρησης, προσαρμοσμένου στις ιδιαιτερότητες και τις δεξιότητες των ηλικιωμένων ατόμων –και των τυφλών– που θα διευκολύνει τη χρησιμοποίησή, από αυτά τα άτομα «ειδικών αναγκών», του νέου ευρωπαϊκού νομίσματος¹¹!

Σημειώσεις

1. Βλ. A. Ghilain, J.P. Herbecq and J.Ph. Cobbaut, «Des défis de la santé et de leur prise en charge financière», *Où va la santé?*, vol. 4, Bruxelles, 1995, σελ. 78.

2. A. Labourdette, *Économie de la santé*, P.U.F., Paris, 1988, σελ. 142.

3. N. Tanti-Hardouin, *Économie de la santé*, Arman Colin, Paris, 1994, σελ. 20.

4. Βλ. σχετικά *Qui prendra soin d' eux? Perspectives d' avenir de l' aide familiale aux personnes âgées dans l' Union européenne*, έκδοση της Fondation Européenne pour l' Amélioration des Conditions de Vie et de Travail, Dublin, 1996, σελ. 21.

5. O.C.D.E., *Nouvelles orientations dans la politique de santé*, Etudes de politique de santé, no 7, Paris, 1996, σελ. 52.

6. E.M. Crimmins, Y. Saito and D. Ingegneri, «Changes in Life Expectancy and Disability-Free Life Expectancy in the United States», *Population and Development Review*, vol. 15/2, 1989, σελ. 235-267.

7. Βλ. κυρίως G. Dooghe, *The Ageing of the Population in Europe: Socio-economic Characteristics of the Elderly Population*, Garant Publishers, Leuven, 1992.

8. A. Walker, J. Alber and A.M. Guillemard, *Older People in Europe, Social and Economic Policies. The 1993 Report of the European Observatory*, έκδοση της Commission of the European Communities, Directorate General V, Employment, Social Affairs, Industrial Relations, σελ. 32.

9. Βλ. αναλυτικά G. Crosby, *The European Directory of Older Age*, Centre of Policy of Ageing, London, 1993, σελ. 15 επ.

10. Βλ. σχετικά D.P. Rice and J.J. Feldman, «Living Longer in the United States: Demographic Changes and Health Needs of the Elderly», *Milbank Memorial Fund Quarterly. Health and Society*, vol. 61 (3), 1983, σελ. 362-396, όπως και A. Labourdette, *όπ. παρ.*, σελ. 142-143, σημ. 2.

11. Ανακοίνωση του spokesman της Ευρωπαϊκής Επιτροπής της 16 Νοεμβρίου 1998· πηγή: το Website του εκπροσώπου τύπου της Ευρωπαϊκής Επιτροπής.

Η περί πολιτείας αντίληψη των Στωικών

Παναγιώτης Τζαμαλίκος*

Περίληψη

Το γεγονός ότι η στωική σκέψη μας είναι γνωστή κυρίως μέσω δοξογραφικών μαρτυριών (μερικές από τις οποίες είναι μάλλον επικριτικές για τη σκέψη αυτή), είχε μία αναπόφευκτη συνέπεια: διασώθηκαν μόνο εκείνες οι όψεις του στωικισμού που, για ειδικούς εκάστοτε λόγους, παρουσίαζαν ενδιαφέρον για τους δοξογράφους – είτε για να εξαρθούν, είτε για να κατακριθούν. Εν τούτοις, τα στοιχεία που υπάρχουν μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε μία σαφή εικόνα για τις γενικότερες φιλοσοφικές αντιλήψεις των Στωικών, σε ό,τι αφορά τις θεμελιώδεις εμπνεύσεις της πολιτικής της φιλοσοφίας. Αν και η έλλειψη ενδιαφέροντος γι' αυτήν την πλευρά του στωικισμού από τους μελετητές είναι καταφανής, υποστηρίζουμε ότι οι στωικοί φιλόσοφοι, παρά τις επιμέρους διαφορές των, είχαν μια κοινή κατεύθυνση σε ό,τι αφορά την πολιτική τους αντίληψη.

1. Εισαγωγή

Υπάρχουν ειδικοί λόγοι για τους οποίους μία εξέταση της πολιτικής αντίληψης των αρχαίων Στωικών παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Οι λόγοι αυτοί ανάγονται στο γεγονός ότι, ενώ τα σωζόμενα αποσπάσματα της Στωικής φιλοσοφίας δίδουν τις απόψεις των σχεδόν σε όλα τα θέματα που αποτελούσαν το αντικείμενο

* Καθηγητής Φιλοσοφίας στο Αριστοτέλιο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

φιλοσοφικής διερώτησης κατά την εποχή εκείνη, υπάρχει μία περιοχή όπου παρατηρείται αξιοσημείωτη ολιγολογία (αν όχι έλλειψη) σχετικών θέσεων: είναι ακριβώς η περιοχή των πολιτικών αντιλήψεων όπου, μέχρι σήμερα, έχει θεωρηθεί ότι τούτο δεν είναι εύκολο να αποτελέσει αντικείμενο μίας *ad hoc* μελέτης και έκθεσης.

Γενικώς, οι μελέτες οι αναφερόμενες αποκλειστικά στη Στωική σκέψη (και ειδικότερα, στους αρχαίους Στωικούς, δηλαδή από τον Κλεάνθη και εξής), είναι πάρα πολύ λίγες. Οι μελετητές φαίνεται ότι θεώρησαν ότι η Στωική σκέψη είναι πολύ όψιμη σε σχέση με την κλασική φιλοσοφία, ενώ είναι πάρα πολύ πρώιμη για εκείνους που εστιάζουν το ενδιαφέρον των στη μεσαιωνική σκέψη. Αλλά και πάλι, μελετητές που ασχολήθηκαν με τη Στωική Σκέψη, όπως ο A.A. Long¹, ο J. Rist², ή και ο Max Pohlenz³ παλαιότερα, αντιπαρέρχονται το ζήτημα της πολιτικής αντίληψης των αρχαίων Στωικών – και μάλιστα χωρίς να προσφέρουν μια στοιχειώδη έστω δικαιολόγηση αυτής της αγνόησης. Απλώς το αγνοούν, ίσως διότι οι σχετικές αναφορές που βρίσκουν στις πηγές τους φαίνονται πολύ λίγες και πάντως ανεπαρκείς, προκειμένης της σύνθεσης μιας σχετικής πραγματείας.

Το ότι οι αναφορές στο θέμα είναι λίγες, αποτελεί ένα πραγματικό γεγονός· τουλάχιστον οι *σωζόμενες* αναφορές. Θεωρούμε όμως ότι αυτό δεν αποτελεί επαρκή λόγο για να αγνοηθούν οι πολιτικές αντιλήψεις των αρχαίων Στωικών. Διότι *δεδομένης της όλης Στωικής φιλοσοφίας*, τα σωζόμενα αποσπάσματα και οι δοξογραφικές μαρτυρίες επιτρέπουν το σχηματισμό μιας αντίληψης περί του πώς αυτοί αντελαμβάνοντο τη θέση του ατόμου μέσα στην πολιτεία, τα χαρακτηριστικά του πολιτικού ατόμου και, γενικώς, κρίσιμες πλευρές του όλου προβληματισμού που συνιστά ό,τι ονομάζεται «πολιτική φιλοσοφία».

Στη σύντομη αυτή εργασία θα δώσουμε τα στοιχεία της θέσης μας, ότι δηλαδή οι υπάρχουσες δοξογραφικές μαρτυρίες περί των στωικών απόψεων, καθώς και τα ίδια τα σωζόμενα αποσπάσματα πρωτοτύπων στωικών κειμένων, μπορούν να δώσουν ουσιαστικές ενδείξεις για τις πολιτικές των αντιλήψεις.

2. Ηθική και Φυσική: Τα θεμέλια της στωικής πολιτικής σκέψης

Δεδομένης της εμφάνισης των Στωικών στην ηθική, δεν είναι απροσδόκητο το ότι καιρικές πολιτικές των απόψεις εκφράζονται σε στενή συνάφεια με ηθικές αντιλήψεις – ή και *μέσω* αυτών. Ως γνωστόν, το στωικό ιδεώδες ήταν εκείνο του «σοφού άνδρός». Το κρίσιμο στοιχείο, όμως, το οποίο χαρακτηρίζει άνδρες όπως ο Ζήνων και ο Χρύσιππος, είναι ότι αυτοί *δε* μιλούν ως σοφοί άνδρες. Το ζήτημα δεν είναι απλώς μια υπόθεση «ταπεινοφροσύνης» (humility) – όπως θεωρεί ο Rist⁴. Το μέγα πρόβλημα των Στωικών ήταν αυτό: Να *γνωρίζεις* το καλό και να *μη μπορείς* να το πραγματοποιήσεις. Το μέγα αιτούμενο από τον στωικό «σοφό» δεν ήταν το τι γνωρίζει, αλλά το τι *πράττει* τελικώς. Γι' αυτό, σε άκρα αντίθεση με τους Πλατωνικούς, το μέγα ιδανικό του Στωικού δεν είναι μία κατάσταση «γνώσης», αλλά μία κατάσταση που, χωρίς να υποτιμά τη γνώση, πάει πέρα από αυτήν: Είναι η *απάθεια*, δηλαδή μία *πραγματική υπαρξιακή* (δηλαδή, σχετιζόμενη με την απτή πράξη), και όχι γνωσιολογική, κατάσταση του ανθρώπου.

Τουλάχιστον ως αφετηρία, τουλάχιστον *εν σπέρματι*, αυτή είναι μία στάση πολιτική. Διότι θεωρεί τον άνθρωπο στη στάση του όχι ως απομονωμένου και αποκόσμου όντος, αλλά στη στάση του απέναντι στα ερεθίσματα που δέχεται από άλλους ανθρώπους και από την πολιτεία ως θεσμό (και αυτό το τελευταίο είναι κατεξοχήν φανερό σε κείμενα του Σενέκα).

Το άλλο σκέλος της στωικής φιλοσοφίας, το οποίο θεωρούμε ότι διαμορφώνει αποφασιστικά την πολιτική των αντιληψη, είναι οι απόψεις των για τη σχέση με την Φύση – όχι γενικώς, αλλά, στο βαθμό που η σχέση του ανθρώπου με τη Φύση θεωρείται στο πλαίσιο του γενικότερου προβληματισμού για τη σχέση Μέρους-Όλου.

Ιδού λοιπόν τα δύο σκέλη της αρχαίας στωικής φιλοσοφίας, τα οποία κατεξοχήν θα εξετάσουμε κατά τη σύντομη ανάπτυξή μας: Η στωική Ηθική και η στωική Φυσική – όχι βεβαίως γενικώς, αλλά μόνο στο βαθμό που θα μπορούσαν να φωτίσουν αυτό που ζητούμε σε αυτή την εργασία: την πολιτική των αντιληψη. Η ηθική θεωρία αναφέρεται *καταρχήν* στο άτομο, ενώ η φυσική θεωρία αναφέρεται *καταρχήν* στη φύση. Αλλά και οι δύο θεωρίες αντανakλούν απόψεις που αναφέρονται στην Πόλιν, δηλαδή σε αυτό που ευρίσκεται ανάμεσα στο Άτομο (ως Μέρος) και τη Φύση (ως

Όλον). Αλλά ακόμη και το αν η πόλις ευρίσκεται «ανάμεσα», είναι κάτι το αμφισβητήσιμο. Η κύρια πολιτική πρόταση του Ζήνωνα ευρίσκεται στην *Πολιτεία* του, όπως μας έχει μεταφερθεί ως δοξογραφική μαρτυρία από τον Διογένη Λαέρτιο⁵. Υπάρχουν διάφορες ερμηνείες για το περιεχόμενο αυτής της πολιτικής πρότασης⁶. Αλλά, ακόμη και αν ως περιεχόμενο αυτής της πρότασης θεωρηθεί ο κοινοτισμός (δηλαδή μια κοινότητα ανθρώπων που συγκροτείται λόγω τυχαίων συνθηκών, όπως η φυσική γειτνίαση και η αμοιβαία γνωριμία), παραμένει κυριαρχική η θεμελιώδης αντίληψη: Η μόνη αληθινή πόλη είναι το ίδιο το σύμπαν⁷. Όταν ο Διογένης ο Κυνικός χρησιμοποιεί, για να περιγράψει τον εαυτό του, την έκφραση «κοσμοπολίτης» (δηλαδή, πολίτης του σύμπαντος) είναι βέβαιο ότι το στωικό δόγμα για την επεξήγηση της «πόλης» προκύπτει ως επεξήγηση αυτής της ρήσης. Διότι, όντως, το σύμπαν νοείται ως η *τοποθεσία* μιας κοινότητας ή *πόλεως* των θεών και ανθρώπων, και επομένως θεωρείται ως πόλη και με τη σημασία της «κατοικίας». Η θέση αυτή πέρασε αναλλοίωτη και στους Ρωμαίους. Για τον Σενέκα, αληθινή πόλη είναι η κοσμική πόλη. Το ίδιο ισχύει και για άλλους σημαίνοντες στωικούς συγγραφείς της πρώιμης αυτοκρατορίας: Τον Μουσώνιο Ρούφο, τον Επίκτητο, τον Μάρκο Αυρήλιο. Το ίδιο επίσης ισχύει και για συγγραφείς όπως ο Φίλων ο Ιουδαίος και ο Δίων Χρυσόστομος. Δεν ήταν μόνο ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, ήταν και ο Κικέρων, ο οποίος υποστηρίζει σταθερά ότι η αληθινή πόλη ταυτίζεται με το σύμπαν και ότι αυτή είναι η σταθερή θέση όλων των στωικών φιλοσόφων και συγγραφέων.

Είναι ενδεικτικό ότι η αρετή και η ενάρετη ζωή έγκεινται σε τούτο, ότι όλες οι πράξεις βασίζονται στην αρμονία ανάμεσα στο ατομικό πνεύμα και τη θέληση του δημιουργού του σύμπαντος⁸. Είναι επίσης ενδεικτικό ότι μία από τις μεταφορές που οι Στωικοί χρησιμοποιούσαν για να περιγράψουν τη σχέση μεταξύ των διαφόρων πλευρών (φυσικών, ηθικών, λογικών) της φιλοσοφίας των ήταν «ο καρπός του κήπου» (παγκάρπω άλωη)⁹. Με αυτό εννοούν το στενό συσχετισμό λογικής, φυσικής και ηθικής. Η μελέτη της φυσικής συχνά αποτελεί την ουσιώδη προϋπόθεση για τη διατύπωση ηθικών παραγγελμάτων. Συμφωνία με τη φύση σημαίνει το καλό, διαφωνία με τη φύση σημαίνει το κακό. Αυτό είναι ένα καλό πλαίσιο για να γίνει κατανοητή η αντίληψή των για τη σχέση Μέρους-Όλου.

Αλλά γιατί οι Στωικοί δίνουν τόση σημασία στη φύση;

Το κάνουν ακριβώς διότι το κάθε τι θεωρείται ως τοποθετημένο «σωστά», αποτιμώμενο με έσχατο κριτήριο τη φυσική τάξη. Τα

πρόβατα τρώνε χορτάρι, ενώ ο άνθρωπος χρησιμοποιεί μια γλώσσα – είναι ανάρμοστο για τον άνθρωπο να τρώει χορτάρι. Γιατί; Γιατί η Παγκόσμια Φύση έχει καθιερώσει έναν τρόπο, μία κανονικότητα για το κάθε Επί Μέρους: Τα φυτά, τα ζώα, ο άνθρωπος είναι ό,τι είναι, και κάνουν ό,τι κάνουν, με βάση μια παγκόσμια τάξη. Αυτή η παγκόσμια τάξη είναι που αποτελεί το έσχατο κριτήριο για την ατομική ενέργεια του κάθε επιμέρους. Γίνεται έτσι κατανοητό το γιατί οι Στωικοί δεν έκαναν τη συμπεριφορά μέσα στην Πόλιν κεντρικό θέμα των φιλοσοφικών των αντιλήψεων: Η Πόλη είναι μεν ένα όλον, αλλά ένα όλον το οποίο αποτελεί υποσύνολο της παγκόσμιας και ύψιστης Ολότητας – της Φύσης. Για τον Πλάτωνα (ακόμη ίσως και για τον Αριστοτέλη) θα μπορούσε ίσως να πει κανείς ότι η Πόλη-Μονάδα αποτελεί ένα επαρκές πλαίσιο για την πραγμάτωση του Αγαθού, ή του αγαθού ανδρός. Ένας Στωικός ποτέ δε θα έλεγε κάτι τέτοιο. Και δεν θα το έλεγε, διότι αυτό θα ήταν αντίθετο προς το θεμελιώδες στωικό δόγμα της *συμπάθειας*. Εάν ο Στωικός ασχοληθεί με μία πόλη μόνο (ως μονάδα απομονωμένη) θα έχει ένα αίσθημα ματαιοπονίας. Διότι είναι πεπεισμένος ότι όσο τέλεια και αν περιγράψει αυτήν καθεαυτήν την πόλη, στην πραγματικότητα δεν έχει πετύχει τίποτε το ουσιώδες. Διότι αυτή η πόλη *εξ ορισμού* επηρεάζεται από τα πάντα που υπάρχουν στη Φύση και εκτός αυτής της πόλης.

Έτσι, η πολιτική διευθέτηση μέσα σε μια συγκεκριμένη πολιτική κοινότητα τελεί υπό τις ίδιες ακριβώς προϋποθέσεις που τελεί η ηθική τελείωση του ατόμου. Ουδόλως πρόκειται για μιαν ατομικιστική ηθική, η οποία απλώς προεκτείνεται και γενικεύεται αυθαιρέτως ώστε να καταστεί πολιτική θεωρία. Αντιθέτως, η πολιτική πραγματικότητα στους Στωικούς θεωρείται υπό την οπτική που θεωρείται η σχέση του κάθε επιμέρους με το Όλον – τη φύση. Η Παγκόσμια Φύση καθορίζει το κάθε επιμέρους, είτε αυτό είναι πράγμα, είτε ατομική ανθρώπινη ύπαρξη, είτε πολιτεία. Και το κάθε επιμέρους περιγράφεται και αποτιμάται πάντοτε δευτερογενώς, δηλαδή θεωρούμενο πάντοτε στη σχέση του με το όλον. Είναι χαρακτηριστικό, λόγου χάρη, ότι ο Μάρκος Αυρήλιος αναλύει κάθε τι το επιμέρους υπό αυτήν την οπτική¹⁰. Υπό το φως της μακροπρόθεσμης προοπτικής, τίποτε δεν είναι ανεξάρτητο από τη φυσική τάξη. Υπάρχουν ασθένειες, ξηρασίες, πείνα, οι οποίες εμποδίζουν τον άνθρωπο να ενεργήσει επιτυχώς. Εάν ένα γεγονός θεωρηθεί ανεξάρτητα από την εγγενή σχέση του με τη φύση, μπορεί ίσως να χαρακτηριστεί ως φυσικό ή μη φυσικό, ή και ως αδιάφορο, για το ον που επηρεάζεται από αυτό το γεγονός. Έτσι,

από την οπτική του μέρους, η φτώχεια και η αρρώστεια είναι αφύσικες για την ανθρωπότητα. Αλλά από την οπτική του όλου, αυτά τα γεγονότα δεν είναι αφύσικα, διότι συμβάλλουν σε μία παγκόσμια ευταξία και ωφέλεια.

Αυτές οι δύο οπτικές εξετάζονται συσχετισμένες σε διάφορα Στωικά κείμενα. Μια σχετική άποψη¹¹ υποστηρίζει ότι «πολλά εξωτερικά γεγονότα μπορούν να εμποδίσουν τις ατομικές φύσεις να τελειοποιηθούν, αλλά τίποτε δεν μπορεί να σταθεί στον δρόμο της παγκόσμιας Φύσης, διότι αυτή συνέχει και διατηρεί όλες τις φύσεις». Η φύση, ως όλον, είναι τέλεια. Αλλά αυτή η τελειότητα κατά καιρούς είναι (ή χρειάζεται να είναι) συμβατή με μια κάποια «αφυσικότητα» σε ορισμένα επιμέρους. Αλλά πρόκειται για «αφυσικότητα» μόνο αν θεωρηθεί σε σχέση με τις προοπτικές του ατομικού, αποσυσχετισμένου από το όλον. Υπό την οπτική αυτή, ένας Στωικός θα το θεωρούσε ανόητο να αφιερώσει τις προσπάθειές του στο να περιγράψει μια ιδανική πολιτεία (δηλαδή ένα μέρος αποσυσχετισμένο από το όλον), ή μια πολιτεία όπου θα ήταν δυνατή η διαρκής και εγγυημένη ευδαιμονία. Επιτέλους, οι Έλληνες Στωικοί ε γνώριζαν ότι δεν είναι δύσκολο να δει κάποιος μια δημοκρατία να γίνεται τυραννία – η σχετική ιστορική εμπειρία στην εποχή των ήταν πλούσια. Επιπλέον, αυτοί οι Στωικοί, οι Έλληνες, ήσαν υλιστές και δεν εδέχοντο καμιά φιλοσοφική κατηγορία υπερβάσεως, όπως ο Πλάτων. Ο κόσμος είναι αυτός – δεν υπάρχει κανένας άλλος κόσμος, ό,τι συμβαίνει, συμβαίνει μέσα σε αυτή την ορατή υλική φύση και τίποτε δεν συμβαίνει, διότι τίποτε δεν υπάρχει, πέρα από αυτήν. Ως εκ τούτου, δεν αναλώθηκαν στο να αναζητήσουν κάποια φυγή από την πραγματικότητα και αναζήτηση σταθερότητας σε κάποιον υπερβατικό κόσμο ιδεών. Οι Ρωμαίοι Στωικοί ήξεραν ακόμη καλύτερα το τί σημαίνει μεταβλητότητα, μέσα σε μια πολιτεία όπου οι πολιτικές διαφορές ελύοντο συχνά με πραξικοπήματα και τη δύναμη των όπλων. Γι' αυτό, άλλωστε, ο Μάρκος Αυρήλιος σημειώνει: «Να καλωσορίζεις ό,τι συμβαίνει ακόμη κι αν αυτό φαίνεται σκληρό, γιατί συμβάλλει στην υγεία του σύμπαντος και στο καλώς έχειν του Δία. Διότι αυτός ποτέ δεν θα το έστελνε στον άνθρωπο αν αυτό δεν ήταν ωφέλιμο για το όλον»¹². Από την οπτική του όλου, τίποτε από ό,τι συμβαίνει στον άνθρωπο δεν είναι για βλάβη του, ούτε για βλάβη του όλου. Μερικά πράγματα φαίνονται βλαβερά και αντίθετα στη Φύση, θεωρούμενα μόνο από την οπτική του μέρους. Εάν η φυσική τάξη μπορούσε να υπάρχει χωρίς να συμβαίνουν αυτά τα επιμέρους, αυτό θα είχε γίνει. Η φύση δέχεται τον πόνο όχι για

τον πόνο, αλλά διότι αυτός είναι αναγκαίος για την παγκόσμια οικονομία. Έτσι, για τους Στωικούς, ό,τι και αν συμβαίνει είναι –υπό την κοσμική προοπτική του– «φυσικό» και, συνεπώς, ωφέλιμο.

Βεβαίως, στο σημείο αυτό η Στωική σκέψη αντιμετωπίζει το επιχείρημα ότι, αν έτσι έχουν τα πράγματα, τότε δεν υπάρχει τίποτα που να μην είναι «καλό» – υπό την παγκόσμια προοπτική του. Το θέμα αυτό είναι ιδιαίτερα κρίσιμο, διότι, μία ενδεχόμενη τέτοια αντίληψη δε θα άφηνε κανένα περιθώριο για ηθικές και πολιτικές αντιλήψεις. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αυτό είναι ένα σημείο όπου η Στωική φιλοσοφία έχει να αντιμετωπίσει ισχυρές προκλήσεις, χωρίς να είναι πάντοτε βέβαιο ότι η επιτυχία αντιμετώπισης αυτών των προκλήσεων είναι αδιαμφισβήτητη¹³. Παρ' ότι μία γενικότερη ανάπτυξη αυτού του θέματος ξεφεύγει από το σκοπό αυτής της εργασίας, θα κάνουμε μερικές νύξεις.

3. Η αρμονία με το φυσικό νόμο, θεμέλιο της πολιτικής συγκρότησης

Εάν μελετήσει κανείς τον *Ύμνο στον Δία* του Κλεάνθη¹⁴, θα διαπιστώσει αμέσως ότι η ύπαρξη του κακού δεν αμφισβητείται καθόλου. Τετρακόσια χρόνια μετά τον Κλεάνθη, ο Επίκτητος (55-135 μ.Χ.), επίσης, αναφέρει ότι ο Δίας έχει βάλει νόμο τέτοιο ώστε να υπάρχει καλό και κακό¹⁵. Η βαθύτερη αντίληψη που διατρέχει τις αποστροφές αυτού του είδους είναι ότι η Φύση διαδραματίζει ένα ρόλο εναρμονίσεως των αντιθέτων – των οποίων η ύπαρξη δεν αμφισβητείται. Άλλωστε ο Χρύσιππος θεωρούσε ότι η αρετή χωρίς την κακία δεν υπάρχει¹⁶, όπως επίσης ότι είναι καλύτερα να ζει κάποιος με έναν κακό λόγο, παρά να μη ζει καθόλου (λυσιτελεῖ ζῆν ἄφρονα μᾶλλον ἢ μὴ βιοῦν)¹⁷. Και στο σημείο αυτό ευρίσκεται ένα κρίσιμο θέμα της Στωικής ηθικής και πολιτικής αντιλήψεως. Σε αντιδιαστολή με όλα τα άλλα φυσικά όντα, μόνον ο άνθρωπος είναι εκ φύσεως προικισμένος με την ικανότητα να καταλαβαίνει τα κοσμικά γεγονότα και να προάγει τη λογικότητα της φύσης μέσω των ιδίων του προσπαθειών. Αλλά, επίσης, είναι το μόνο από τα όντα που έχει τη δυνατότητα να ενεργήσει κατά ένα τρόπο, ο οποίος να είναι ασύμφωνος με τη βούληση της φύσης. Σε τούτο ακριβώς έγκειται το ότι ο άνθρωπος θεωρείται ως ενεργών ηθικά.

Το σημείο το οποίον έχει ιδιαίτερη σημασία για την πολιτική

φιλοσοφία των Στωικών είναι ότι δίνουν μεγάλο βάρος όχι τόσο στην επικράτηση μιας ορισμένης ποιότητας, αλλά στην *εναρμόνιση* αντιθετικών στοιχείων μέσα σε ένα όλον. Αυτό είναι ακριβώς το ιδανικό που καλείται να πραγματώσει μία πολιτεία, η οποία θεωρείται ως άριστη όταν είναι μικτή: πολιτείαν δ' άριστην τήν μικτήν ἔκ τε δημοκρατίας καὶ βασιλείας καὶ ἀριστοκρατίας¹⁸.

Κατά τους Στωικούς, η κοινωνική οργάνωση της πολιτείας συνιστά ένα σπουδαιότατο ζήτημα, διότι «σπουδαῖον ἢ πόλις»¹⁹ και «ἀστεῖον ἄρ' ἔστιν ἡ πόλις»²⁰.

Εκείνο που συνιστά συνεκτικό στοιχείο της πόλης είναι ο νόμος – ο νόμος είναι που καθιστά ένα πλήθος ανθρώπων *πόλιν*²¹. Μέσα στην πόλη συναντώνται η φυσική και η ηθική αντίληψη των Στωικών.

Μιλήσαμε και αναλύσαμε προηγουμένως τις αντιλήψεις των για τον κόσμο, ως όλον. Αν επιμείναμε σε αυτό είναι διότι η πόλις θεωρείται η ίδια ως ευρισκόμενη σε κάποια αντιστοιχία με τον κόσμο. Ο *κόσμος οἰονεί πόλις* – ιδού μια συχνά επαναλαμβανόμενη θέση των Στωικών²². Ο τρόπος που διοικείται μια πόλη είναι ο ίδιος ο τρόπος διοικήσεως του σύμπαντος κόσμου – αμφότερα διοικούνται από τον ορθό λόγο της φύσης: ἐπεὶ δὲ πᾶσα πόλις εὖνομος ἔχει πολιτείαν, ἀναγκάκιως συνέβαινε τῷ κοσμοπολίτῃ χρῆσθαι πολιτείᾳ ἢ καὶ σύμπας ὁ κόσμος· αὕτη δὲ ἔστιν ὁ τῆς φύσεως ὀρθὸς λόγος, ὃς κυριωτέρῳ κλήσει προσονομάζεται θεσμός, νόμος θεῖος ὦν, καθ' ὃν τὰ προσήκοντα καὶ ἐπιβάλλοντα ἐκάστοις ἀπενεμήθη²³.

Γι' αυτό, ούτε οι «άλογοι»²⁴ ούτε οι «άφρονες»²⁵ είναι ποτέ δυνατόν να συγκροτήσουν πολιτεία.

Έτσι, ο ρόλος της ηθικής στη συγκρότηση της πόλεως είναι εξίσου αποφασιστικός: Οὐ μὴν τοῦτό γε τῷ Λυκούργῳ κεφάλαιον ἦν τότε, πλείστων ἡγουμένην ἀπολιπεῖν τὴν πόλιν· ἀλλ' ὥσπερ ἑνὸς ἀνδρὸς βίῳ καὶ πόλεως ὅλης νομίζων εὐδαιμονίαν ἀπ' ἀρετῆς ἐγγίνεσθαι καὶ ὁμονοίας τῆς πρὸς αὐτήν²⁶, και συνεπώς: Ζήνων ἔφη δεῖν τὰς πόλεις κοσμεῖν οὐκ ἀναθήμασιν, ἀλλὰ ταῖς τῶν οἰκούντων ἀρεταῖς²⁷.

Υπάρχει, ὄντως μία αμφίδρομη σχέση ανάμεσα στην αρετή του ατόμου και την αρετή της πόλης. Οι αρετές των ατόμων συντείνουν στην οικοδόμηση μιας αγαθής πόλης. Αλλά και η αγαθή πόλη δημιουργεί αγαθούς ανθρώπους: Μωυσῆς δὲ συνελόντι εἰπεῖν νόμος ἔμψυχος ἦν τῷ χρηστῷ λόγῳ κυβερνώμενος, πολιτείαν γοῦν διηκόνησεν ἀγαθὴν· ἢ δὲ ἐστὶ «τροφή ἀνθρώπων» καλὴ κατὰ κοινωνίαν²⁸.

Και οι νόμοι αποτελούν ακριβώς εκείνο το πολιτικό στοιχείο, στο οποίο συναντώνται η ηθική του ατόμου και η ηθική της πολιτείας: συνόλως γάρ ένάρετος ή πολιτεία και νόμοις οἱ μόνον τὸ καλὸν ἀγαθὸν εἰσηγοῦνται²⁹.

Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι η πολιτική αντίληψη των Στωικών συντίθεται από τις φυσικές περί κόσμου και ηθικές περί ατόμου αντιλήψεις των, οι οποίες συγκλίνουν και εφαρμόζονται στην πόλη. Ο Στωικός «πολίτης» είναι ο σοφός, ο οποίος «πολιτεύεται» όχι «ηδονής ἔνεκα»³⁰, αλλά με σκοπό να ωφελεί την πατρίδα του³¹.

Αυτός είναι ο τρόπος που οι Στωικοί αντιλαμβάνονται την πόλη, καθώς και «το είναι» μέσα στην πόλη. Ενδιαφέρονται βεβαίως για τον κόσμο ως σύνολο και για την ηθική υπόσταση του μεμονωμένου ατόμου. Αλλά τονίζουν ότι ο «πολιτικός λόγος» είναι μέρος της φιλοσοφίας³², ο «πολιτικός βίος» κατατάσσεται ανάμεσα στους «προηγούμενους», μαζί με τον «βασιλικόν» και «επιστημονικόν»³³, ο δε «πολιτικός» ανήκει σε εκείνο το «γένος» ανθρώπων, το οποίον ο Ζήνων ονόμαζε «σπουδαίον», κατ' αντιδιαστολήν προς το γένος «των φαύλων»³⁴. Μπορεί οι γενικότερες θέσεις της Πολιτείας του Ζήνωννα να μην επέσυραν το ζωηρό ενδιαφέρον των φιλοσόφων – ίσως λόγω των ακραίων θέσεών της σχετικά με την αντίληψη περί έρωτος ως στοιχείου συνεκτικού της πόλεως, ή περί της οικογένειας (ελεύθερες σχέσεις όλων των ανδρών με όλες τις γυναίκες). Φαίνεται άλλωστε ότι οι αντιλήψεις αυτές του Ζήνωννα έφεραν σε αμηχανία τους μεταγενέστερους στωικούς και είχαν ελάχιστη επίδραση στις αντιλήψεις τους. Αλλά υπήρχε ένα θεμελιώδες στοιχείο το οποίο διατήρησε αμείωτη την επιρροή του: Η αναγνώριση από το Ζήνωννα ότι ο σοφός ή χρηστός άνθρωπος είναι ο μοναδικός αληθινός πολίτης, ο πραγματικά ελεύθερος, ενώ ο κακός είναι ξένος, εχθρός και δούλος.

Συμπέρασμα

Η στωική αντίληψη περί της πόλης αποτελεί αναγκαίο συνεπακόλουθο της αντιλήψής τους περί του σύμπαντος. Ο κόσμος είναι «καλός» όταν σε αυτόν κυριαρχεί το «κατά φύσιν». Η τάξη της φύσεως είναι αυτή η θεία βούληση – ως εκ τούτου σε αυτήν τίποτε δεν αφήνεται στην τύχη, τα πάντα συμβαίνουν σύμφωνα με ένα κοσμικό σχήμα, ακριβώς διότι υπάρχει μία μόνιμη δύναμη στην ιστορία του κόσμου. Αυτή είναι η έννοια με την οποίαν η

«φιλία» και η «ομόνοια» αποτελούν θεμελιώδεις στοιχεία της (μη σωζόμενης, παρά μόνο με έμμεσες αναφορές από μερικές δοξογραφικές μαρτυρίες) Πολιτείας του Ζήνωνα. Η αρμονία με τη φύση είναι ο υπέρτατος κανόνας για την οργάνωση ενός μικρού μέρους της, όπως είναι η πόλη των ανθρώπων. Η φύση γνωρίζει να τηρεί από μόνη της την αρμονία, το μόνο που έχει να κάμει ο φιλόσοφος είναι να μελετήσει τους τρόπους και τη σοφία της κοσμικής οργάνωσης. «Πόλη» άρα είναι ολόκληρο το σύμπαν και η ανθρώπινη πόλη θα είναι ευδαίμων αν τελεί σε αρμονία με αυτό το υπέρτατο σύνολο. Ο ενδοκοσμικός στωικός θεός είναι αυτός που με το πνεύμα του συνέχει τον κόσμο και τον κρατεί ζωντανό. Υπό την έννοια αυτήν, ολόκληρος ο κόσμος είναι ένας τεράστιος οργανισμός που ζει και ανασαίνει. Άρα, όπως ακριβώς συμβαίνει με το ανθρώπινο σώμα, η κατάσταση ενός μέρους μπορεί να επηρεάζει ένα άλλο μέρος και αυτό που συμβαίνει σε μία περιοχή του σύμπαντος μπορεί να επηρεάζει αυτό που συμβαίνει σε μία άλλη – κατά την αρχή της «κοσμικής συμπαθείας». Επομένως, η οργάνωση της «πόλης» δεν αποσκοπεί στην εκ του μη όντος δημιουργία του αγαθού, αλλά στην ανακάλυψη αυτού που ήδη υπάρχει στη φύση και την εναρμόνιση της πολιτικής οργάνωσης με αυτό. Δεν υπάρχει τίποτε που μπορούμε να κάνουμε για να αλλάξουμε τις πραγματικότητες της ζωής και κάθε τι που υπάρχει και συμβαίνει, είναι για το καλύτερο – αρκεί να εναρμονισθούμε με τη βούληση της «φύσης», με το φυσικό νόμο, ζώντας «κατά φύσιν». Στη στωική σκέψη, δεν είναι πάντοτε εύκολο να διακρίνουμε αν η «φύση» είναι μία ξεχωριστή οντότητα, ή απλώς ένας όρος για να κατονομασθεί κάθε τι το θείον και δημιουργικό και μόνιμο μέσα στο σύμπαν. Για το σκοπό της εργασίας αυτής, δεν έχει ιδιαίτερη σημασία η διαλεύκανση της διάκρισης. Το ουσιώδες είναι ότι η «πόλις» είναι ολόκληρο το σύμπαν και η πολιτική οργάνωση της ανθρώπινης κοινότητας θα είναι καλή μόνο εάν είναι «κατά φύσιν». Ότι και αν σημαίνει η «φύση», εκείνο που επιζητείται είναι το «κατά φύσιν» στην οργάνωση και λειτουργία της ανθρώπινης κοινότητας, τουτέστιν, η διαρκής αρμονία της ανθρώπινης κοινότητας με την καθολική αρμονία του σύμπαντος κόσμου.

Σημειώσεις

1. Long A.A., *Problems in Stoicism*, London, 1971.
2. J.M. Rist, *Stoic Philosophy*, 1969. 1969. J.M. Rist, *The Stoics*, California, 1978.
3. Max Pohlenz, *Die Stoa*, 2 τόμοι, Göttingen, 1959.
4. J.M. Rist, *Stoic Philosophy*, Cambridge, 1969, σελ. 23.
5. Βλ. Διογένης Λαέρτιος, VII, σελ. 32-33.
6. Malcolm Schofield, *The Stoic Idea of the City*, Cambridge, 1992, κεφ. II. Πρόκειται για μία απελπιστικά φιλολογίζουσα μελέτη, στο πνεύμα του καθαρόαιμου σχολαστικισμού. Σχετικά πρόσφατα (1997) εκδόθηκε σε ελληνική έκδοση από το ΜΙΕΤ. Ο Schofield προσπαθεί με πείσμα να αποδείξει αυτό που όλα τα στοιχεία αποκλείουν: Ότι η Πολιτεία του Ζήνωνα επέδρασε στους μεταγενέστερους στωικούς φιλοσόφους. Δεν νομίζω ότι αυτή η συλλογή αποτελεί συμβολή στη φιλοσοφική μελέτη που επιχειρούμε – είναι μάλλον μία φιλολογική έρευνα, ελάχιστα πειστική.
7. Πρβλ. Κλήμη Αλεξανδρέα, *Στρωματείς*, IV 26 (SVF III, 327).
8. Διογένης Λαέρτιος, VII, 88.
9. Χρύσιππος, *Αποσπάσματα*, απόσπασμα 38. Ποσειδώνιος, *Fragmenta*, Απόσπασμα 252b. Σέξτος Εμπειρικός, *Κατά Μαθηματικών*, 7, 17.
10. Μάρκος Αυρήλιος, *Τας Εις Εαυτόν*, V, 8· VIII, 46.
11. Κικέρων, *De Natura Deorum*, II, 35.
12. Διογένης Λαέρτιος, VII, 135, στο: Ioannes ab Arnim, *Stoicorum Veterum Fragmenta*, Leipzig, τόμοι I-IX, 1905-1924 (εφεξής, SVF: Οι αριθμοί εμφανίζουν τόμο και αριθμό αποσπάσματος, II, 579). Στους Στωικούς, «Δίας» είναι ένα άλλο όνομα για τη Φύση. Επίσης, Φιλόδημος (SVF, II, 1076), Πλούταρχος (SVF, II 1045 και SVF, II, 937).
13. Βλέπε, για παράδειγμα, Manilius, *Astronomikon* 4, σελ. 1-118: Μετά από εκτεταμένη ανάλυση της άποψής του ότι «η μοίρα κυβερνά τον κόσμο» και ότι «ο καθένας πρέπει να υποστεί τον κλήρο που έλαχε σε αυτόν», προσπαθεί να εύρει τρόπο ώστε ο «εγκληματίας» να θεωρηθεί υπεύθυνος και «αχρείος» – έστω και αν ο στωικός Μανίλιος ακυρώνει πλήρως την ανθρώπινη ελεύθερη βούληση. Η αντίφαση παραμένει αξεπέραστη.
14. Στοβαίος, *Εκλογαί*, I, 1, 12 (SVF, I, 537).
15. Επίκτητος, *Dissertationes ab Arriano digestae*, I, 12, 16, Loeb ser., 2 τόμοι, 1925.
16. SVF, II, 1169F.
17. Πλούταρχος, *De Stoicorum repugnantis*, 1042, A11 (SVF, III, 760). Επίσης, Πλούταρχου, *De communibus notitiis adversus Stoicos*, 1064, E 6.
18. Διογένης Λαέρτιος, VII, 131 (SVF, III, 700).
19. Στοβαίος, *Εκλογαί*, II, 7, 111 (SVF, I, 587).
20. *Όπ. παρ.*

21. Κλήμης Αλεξανδρεύς, *Στρωματείς*, IV 26 (SVF, III, 327), Δίων Χρυσόστομος (SVF, III, 329).
22. Άρειος Δίδυμος (SVF, II, 528), Πλούταρχος (SVF, II, 645), Δίων Χρυσόστομος (SVF, II, 1130), Κικέρων (SVF, II, 1131).
23. Φύλων, *De orificio mundi*, 143 (SVF, III, 337).
24. Πλούταρχος (SVF, III, 368).
25. SVF, III, 1176.
26. Πλούταρχος, *Βίοι φιλοσόφων* (Λυκούργος) 31, 1 (SVF, I, 263).
27. Στοβαίος, *Ανθολόγιον*, 4, 1 (SVF, I, 266).
28. Κλήμης Αλεξανδρεύς, *Στρωματείς*, I, 26, 168, 1 (SVF, III, 332).
29. Χρύσιππος, *Αποσπάσματα*, απόσπασμα 330 (SVF, III, 330).
30. Πλούταρχος (SVF, III, 706). Είναι χαρακτηριστικό ότι εδώ ο Πλούταρχος ασκεί αυστηρή κριτική στο Ζήνωννα για τις ανακολουθίες του στο (μη σωζόμενο) έργο του *Περί Πολιτείας*, όπως παραδίδει τον τίτλο σε αυτό το σημείο.
31. Στοβαίος, *Εκλογαί*, I, 111, 3 (SVF, III < 690).
32. Διογένης Λαέρτιος, VII, 41 (SVF, I, 482).
33. Στοβαίος, *Εκλογαί*, II, 7 (SVF, III, 686).
34. Στοβαίος, *Εκλογαί*, II, 7 (SVF, III, 216).

Το απρόσιτο: Ήτοι η προσιτότητα του απροσίτου πέρα από τη λογική της απροσιτότητας του προσιτού

Βάιος Λάζος*, Αθανάσιος Βαζακίδης**

Περίληψη

Η σύγχρονη οριοθέτηση του ρόλου και της θέσης του *manager* στο επιχειρηματικό γίγνεσθαι αποτελεί αναλυτικό πεδίο των συγγραφέων της μελέτης. Ανάμεσα στο Προσιτό και το Απρόσιτο, την Μνήμη και τη Φαντασία, ο *manager* διακατέχεται από τον πυρετό της αναζήτησης. Παρορμούμενος από το ερευνητικό του ένστικτο ψάχνει το Αδύνατο, το Παράλογο, το Καινοτόμο, το Απρόσιτο, το Ανύπαρκτο.

Κάθε άλλη προσέγγιση θα καθιστούσε τον *manager* «ανασχετικό μοχλό».

1. Ο γερο-Φάουστ και η Μαργαρίτα του

Τι είναι εκείνο που το απρόσιτο το κάνει απρόσιτο και όχι προσιτό στον άνθρωπο; Έλεγε ο γερο Φάουστ μελαγχολικά: «Σπούδασα φιλοσοφία, ιατρική, φυσική ...έγινα δόκτορας, θεωρούμαι σοφός κι όμως όλες αυτές οι γνώσεις αποδεικνύονται ανίσχυρες μπροστά στις παντοδύναμες συνθήκες που κρατούν τη νεαρή όμορφη Μαργαρίτα μακριά μου...». Λοιπόν; Τι κρατάει την «Μαργαρίτα» (την κάθε Μαργαρίτα για τον καθένα μας) μακριά μας; Γιατί δεν βρέχει όταν θέλουμε, γιατί στην έρημο που διψάμε δεν

* Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

** Λέκτορας στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

βρίσκουμε νερό, γιατί ο σοφός Μάνατζερ δεν πετυχαίνει όσα ο αυτοδίδακτος Ωνάσης και εν τέλει γιατί το απρόσιτο δεν είναι προσιτό;

2. Η εξίσωση προσδοκιών $\Delta\rho = \Pi + \Lambda$

Αν δούμε τα πράγματα λίγο «ψύχραιμα» θα διαπιστώσουμε αμέσως ότι όλα τα παραπάνω ερωτηματικά ανάγονται σε μια εξίσωση που αποτελεί τη θεμελιακή βάση των ενεργειών μας στη ζωή. Η εξίσωση αυτή –εξίσωση προσδοκιών, όπως θα την έλεγε κανείς– είναι η εξής:

$$\Delta\rho = \Pi + \Lambda$$

Το Λ εδώ αντιπροσωπεύει το επιστητόν (τα φαινόμενα που προσδιορίσαμε ή μπορέσαμε ως τώρα να προσδιορίσουμε), ενώ το Π όσα δεν μπορέσαμε. Το $\Delta\rho$ αντιπροσωπεύει τη δράση μας.

Το να ανατρέψουμε λοιπόν τη «φυσική τάξη» και να μετατρέψουμε το Π σε Λ (όπως ο Φάουστ, που ήθελε να γίνει αθάνατος πουλώντας τη ψυχή του στο διάβολο) είναι και αδύνατο και τρομακτικό, ακριβώς επειδή είναι αφύσικο (ή «αφύσικο»). Άρα λοιπόν τι είναι αυτό που κρατάει τη «Μαργαρίτα» μακριά μας;

Είναι φανερό ότι αυτό είναι η φυσική τάξη. Φανταστείτε για να αντιστρέψουμε τα πράγματα, έναν κόσμο όπου όλοι θα κατορθώναμε όλα και ειδικότερα ό,τι επιθυμούσε ο καθένας. Δεν θα ήταν παράλογος ένας τέτοιος κόσμος; Αφύσικος ή (χειρότερο) σκληρός, εξοντωτικός, άγριος; Η άλλη «Δύναμη» λοιπόν που κατανικάει τη δική μας «Δύναμη» αφήνοντας έτσι τη «Μαργαρίτα» μακριά μας, είναι η φυσική τάξη ή άλλως η αδύνατη νόσή μας, ή πιο απλά: η άγνοιά μας για τον συμπαντικό κόσμο που μας περιβάλλει.

Έτσι ο κόσμος αυτός είναι διπλός. Ο κόσμος που ξέρουμε (και που αντιπροσωπεύεται ή αντιπροσωπεύει και ενσαρκώνεται ή ενσαρκώνει το Λ) και ένας παράλληλος κόσμος που δεν ξέρουμε και είναι το Π . Στους δύο κόσμους ενεργούν σαν «δυνάμεις» οι κανόνες λειτουργίας τους. Η «συνεργασία» των δυνάμεων των δύο κόσμων είναι επωφελής, αλλά η εισχώρηση στο δεύτερο παράλληλο κόσμο γίνεται βασικά μόνο με το Π (που θα το δούμε πιο κάτω σαν το «ένστικτο» του επιχειρηματία) και σε πολύ αργό ρυθμό με το Λ (την τεχνοκρατική γνώση που κι αυτή θα τη δού-

με πιο κάτω). Όπως είναι φανερό, το Π υπήρχε πάντα, ενώ το Λ αναπτυσσόταν αργά στην μακραιώνη ιστορική του διαδρομή. Στην ουσία εισχώρηση μόνο το Π κάνει, ενώ το Λ επιχειρεί μόνο απλές εξερευνήσεις, οριακές, του περιθωρίου και γι' αυτό τα αποτελέσματα συχνά συνοδεύονται από (δια) στρεβλώσεις, όπως π.χ. με τα πολλά φάρμακα και τις παρενέργειές τους και άλλα παρόμοια.

Υπάρχει λοιπόν ένα άγνωστο *ιδεατό* «Σύμπαν» παράλληλο προς το γνωστό, κατακτημένο από μας, *επιστητό* σύμπαν κατ' ακριβή αντιστοιχία του θρυλούμενου παράλληλου «*υπέρ-φυσικού*» σύμπαντος προς το δικό μας *φυσικό* σύμπαν που δέχεται η φυσική επιστήμη. Κατά παρόμοια αντιστοιχία, το Π ενσαρκώνει ή σχετίζεται με το άγνωστο ιδεατό σύμπαν, ενώ το Λ με το γνωστό επιστητό μας σύμπαν. Έχουμε δηλαδή με άλλα λόγια ένα άγνωστο *Π -σύμπαν* και ένα γνωστό *Λ -σύμπαν*. Έτσι στο παράλληλο αυτό σύμπαν του Π δεν υπάρχει χωρο-χρόνος με τις διαστάσεις που μπορεί να συλλάβει η ανθρώπινη νόηση και να τις μετατρέψει σε τεχνοκρατικές μαθηματικές εξισώσεις. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με το Π που ενσαρκωμένο από το «ένστικτο» δε λειτουργεί με τις γνωστές μας διαστάσεις του χωρο-χρόνου, ακριβώς όπως ένας μανιώδης πρωταθλητής που τρέχει με την Λαμποργκίνι του πάνω από την ταχύτητα του φωτός (πάνω δηλαδή από τη δυνατότητα οράσεώς του ή αλλιώς πάνω από το χρόνο που χρειάζεται το μάτι για να δει ένα αντικείμενο μπροστά του) και που δεν λειτουργεί κι αυτός με τις γνωστές μας διαστάσεις του χωρο-χρόνου, όταν βλέπει το τρακάρισμά του μετά τον θάνατό του.

3. Διερεύνηση της εξίσωσης προσδοκιών

Πώς γίνεται όμως η εισχώρηση του Π στο «παράλληλο Σύμπαν» (στο *Σύμπαν- Π*), με άλλα λόγια ποιες δυνάμεις το ενεργοποιούν ή ενεργοποιούνται σε αυτό; Εδώ μπορούμε να επισημάσουμε τα παρακάτω:

- α) Οι δυνάμεις αυτές όποιες κι αν είναι κατ' αρχάς δεν είναι ελεγχόμενες, γι' αυτό κι ο Ωνάσης θα σας απαντούσε ότι δεν ξέρει ακριβώς τη συνταγή της επιτυχίας του.
- β) Προκαλούν μια ακατανίκητη έλξη προς την κατεύθυνση μιας «παράλογης» ενέργειας.
- γ) Αυτό σημαίνει «λογικά» μια διαπλοκή (των δυνάμεων αυτών) με

αντίστοιχες δυνάμεις του «παράλληλου» σύμπαντος του Π , αδιόρατη στις διαστάσεις του δικού μας χωρο-χρόνου, εξ ου και η αδυναμία μετατροπής της διαπλοκής αυτής σε μαθηματικές εξισώσεις.

- δ) Αυτό με τη σειρά του σημαίνει ότι η διαπλοκή είναι απρόβλεπτη παρά τα «σήματα» που μπορεί να παράγονται και να εκπέμπονται από το παράλληλο Π - προς το δικό μας Λ -σύμπαν. Ένα τέτοιο «σήμα» μπορεί να είναι π.χ. η εντυπωσιακή αύξηση των πωλήσεων που δίνει στον επιχειρηματία την έντονη επιθυμία να ρίξει στην αγορά ένα νέο προϊόν, άσχετο με το προηγούμενο, με την ιδέα απλώς ότι αφού το πρώτο προϊόν πουλάει, ΘA πουλήσει ΣΙΓΟΥΡΑ και το δεύτερο. Και τελικά πουλάει! Από όσα είπαμε ως τώρα φαίνεται καθαρά ότι η διαπλοκή αυτή στοχεύει στο Απρόσιτο. Τι είναι λοιπόν τότε το Απρόσιτο;

Σε απλή διατύπωση το Απρόσιτο (A) είναι συνάρτηση των Δ και Ξ ήτοι:

$$A = f(\Delta, \Xi)$$

με Δ = δικές μας δυσκολίες για την κατάκτησή του
και Ξ = ξένες δυσκολίες για την κατάκτησή του

Για την απλούστευση της ερεύνης κάνουμε την παραδοχή ότι η συνάρτηση f είναι της μορφής $f(\Delta, \Xi) = \Delta + \Xi$, δηλαδή $A = \Delta + \Xi$.

Έτσι αν οι δύο παράγοντες επιδρούν σωρευτικά και ταυτόχρονα, δηλαδή αν ισχύει: $\Delta, \Xi > 0$ τότε θα μπορούσαμε να έχουμε την παρακάτω εξίσωση Απροσίτου:

$$A = \Delta + \Xi$$

Είναι φανερό τώρα ότι η «μάχη» για την κατάκτηση του Απροσίτου είναι να μετατρέψουμε τις ανισότητες αυτές ($\Delta, \Xi > 0$) σε εξίσωση: $\Delta = \Xi = 0$.

Η ανισότητα $\Delta = \Xi > 0$ μπορεί να είναι:

$$\Delta > \Xi > 0$$

$$\text{ή } \Xi > \Delta > 0 \text{ αδιάφορο}$$

Το βασικό είναι οι δύο παράγοντες Δ και Ξ να είναι μεγαλύτεροι από το μηδέν, δηλαδή να παίρνουν κάποια τιμή μεγαλύτερη του μηδενός. Το Δ μετράει τις δυσκολίες που υπάρχουν από την πλευρά μας για την κατάκτηση του Απροσίτου (A) όπως π.χ. μια επιχείρηση να μη διαθέτει την αναγκαία τεχνολογία για την παραγωγή του προϊόντος X ή να μην έχει ειδικευμένο προς τούτο προ-

στωπικό κ.ά., ενώ το Ξ μετράει τις δυσκολίες που παρουσιάζει για μας το ίδιο το A , όπως π.χ. αγορανομική απαγόρευση παραγωγής του προϊόντος X , άγνωστη σε μας χημική σύνθεση του προϊόντος αυτού κ.ο.κ.

Αν διερευνήσουμε ακόμα περισσότερο το Δ και Ξ θα δούμε ότι το καθένα τους είναι δυνατόν να συμπεριλαμβάνει γνωστές (γ) και μη γνωστές (μ) σε μας δυσκολίες, να ισχύει δηλαδή:

$$\Delta = \gamma + \mu$$

$$\text{και } \Xi = \Gamma + M$$

αντίστοιχα και άρα

$$A = (\gamma + \mu) + (\Gamma + M)$$

Γνωστές σε μας δυσκολίες (δηλαδή γ) μπορεί να είναι η έλλειψη τεχνολογίας που βέβαια ξέρουμε ότι μας λείπει, ενώ μη γνωστές (μ) ή άγνωστές μας προτιμήσεις (ας πούμε θρησκευτικές, ι-δεολογικές, εθνικές κ.λπ.) των καταναλωτών του προϊόντος αυτού που δεν τους «επιτρέπουν» να αγοράσουν το δικό μας προϊόν αλλά να προτιμήσουν το προϊόν άλλης επιχείρησης που ικανοποιεί τις προτιμήσεις τους αυτές. Κατ' αντίστοιχο τρόπο και οι γνωστές δυσκολίες του $\Xi(\Gamma)$ μπορεί να είναι π.χ. η προαναφερθείσα αγορανομική απαγόρευση παραγωγής του προϊόντος X , η άγνωστη σε μας χημική του σύνθεση κ.ά., ενώ μη γνωστές δυσκολίες (M) είναι π.χ. οι προαναφερθείσες θρησκευτικές και άλλες προτιμήσεις των καταναλωτών αν εμείς δεν υποπτευόμεθα καν την επίδραση τους πάνω στην απόφαση των καταναλωτών, οι χρωματισμοί που απαιτούν να έχει το προϊόν και που εμείς δεν τους ξέρουμε κ.ο.κ.

Όπως είναι φανερό (και το διευκρινίζουμε εδώ με σαφήνεια) το μ περιέχει δυσκολίες όχι που εμείς δεν ξέρουμε (π.χ. χημική σύνθεση), αλλά που εμείς δεν υποπτευόμεθα καν την ύπαρξή τους. Αυτές (οι μ και M) είναι οι πιο δύσκολες και επίφοβες για μια αποτυχημένη έκβαση της μάχης για την κατάκτηση του A , διότι άλλο πράγμα είναι να ξέρεις ότι το προϊόν X έχει μια χημική σύνθεση και απλώς εσύ δεν την γνωρίζεις, οπότε ενδεχομένως με τη βιομηχανική κατασκοπία μπορείς να την μάθεις και άλλο να μην φαντάζεσαι καν ότι οι καταναλωτές είναι π.χ. φανατικοί οπαδοί μιας θρησκευτικής αίρεσης, οπότε δε θα αγοράσουν ποτέ την Αγία Γραφή που τύπωσες εσύ, που δεν ανήκεις στην αίρεση αυτή. Τέτοιες δυσκολίες ανήκουν σαφώς στο μ ή στο M , αν δεν τις διαπιστώσεις (ότι υπάρχουν), τις «μεταφέρεις» στο γ ή στο Γ .

Οι «δρόμοι» επομένως της μάχης για την κατάκτηση του A , είναι να εντοπίσουμε τις γ και Γ (αν υπάρχουν) και να εξουδετερώ-

σοιμε όσο περισσότερο μπορούμε τις μ και M είτε αποκλείοντάς τις κατά τρόπο πιθανό, είτε εντοπίζοντας και μετατρέποντάς τις σε γ ή Γ . Και το ένα όμως (πιθανός αποκλεισμός) και το άλλο (εντόπισή τους και μετατροπή τους σε γ ή Γ) είναι δύσκολα. Πού να ξέρει π.χ. ο δυστυχής Φάουστ του Γκαίτε ότι η Μαργαρίτα «του» απαιτεί από τον άνδρα που θα ερωτευθεί να έχει –ας πούμε– γαλανά μάτια ή να είναι προτεστάντης;

Από τη στιγμή πάντως που θα καταρτιστεί η τελική εξίσωση του A , αρχίζει η μάχη για την εξουδετέρωση του Δ και Ξ και ειδικότερα των μ , M , γ και Γ . Όπως είναι φανερό, όσα περισσότερα μ ή M εμφανιστούν κατά τη διάρκεια της μάχης, τόσο αυτή θα γίνεται πιο δύσκολη και τόσο οι πιθανότητες τελικής αποτυχίας θα αυξάνονται. Κι εδώ στο σημείο ακριβώς αυτό, εμφανίζεται η διαπλοκή της άλλης εξίσωσης, της «Εξίσωσης προσδοκιών» που είδαμε πιο πάνω. Αυτή από την αντανakλαστική της πλευρά είναι:

$$\Delta\rho = \Lambda + \Pi$$

όπου:

- Λ οι «λογικές» ενέργειες και τα αποτελέσματα που προσδοκούμε από αυτές τις λογικές μας ενέργειες και
- Π οι παράλογες ή τα αποτελέσματα που προσδοκούμε από «παράλογες» ενέργειές μας.

Τώρα γίνεται φανερό ότι η «Εξίσωση προσδοκιών» καταρτίζεται με βάση την «Εξίσωση του Απροόπτου», διότι ανάλογα με τα δεδομένα των Ξ και Δ (και ειδικότερα των μ , M , γ και Γ) θα καταστρώσουμε τα Π και Λ της «Εξίσωσης προσδοκιών». Με άλλα λόγια με βάση τα μ , M , γ και Γ , θα καταστρώσουμε τη δράση μας ($\Delta\rho$) για την κατάκτηση του A . Ωστόσο, όσο επίφοβα αρνητικό είναι το μ και M , άλλο τόσο έντονα θετικό μπορεί να αποβεί εν τέλει. Διότι συνήθως αυτό (είτε είναι μ , είτε M) «κυνηγιέται» βασικά από το Π της εξίσωσης προσδοκιών και σπάνια, αν όχι ποτέ από το Λ . Συνήθως αυτό (το Λ) προσπαθεί να εντοπίσει παράγοντες του μ και να τις μετατρέψει σε γ ή Γ με άλλα λόγια το Λ αποκλείει από τη φύση του ενέργειες «στο βρόντο» ή εν πάση περιπτώσει ενέργειες «παρακινδυνευμένες» και «παράλογες» – κάτι που για το Π είναι βασική κινητήρια δύναμη. Ωστόσο το Π δεν υποδηλοί μια ενέργεια πέρα από τη Λογική, αλλά πέρα από τη Λογική που εμείς ξέρουμε.

4. Μορφές του Απρόσιτου

Αν διερευνήσουμε προσεκτικότερα το A (Απρόσιτο) θα δούμε ότι αυτό έχει και αρχάς:

- α) τη διαχρονική του μορφή και
- β) την τωρινή, τη στιγμιαία.

Κατά ταύτα «*Διαχρονικό*» είναι το A όταν το δούμε πως εξελίσσεται στη διάρκεια του χρόνου, στη διαχρονική του υπόσταση. Έτσι μπορούμε να διακρίνουμε στο διαχρονικό A το *Σταθερό Διαχρονικό A (ΣΔΑ)* και το *Μεταλλασσόμενο Διαχρονικό A (ΜΔΑ)*.

Σύμφωνα με αυτά ΣΔΑ έχουμε όταν αυτό διατηρείται αναλλοίωτο στη διαχρονική του πορεία στη διάρκεια του χρόνου, ενώ ΜΔΑ, όταν μεταλλάσσεται και από *απρόσιτο* γίνεται *προσιτό*. Επί παραδείγματι ΣΔΑ είναι η κατανίκηση του θανάτου, η οποία χιλιάδες χρόνια τώρα δεν κατορθώθηκε από τον άνθρωπο όσο και αν το θέλησε ή το επεδίωξε εντόνως. Στο επιχειρηματικό γίνεσθαι ΣΔΑ είναι η παραγωγή υλικών προϊόντων χωρίς μηχανές κάτι που φαντάζει στον καθένα μας πραγματικά απρόσιτο. Είναι όμως «πραγματικά» απρόσιτο;

Σκεφθείτε π.χ. να έλεγε κανείς στον Κολοκοτρώνη ότι θα έρθει μία μέρα που ενώ αυτός θα ήταν στην Αθήνα μαλώνοντας για συνταγματικές ελευθερίες με τους Βαυαρούς του Όθωνα, οι συγχωριανοί του στη Δημητσάνα της Πελοποννήσου θα τον έβλεπαν μπροστά τους. Σίγουρα ο γερο-στρατηγός θα τραβούσε το γιατάγανι του για να τον κομματιάσει σαν αγύρτη. Κι όμως σήμερα με την τηλεόραση κάτι τέτοιο έγινε μια τετριμμένη πραγματικότητα που ούτε καν μας κινάει το ενδιαφέρον. Το τοτινό απρόσιτο έγινε σήμερα προσιτό.

Κι αυτό είναι ακριβώς η δεύτερη ιδιότητα του A , η μεταλλαγή του δηλαδή, διαχρονικά από απρόσιτο σε προσιτό. Έτσι έχουμε το *Μεταλλασσόμενο Διαχρονικό A* –το ΜΔΑ ακριβώς– που μας δίνει ένα κλειδί παρατηρήσεως του Σημερινού, του *Στιγμιαίου A (ΣΑ)*. Πράγματι το ΣΑ είναι αυτό που έχουμε αυτή τη στιγμή μπροστά μας σαν απρόσιτο και που όπως είναι φυσικό, προσπαθούμε να αντιληφθούμε αν αυτό είναι δυνατόν να μετατραπεί «αύριο» από ΣΑ σε ΜΔΑ ή αν παραμένει διαχρονικά και μελλοντικά πια ΣΔΑ. Αυτό το σημείο ακριβώς οριοθετεί την αρχή της μάχης για την κατάκτηση του A . Αν οι εκτιμήσεις του ΣΑ γίνουν σωστά τότε η κατάκτηση του A (δηλαδή η μεταλλαγή του από ΣΔΑ σε ΜΔΑ) θα είναι «αύριο» πραγματικότητα.

Πρέπει να επισημάνουμε επομένως εδώ ότι το ΣΑ είναι δυνατόν:

- α) να έχει παρελθούσα, παρούσα και μελλοντική διαχρονικότητα να είναι δηλαδή ΣΔΑ
- β) να έχει μόνο παρούσα διαχρονικότητα, να είναι δηλαδή ΣΑ
- γ) να έχει παρελθούσα και παρούσα διαχρονικότητα, οπότε «σήμερα» από ΣΔΑ και παρατηρούμενο σαν ΣΑ, μετατρέπεται σε ΜΔΑ και τέλος
- δ) να έχει παρούσα και μελλοντική διαχρονικότητα οπότε θα είναι ΣΔΑ.

Η κάθε μία από τις παραπάνω 4 περιπτώσεις είναι σημαντική τόσο για τις δυσκολίες που προκύπτουν, όσο και για τη στρατηγική μάχης που θα καταστρώσουμε για την καταπολέμησή τους.

Από τις 4 βασικές αυτές «θέσεις» του Α βγαίνει η ουσιώδης διαπίστωση ότι:

– *Το Απρόσιτο δεν τοποθετείται στο χώρο του Αδύνατου αλλά στο χώρο του Αδύνατου που εμείς δεν μπορούμε ακόμα να το κάνουμε Δυνατό.*

5. Μάνατζερ και επιχειρηματίας

Αυτή η βασική διαπίστωση αποτελεί την κινητήρια δύναμη της ανθρώπινης εξέλιξης, διότι αν όλα γίνονταν με τη λογική, τίποτε δε θα άλλαζε τότε, όλα θα ήταν ακίνητα και θα κατοικούσαμε ακόμα στις σπηλιές. Όμως ο άνθρωπος αναζητούσε ακατάπαυστα και απέδειξε ότι το Απρόσιτο μόνο με το Παράλογο ήταν δυνατόν να το κατακτήσει – και το κατέκτησε ως τώρα αρκετά. Αυτό σημαίνει, από άλλη πλευρά θεώρησης, ότι όταν ο ανθρώπινος νους έχει να «διαλευκάνει» ένα Απρόσιτο ξεφεύγει από τη φυσιολογική του λειτουργία και περνάει στο χώρο του αφύσικου και εν τέλει του Παράλογου.

Κι εδώ είναι φανερός ο «καταλυτικός» ρόλος του Π της «Εξίσωσης προσδοκίων», όπως άλλωστε και ο «συντηρητικός» ρόλος του Λ, αλλά και ο περίπου ανασταλτικός ρόλος του Μάνατζερ που ενσαρκώνει και υλοποιεί το Λ αυτό. Πράγματι αν ο επιχειρηματίας καθυποτάξει το «Ένστικτό» του στον «Ορθολογισμό» του μάνατζερ του, η επιχείρησή του θα συνεχίσει να ράβει τα πουκάμισά με τις χειροκίνητες ραπτομηχανές της γιαγιάς του. Διότι εάν ο μάνατζερ δεν μπορεί να ξεφύγει από το «συντηρητισμό» των

μαθηματικών του εξισώσεων αυτοπαγιδευμένος στον «Ορθολογισμό» του Λ , ο επιχειρηματίας αποτολμάει και χρησιμοποιεί το Ένστικτό του σαν αγκίστρι που το ρίχνει στα νερά του Απρόσιτου από όπου ψαρεύει κάποια στιγμή το επιδιωκόμενο λαβράκι!

6. Συλλογικό και Ατομικό Απρόσιτο

Περαιτέρω (από άλλη θεώρηση) το Απρόσιτο μπορεί να είναι *Συλλογικό* ή *Ατομικό*. *Ατομικό* είναι όταν ισχύει σαν τέτοιο μόνο για το μεμονωμένο άτομο ανεξάρτητα αν έχει εξωτερικά χαρακτηριστικά του «κοινού» ή όχι, ενώ *Συλλογικό* όταν ισχύει για όλους ή για ομάδες ατόμων. Το *Ατομικό* A δημιουργεί την Ατομική εμπειρία, ενώ το *Συλλογικό* τη Συλλογική. Από μία άποψη η πρώτη εμπειρία είναι η υποκειμενική, ενώ η δεύτερη η αντικειμενική, χρήσιμες όμως είναι και οι δύο, και όχι μόνο η αντικειμενική-συλλογική όπως εύκολα μπορεί να υποθέσει κανείς. Αρκεί εδώ να σκεφθούμε τα θαυμαστά επιτεύγματα στα οποία κατέληξαν οι προσπάθειες μεμονωμένων ατόμων, καθώς πασχίζανε να κατακτήσουν ένα ατομικό τους A .

Παράδειγμα *Ατομικού* A είναι η «δυστυχία» του γέρο-Φάουστ που τον απέρριπτε η «σκληρή» Μαργαρίτα και στο επιχειρηματικό επίπεδο, η μείωση των πωλήσεων ή το υπερβολικό κόστος παραγωγής μιας δεδομένης επιχειρήσεως.

Παράδειγμα *Συλλογικού* A είναι η θεραπεία ανιάτων ασθενειών, η εξεύρεση νέων αγορών για τις επιχειρήσεις, η αύξηση της ανταγωνιστικότητας των προϊόντων, η παραγωγή (που προαναφέραμε) υλικών προϊόντων χωρίς μηχανές κ.ά.

Όπως είναι φανερό, *Συλλογικό* και *Ατομικό* A ενσαρκώνουν επιδιώξεις που έχουν συνήθως κοινά εξωτερικά χαρακτηριστικά και (από την άποψη) αυτή τα όρια μεταξύ τους είναι συχνά δυσδιάκριτα, όμως υπαρκτά. Κατά ταύτα:

- *Ατομικό* είναι το A όχι όταν είναι ένα πρόβλημα που μπορεί να το αντιμετωπίσουν πολλοί κάποια στιγμή αλλά όταν είναι ένα πρόβλημα που το αντιμετωπίζει *αυτή* τη στιγμή *αυτό* το άτομο, πράγμα που συνεπάγεται τεράστιες διαφορές από μια *άλλη* στιγμή και για ένα *άλλο* άτομο για το *αυτό* πρόβλημα.

Με άλλα λόγια, η *Ατομικότητα* χαρακτηρίζεται από τη χρονικότητα του A , δηλαδή από τη χρονική εμφάνισή του. Αυτό σημαίνει ότι οι ανθρώπινες ανάγκες είναι λίγο ή πολύ κοινές για όλους

(και άρα έχομε *Συλλογικά Α*) αλλά χρονικά μπορούν ορισμένες να εκδηλωθούν σε αυτό ή εκείνο το άτομο, οπότε θα έχομε αυτό ή εκείνο το *Ατομικό Α*. Αν εκδηλώνονται ταυτόχρονα για όλους, αν δηλαδή η στρατηγική αντιμετώπισης τους είναι κοινή για όλους, τότε παραμένουν στο επίπεδο του *Συλλογικού Α*. Αυτό ακριβώς δείχνει και την αποφασιστική αξία του διαχωρισμού των *Α* μεταξύ *Συλλογικών* και *Ατομικών*, επειδή ο διαχωρισμός αυτός προσδιορίζει κατόπιν την «προσωπικότητα» της υπό κατάσταση στρατηγικής. Ο απελπισμένος έρωτας π.χ. του γερο-Φάουστ μπορεί να είναι μια συνηθισμένη, κοινή ανάγκη για πολλούς και από την άποψη αυτή αποτελεί ένα *Συλλογικό Α*, αν όμως εντοπισθεί στη συγκεκριμένη Μαργαρίτα, τότε το *Α* γίνεται *Ατομικό* και δεν αντιμετωπίζεται με μια κοινή αλλά με μια «ατομική» στρατηγική προσαρμοσμένη στις ιδιαίτερες αισθηματικές απαιτήσεις της συγκεκριμένης Μαργαρίτας.

Ακόμα εμφανέστερη είναι η ανάγκη αυτή στην περίπτωση π.χ. εξεύρεσης τρόπου εξάλειψης των προσωπικών μας χρεών. Τα χρέη είναι μεν συνηθισμένη κατάσταση πολλών ανθρώπων, άρα είναι ένα *Συλλογικό Α*, αλλά δεν υπάρχει κοινή στρατηγική εξάλειψής τους. Ο καθένας αντιμετωπίζει το *Ατομικό του Α*, το ατομικό του χρέος, δηλαδή και κάνει τους δικούς του συνδυασμούς για την εξάλειψή του.

Αυτός ο διαχωρισμός που κάναμε ως τώρα είναι στις συνηθέστερες περιπτώσεις. Ωστόσο το *Ατομικό Α* μπορεί να ιδωθεί σαν *Αυστηρό Ατομικό* και σαν *Κοινό Ατομικό*. *Κοινό Ατομικό* είναι το *Α* λίγο ή πολύ έτσι όπως το αναλύσαμε ως τώρα ως *Ατομικό* – δηλαδή σαν ένα πρόβλημα κοινό σε πολλούς ανθρώπους που το αντιμετωπίζει με τις δικές του διαστάσεις εν τούτοις το συγκεκριμένο άτομο για μια συγκεκριμένη περίπτωση. *Αυστηρό Ατομικό* αντίθετα είναι το *Α* όταν κατά την εμφάνισή του σαν ανάγκη ενός μεμονωμένου ατόμου παρουσιάζει ταυτόχρονα και μια ατομική Μοναδικότητα η οποία μολονότι εξωτερικά μπορεί να έχει τα συνηθισμένα κοινά με όλους χαρακτηριστικά, εν τούτοις έχει αυστηρά προσωπική μορφή. *Αυστηρό Ατομικό Α* είναι για παράδειγμα οι σπουδές που θα επιλέξει ένας νέος, οι συνδυασμοί που θα επιλέξει σε ένα τυχερό παιχνίδι (Προ-Πο ας πούμε) ένας παίκτης, κ.λπ. Ακόμα και ο Αρχιμήδης στην αρχαιότητα που φώναζε έξαλλος από χαρά «Εύρηκα... Εύρηκα», αντιμετώπιζε ένα *Αυστηρό Ατομικό Α* όταν πήρε την εντολή από τον κυβερνήτη να βρεί αν το στεφάνι που του κάνανε δώρο κάποιοι υπήκοοί του ήταν κατασκευασμένο από απόφιο χρυσάφι ή νοθευμένο. Γενικά, ο διαχωρισμός του *Α* εί-

ναι (όπως είπαμε) σημαντικός, διότι από αυτό εξαρτάται ή χρήση της εμπειρίας για την υπό κατάσταση στρατηγική μας.

7. Επιδίωξη του Απρόσιτου

Η επιδίωξη και κατάκτηση ενός A είναι και αυτή *Ατομική* ή *Συλλογική*, όχι όμως με την αυστηρή μονομέρεια που διακρίνει το διαχωρισμό τους. Έτσι π.χ. ένα *Ατομικό* A είναι δυνατόν και συνήθως επιδιώκεται από το μεμονωμένο άτομο που έχει το πρόβλημα (π.χ. το στήσιμο μιας επιχείρησης από τον δεδομένο επιχειρηματία), μπορεί όμως να γίνει και με σύμπραξη και άλλων ατόμων (π.χ. το στήσιμο μιας επιχειρήσεως από τον δεδομένο επιχειρηματία με τη βοήθεια ειδικευμένων ατόμων). Είναι δηλαδή και στις δύο περιπτώσεις *Ατομικό* το A με *ατομική* όμως επιδίωξη στην πρώτη, *συλλογική* στη δεύτερη περίπτωση. Αντίστοιχα πάλι ένα *Συλλογικό* A είναι δυνατόν να επιδιώκεται είτε *συλλογικά* από πολλά άτομα (π.χ. η κατάκτηση ενός φρουρίου από τους στρατιώτες) είτε *ατομικά* από μεμονωμένα άτομα – όπως π.χ. οι πολλοί μεμονωμένοι ερευνητές, επιστήμονες, εφευρέτες και λοιποί που πετύχανε αξιοθαύμαστα έργα προσπαθώντας να θεραπεύσουν όχι μια προσωπική τους ανάγκη αλλά μια συλλογική. Από όλα τα παραπάνω διαφαίνεται με σαφήνεια μια άλλη βασική διαπίστωση για το A , ότι δηλαδή: – *Κάθε Απρόσιτο προσσωποποιεί μια Ανάγκη και συνεπάγεται μια Μάχη.*

Από τις Μάχες που γίνονται Συλλογικά ή Ατομικά για την κατάκτηση Συλλογικών ή Ατομικών A , συσσωρεύεται μια εμπειρία για τις επόμενες Μάχες. Αυτή η διαρκώς συσσωρευόμενη εμπειρία βραχυπρόθεσμα μεν αποτελεί την Ατομική ή Συλλογική μνήμη, μακροπρόθεσμα όμως, χτίζει την κοινή σε όλους Ανθρώπινη Μνήμη.

Αυτή η *Μνήμη* μπορεί να είναι αρνητική ή θετική κι αυτό δεν εξαρτάται από την αρνητική ή θετική έκβαση μιας Μάχης. Η αιώνια διαπάλη π.χ. στο επιχειρηματικό γίγνεσθαι είναι απλά να στεριώσει, να ορθοποδήσει και να ανδρωθεί η κάθε δεδομένη επιχείρηση και αυτή η διαπάλη άλλοτε είναι επιτυχής και άλλοτε όχι. Όμως και από τις δύο περιπτώσεις συσσωρεύεται εμπειρία και δημιουργείται *Μνήμη* πότε θετική, πότε αρνητική.

Η επόμενη κατά ταύτα βασική διαπίστωση για το A είναι σύμφωνα με τα ανωτέρω ετούτη:

- Η Μάχη στοχεύει στη μεταλλαγή του *A* από *ΣΔΑ* σε *ΜΔΑ*, έχει αρνητική ή θετική έκβαση και δημιουργεί ωσαύτως αρνητική ή θετική *Μνήμη*. Αν είναι έτσι τα πράγματα, ποια είναι η λειτουργικότητα λοιπόν της Μνήμης; Δείτε το παρακάτω:

Το μικρό παιδάκι παίζει στην όχθη μιας λιμνούλας. Η όχθη είναι κατηφορική, όχι παραπάνω από δύο μέτρα μήκος και το νερό της λιμνούλας ίσα που σκεπάζει τον πυθμένα. Δηλαδή 4-5 πόντους. Καλοκαίρι και στο παιδάκι αρέσει να πλατσουρίζει στο νερό. Ανεβαίνει πάνω στην όχθη και γλιστράει προς το νερό. Τι ωραία τσουλήθρα! Κάποια στιγμή βλέπει μια πέτρα «μεγαλούτσικη», ίσα που τη σηκώνει στα χεράκια του. Την παίρνει ψηλά πάνω στην όχθη και την αφήνει. Η πέτρα κυλάει κι αυτή προς τα κάτω γρήγορα και πλάφ! πέφτει μες στο νερό. Αμέσως μετά τσουλάει και το ίδιο. Έτσι παιδάκι και πέτρα αρχίζουν ένα ομαδικό παιχνίδι. Τσουλάει η πέτρα, τσουλάει από κοντά και το παιδί, ξανά πάνω στην όχθη η πέτρα και το παιδί, νέα τσουλήθρα η πέτρα, νέα και το παιδί.

Όσπου ξαφνικά κάποια στιγμή η πέτρα καθώς την άφησε το παιδάκι, πέφτει πάνω σε μια άλλη πέτρα που ήταν μισο-κρυμμένη στο βυθό. Το πλάφ τώρα του νερού ήταν δυνατότερο και πιο αφράτο. Σωστό συντριβανάκι. Το παιδί μαγεύτηκε. Κουβαλάει πάνω την πέτρα χωρίς να τσουλήσει το ίδιο, την αφήνει, νέο πλάφ της πέτρας πάνω στην άλλη, ξανά το συντριβανάκι. Όνειρο...

Συνέχισε έτσι πολλή ώρα. Η μία πέτρα κυλώντας έπεφτε πάνω στην άλλη, το νερό πιτσιλιζε –πλάφ!– με θόρυβο, το παιδάκι ήταν μαγεμένο. Στο τέλος θέλησε να δοκιμάσει και το ίδιο. Πήρε θέση ακριβώς στην τροχιά της πέτρας τσούλησε και γκάπ... παραλίγο να σπάσει το γονατάκι του... Σκληρή που ήταν η κακιά πέτρα! Ούτε συντριβανάκι πρόσεξε, ούτε πλαφ άκουσε. Ένοιωσε μόνο πόνο. Σύρθηκε μορφάζοντας, τινάχτηκε, καταλάγιασε τον πόνο του, πήρε την άλλη πέτρα κι ανέβηκε ξανά στην όχθη: – « Τώρα καλή μου πετρούλα θα γλιστράς μόνο εσύ, είπε ...Εγώ αν γλιστρώ, πέφτω πάνω στην αδελφούλα σου και πονάω! ...Εσύ δεν πονάς!...».

Αυτό ήταν. Η *Μνήμη*: Το παιδάκι κατέγραψε ένα (κακό) βίωμα και το σύγκρινε με ένα νέο γλίστρημα. Από το συσχετισμό που έκανε με το μυαλουδάκι του, συμπέρανε λογικά ότι η τσουλήθρα πάνω στην πέτρα επιφέρει πόνο!... Η πέτρα δεν κατέγραψε τίποτε, δεν έκανε κανένα συσχετισμό. Δεν έχει μνήμη, δεν κάνει συγκρίσεις, δεν έχει επομένως ούτε λογική. Το παιδάκι σαν έλλογο όν που είναι έχει και *Μνήμη* έχει και *Λογική*. Αυτή είναι η διαφορά του με την άψυχη πέτρα. Αν το παιδάκι ήταν λίγο πιο μεγάλο

θα έλεγε μέσα του: – *Μνήμη λοιπόν, είναι η καταγραφή των βιωμάτων μας και Λογική ο συσχετισμός τους.*

Έτσι απλά είναι στη λειτουργικότητά τους *Μνήμη και Λογική.*

8. Χωρητικότητα της Μνήμης

Πόση είναι όμως η *χωρητικότητα* της Μνήμης; Πόσα μπορεί να καταγράψει; Δεν πρόκειται εδώ να βάλουμε στη ζυγαριά τις δεκάδες και εκατοντάδες εγκυκλοπαίδειες, λεξικά και βιβλία που μπορεί να «μάθει» ένας άνθρωπος και να τα ζυγίσουμε, ώστε να βρούμε τη *χωρητικότητα* της ατομικής του μνήμης. Βιολογικά και θεωρητικά (θα μας απαντούσε ένας γιατρός ή όποιος άλλος αρμόδιος επιστήμονας), το άτομο μπορεί να μάθει «άπειρα» πράγματα. Το σύνολο όμως όλων αυτών των «απείρων» πραγμάτων όλων των ατόμων είναι *πεπερασμένο* και καθόλου *άπειρο*, ακόμα και αν έχουμε να κάνουμε με σκέτους Αϊνστάϊν. Γιατί αυτό το παράδοξο;

Διότι η *Μνήμη* βρίσκει τα όριά της στον κόσμο του *επιστητού*, στο *Λ-Σύμπαν*, σε αυτό που ξέρουμε. Στο άλλο που δεν ξέρουμε, στο *Π-Σύμπαν*, η μνήμη δεν καταγράφει τίποτα, γιατί δεν εισχώρησε ακόμα. Έτσι έστω και αν έχομε έναν μανάτζερ π.χ. που είναι κατευθείαν απόγονος του Λεονάρντο Ντα Βίντσι όλη-όλη η Μνήμη του θα εξαντληθεί στα όρια του *Σύμπαντος-Λ*, για τον απλό λόγο ότι η γνωστή μας εξίσωση προσδοκιών:

$$\Delta\rho = \Pi + \Lambda$$

ισχύει σαν «Εξίσωση μνήμης» με αντίστοιχη διάρθρωση, δηλαδή έτσι:

$$M\nu = K\Pi + K\Lambda$$

με:

$M\nu = \text{Μνήμη}$

$K\Pi = \text{καταγραφές του Σύμπαντος-}\Pi \text{ και}$

$K\Lambda = \text{καταγραφές του Σύμπαντος-}\Lambda$

Η εξίσωση αυτή σημαίνει ότι η Μνήμη ισούται με τις «καταγραφές» που συμβαίνουν τόσο στο *Σύμπαν-Λ* (στο *επιστητό* σύμπαν), όσο και στο *Σύμπαν-Π*, το *άγνωστο* σύμπαν, το *Υπερ-σύμπαν*. Με τη διαφορά ότι οι δεύτερες αυτές καταγραφές, οι *KΠ* δεν έγιναν ακόμα ή δε θα γίνουν ποτέ. Το ότι *δε θα γίνουν ποτέ* ΟΛΕΣ, αυτό είναι βέβαιο, το ότι όμως *δε θα γίνει καμμιά από αυτές* στο εξής, αυτό δεν είναι βέβαιο. Αντίθετα, βέβαιο φαίνεται να είναι ότι κάποιες από αυτές μάλλον θα γίνουν.

Σύμφωνα με την αντιστοιχία των δύο εξισώσεων Δράσης και Μνήμης ήτοι:

$$\Delta\rho = \Lambda + \Gamma \text{ και} \\ M\nu = K\Lambda + K\Gamma$$

έχουμε τις ταυτολογίες:

$$\Delta\rho = M\nu \text{ και} \\ \Lambda + \Gamma = K\Lambda + K\Gamma \text{ με} \\ \Lambda = K\Lambda \text{ και} \\ \Gamma = K\Gamma$$

Αμέσως-αμέσως από τις ταυτολογίες αυτές προκύπτει το ερώτημα: – Πόσο μεγάλης χωρητικότητας είναι η $\Delta\rho$ και ειδικότερα το τμήμα της εκείνο που προσδιορίζεται από το Γ ;

Από τη Φυσική ξέρουμε ότι αυτό πρέπει να είναι άπειρο. Σε τελευταία ανάλυση, το Σύμπαν κατά τη Φυσική διαστέλλεται –δηλαδή μεγαλώνει– συνεχώς και μάλιστα με αυξανόμενη ταχύτητα και πάντως ως τώρα ΔΕΝ έχει καταγραφεί ούτε αυτό –έστω– το διαστελλόμενο τμήμα του, εκτός από ένα απειροελάχιστο υπο-τμήμα του. Δείτε π.χ. το παρακάτω:

Αν μετρήσουμε μια απόσταση σε χιλιόμετρα, τότε με μόνη τη μονάδα (το 1), καταγράφουμε μια απόσταση ενός χιλιομέτρου. Άρα έχουμε:

- 1 = ένα χιλιόμετρο

Αν στο έναβάλουμε ένα μηδενικό θα έχουμε τότε:

- 10 χιλιόμετρα

Ανβάλουμε ακόμα ένα μηδενικό θα έχουμε:

- 100 χιλιόμετρα

Αν προσθέσουμε ακόμα ένα μηδενικό θα έχουμε χίλια χιλιόμετρα, ήτοι:

- 1000 χιλιόμετρα

Η μονάδα τώρα όπως βλέπουμε στην απόσταση των χιλίων χιλιομέτρων (αρκετά μεγάλη απόσταση άλλωστε, περίπου από την Αθήνα μέχρι την Φρανκφούρτη) συνοδεύεται από τρία μηδενικά. Αν προσθέσουμε άλλα τρία μηδενικά θα έχουμε ένα εκατομμύριο χιλιόμετρα, ήτοι:

- 1.000.000 χιλιόμετρα.

Μια τέτοια απόσταση πάνω στη γη μας δεν υπάρχει. Υπάρχει μόνο από αστέρι σε αστέρι, ας πούμε από τον Άρη μέχρι τον Κρόνο. Αν προσθέσουμε άλλα τρία μηδενικά θα 'χουμε ένα δισεκατομμύριο χιλιόμετρα, μ'άλλα τρία μηδενικά θα 'χουμε ένα τρισεκατομμύριο, με άλλα τρία μηδενικά θα 'χουμε ένα τετράκις εκατομμύριο και με άλλα τρία μηδενικά ένα πεντάκις εκατομμύριο χιλιόμετρα απόσταση. Θα 'χουμε δηλαδή την εξής σύνθεση:

Ένα	χίλια	εκατ.	δισ	τρεις	τετρ.	πεντ.
• 1.	000.	000.	000.	000.	000.	000

Ασύλληπτη απόσταση. Ένα πεντάκις εκατομμύριο χιλιόμετρα. Στο σύμπαν, αυτή η απόσταση είναι η μία μόνο μοίρα (1^ο) από το τρίγωνο που σχηματίζει ο Σείριος, η Γη και ο Άρης, όπως φαίνεται στο παραπάνω σχήμα.

Στη συμπαντική Φυσική οι επιστήμονες για να μετρήσουν τις γνωστές ως τώρα αποστάσεις μεταξύ των γνωστών ως τώρα ουρανίων σωμάτων, χρησιμοποιούν μεταξύ άλλων και τη μοίρα αυτή του τριγώνου Σείριος - Γη - Άρης, ονομάζοντάς την «Μπαντράν». Ένα Μπαντράν επομένως είναι μία μοίρα (1^ο) του συγκεκριμένου αυτού συμπαντικού τριγώνου και σε χιλιόμετρα μετράει ένα πεντάκις εκατομμύρια χιλιόμετρα. Συγκρατείστε την απόσταση αυτή: Ένα πεντάκις εκατομμύρια χιλιόμετρα.

Αφού όμως μία μοίρα του τριγώνου έχει ένα πεντάκις χιλιόμετρα, ολόκληρη η γωνία (του τριγώνου Σείριος - Γη - Άρης) που έχει 90 μοίρες, (δηλαδή η απόσταση Σείριος - Άρης) θα έχει 90 πεντάκις εκατομμύρια χιλιόμετρα (ήτοι: 90.000.000.000.000.000.000 χιλιόμετρα) ή αλλιώς: 90 μπαντράν.

Για να δείτε τώρα πόσο πεπερασμένη είναι η Μνήμη μας αφού προσδιορίζεται από τα όρια του Σύμπαντος-Λ, υπολογίστε πόση είναι η απόσταση σε χιλιόμετρα μεταξύ Γης - Ηρακλή που σε μπαντράν είναι 800 τρισεκατομμύρια μπαντράν. Μάλλον έχουμε λοιπόν και μεις ανάγκη από ένα «μνημικό μπαντράν» για να κάνουμε όλες τις «Καταγραφές» της Εξίσωσης μνήμης:

$$Mv = K\Lambda + K\Gamma$$

ή έστω ένα απειροελάχιστο τμήμα τους.

Αυτό μας οδηγεί ευθέως στο συμπέρασμα ότι η γνώση μας είναι σαφώς ένα πεπερασμένο «άπειρο» σύνολο που στο επίπεδο (ας πούμε) ενός μάνατζερ, προσδιορίζεται από την πρώτη και την τελευταία εξίσωση που έμαθε στο αμφιθέατρο. Πέρα από αυτή την εξίσωση, υπάρχει το Απρόσιτο που τιθασσεύεται με το παρά-

λογο του «Επιστητού» και πολύ αργά, αργόσυρτα, αργόρυθμα με τη Λογική των Γνώσεων. Με άλλα λόγια «εκεί έξω» –δηλαδή έξω από τα όρια του Ενστίκτου– υπάρχει μια άγνωστη Γνώση ή αλλιώς μια άγνωστη *Μνήμη* που δεν την ψηλαφίσαμε ακόμα, που δεν είναι (ακόμα ίσως) βατή σε μας. Από την άποψη αυτή, η γνωστή μας «Θεωρία του Χάους» διερευνά ένα λάθος αντικείμενο. Γιατί στο γνωστό μας «Χάος» δεν υπάρχει χάος, αλλά αυτή ακριβώς η άγνωστη *Μνήμη*, η *ΚΠ* της ομώνυμης εξίσωσης.

Ας επανέλθουμε όμως και πάλι στο Απρόσιτο.

9. Απλό και Σύνθετο Απρόσιτο

Κάθε ενέργεια που κάνουμε, οποιαδήποτε και αν είναι αυτή, έχει σαν αιτία –όπως είπαμε– ένα Απρόσιτο, μία Ανάγκη που πρέπει να ικανοποιήσουμε. Πάμε για ύπνο γιατί πρέπει να ικανοποιήσουμε την ανάγκη της ξεκούρασης, τρώμε, γιατί πρέπει να ικανοποιήσουμε την ανάγκη της πείνας, χτίζουμε μια επιχείρηση γιατί πρέπει να ικανοποιήσουμε την ανάγκη να αποκτήσουμε έσοδα κ.ο.κ.

Όλες αυτές οι ανάγκες είναι η καθεμιά τους ένα *A*. Πολλά τέτοια *A* αντιμετωπίζει το άτομο ακόμα και μέσα σε μια μέρα. Αν δούμε συνολικά όλα αυτά τα *A* τότε διαπιστώνουμε ότι αυτά μπορεί να είναι είτε *απλά* είτε *σύνθετα*.

Απλό είναι ένα *A* όταν για την αντιμετώπισή του –για την κατάκτησή του– δε χρειάζεται κάποιος ιδιαίτερος προβληματισμός, γιατί αρκεί κατά κανόνα μια απλή ενέργεια.

Σύνθετο αντίθετα είναι ένα *A* όταν για την κατάκτησή του χρειάζεται ένας ιδιαίτερος, ένας «σύνθετος» προβληματισμός.

Ο βαθμός απλότητας και συνθετότητας στις δύο περιπτώσεις ποικίλλει, με μόνη την επισήμανση ότι στα *Σύνθετα A* ο προβληματισμός στην οριακή περίπτωση του μπορεί να είναι –και είναι συχνά– αδιέξοδος και να μην οδηγεί σε θετικό αποτέλεσμα. Η εξήγηση και αιτία του διαχωρισμού αυτού είναι η *Μνήμη*. Για τα *Απλά A* η *μνήμη* υπάρχει κατά κανόνα άφθονη και προσφέρεται «εύκολα» για την «εύκολη» αντιμετώπιση του *A*, ενώ για τα *Σύνθετα* η *Μνήμη* ούτε άφθονη, ούτε επαρκής είναι, συχνά δε μάλιστα δεν υπάρχει καθόλου. Ωστόσο τόσο τα *Απλά*, όσο και τα *Σύνθετα Απρόσιτα* παρουσιάζουν την ίδια αρχική δυσκολία –είναι δηλαδή το ίδιο δύσκολα– μολονότι θα νόμιζε κανείς πρόχειρα ότι τα απλά δεν παρουσιάζουν καμία ή παρουσιάζουν ασήμαντη δυσκολία.

10. Η Μνήμη στο Απρόσιτο και η κοστολόγησή της

Πράγματι έτσι είναι, αλλά μόνο τη στιγμή της συγκεκριμένης Μάχης, για το συγκεκριμένο *A*. Όταν όμως στο παρελθόν δινότανε άλλη μάχη και δημιουργείτο η σημερινή «άφθονη» Μνήμη, το ίδιο αυτό *A* ήταν δύσκολο. Επί παραδείγματι για να ταξιδέψουμε σήμερα με αεροπλάνο από την Αθήνα στη Θεσσαλονίκη δεν αρκεί, παρά η απλή ενέργεια να κλείσουμε εισιτήριο. Η Μνήμη είναι δεδομένη εδώ και άφθονη και αποτελείται από τα αεροπλάνα, τα γραφεία ταξιδιών, τα ταξί, τα αεροδρόμια κ.λπ. Όμως για να δημιουργηθούν όλα αυτά που αποτελούν τη Μνήμη για το Απρόσιτο ενός αεροπορικού ταξιδιού μεταξύ Αθήνας και Θεσσαλονίκης αντιμετώπιστηκαν και ξεπεράστηκαν αρχικά ένα σωρό δυσκολίες. Ωστόσο όσο «ασήμαντα» κι αν φαίνονται τα Απλά *A*, η Μνήμη τους είναι σημαντική και σημαντικά χρήσιμη για την αντιμετώπιση των *Σύνθετων A*.

Η Μνήμη είναι το «καύσιμο» για το όχημα της εξέλιξης, αλλά η χρήση της μπορεί να αποβεί διττή και αντιθετική: Να είναι δηλαδή ένας αρνητικός, αλλά ταυτόχρονα και ένας θετικός παράγοντας και τούτο διότι διαπλέκεται με το Απρόσιτο πότε *ανασταλτικά* και πότε *προωθητικά*. Με άλλα λόγια η Μνήμη στο Απρόσιτο έχει και το κόστος της.

Ανασταλτικά –δηλαδή με αρνητικό κόστος– διαπλέκεται καθώς ενσαρκώνοντας τη Λογική (και σε έναν Μάνατζερ τεχνοκράτη τη Γνώση), περιχαρακώνει τις κινήσεις αυτού του τελευταίου σε όρια μη υπερβατά. Πράγματι ένας μάνατζερ ποτέ δεν θα κάνει μία κίνηση πέρα από το χώρο που του προσδιορίζουν οι μαθηματικές του εξισώσεις – δηλαδή τα μοντέλα του, τα συστήματά του, οι καμπύλες και οι εξισώσεις του. Η δράση του είναι συντηρητική, χωρίς αποτολήσεις. Ο ρόλος του τελικά καταλήγει στη φύλαξη των επιχειρηματικών κεκτημένων. Έτσι εμποδίζεται η εξέλιξη, αναστέλλεται η αναζήτηση και το Απρόσιτο μένει ανενόχλητο. Το κόστος εδώ είναι ακριβό: Στασιμότητα.

Αντίθετα, *προωθητικά* η Μνήμη διαπλέκεται με το Απρόσιτο όταν χρησιμοποιηθεί σαν εφελκυστήρας για τις αναζητήσεις και αυτό γίνεται όχι από τον «ορθολογιστή» μάνατζερ που είναι αιχμάλωτος της προχωρημένης Λογικής που κατέκτησε με τις σπουδές του, αλλά από τον ανυπόμονο επιχειρηματία, που βλέπει τη Μνήμη του απλώς σαν καύσιμο του επιχειρηματικού του οχήματος και όχι

σαν το ίδιο το όχημα, όπως το βλέπει ο μάνατζερ του – τον οποίο μάλιστα μπορεί τώρα με την προωθημένη τεχνολογία, να τον αντικαταστήσει με ένα καλοκουρδισμένο και καλοπρογραμματισμένο κομπιούτερ. Όχημα για τον «ανυπόμονο» επιχειρηματία είναι το «Ένστικτό» του και χώρος δράσης, ο χώρος που αρχίζει μετά την τελευταία εξίσωση του τεχνοκράτη του μάνατζερ – δηλαδή ο χώρος πέρα από τη Μνήμη που οριοθετεί την επιχειρηματική του Λογική. Συνεπώς από τη φύση του το Απρόσιτο μόνο με τον υπερ-μνημικό «Παραλογισμό» μπορεί να κατακτηθεί ή εν πάσει περιπτώσει να στοχευθεί. Αν αντιστρέψουμε τους συλλογισμούς αυτούς θα καταλήξουμε στο ίδιο συμπέρασμα πάλι, από τον αντίστροφο απλώς δρόμο. Πράγματι.

Το Απρόσιτο είναι για μας τέτοιο, διότι είναι άγνωστος ο λειτουργικός του μηχανισμός, δεν υπάρχει συσσωρευμένη Μνήμη γι' αυτό – δεν υπάρχει δηλαδή το γ της εξίσωσης που είδαμε, –έστω ακόμα– ή υπάρχει σε ανεπάρκεια και συνακόλουθα μια «επίθεση» εναντίον του, λογικά μόνο από έναν παραλογισμό θεμελιώνεται. Η Εξίσωση προσδοκιών και η Εξίσωση του Απρόσιτου περιγράφει η καθεμιά της ακριβώς την κατάσταση αυτή.

Με όσα είπαμε ως τώρα συμπληρώνεται ακόμα καλύτερα η έννοια του Απρόσιτου. Κατά ταύτα:

– *Απρόσιτο είναι η λειτουργικότητα κάποιου σημείου του άγνωστου ιδεατού σύμπαντος που εμείς δεν ανακαλύψαμε ακόμα ή δε θα ανακαλύψουμε ποτέ.*

Αυτή η λειτουργικότητα όμως υπάρχει, αφού υπάρχει και το πράγμα που την προσδιορίζει και απλώς εμείς δεν την ανακαλύψαμε – ακόμα ίσως. Όπως λέει και ο Πλάτων στον Ευθύδημο του «... οι ιδέες υπάρχουν πέρα από τον ερευνητή – αυτός τις ανακαλύπτει απλώς». Έτσι ώσπου να τις ανακαλύψει, οι υπερφυσικές δυνάμεις μένουν υπερφυσικές, γιατί δεν έγιναν ακόμα φυσικές. Αυτή η διαπίστωση μας δίνει την ουσιολογική υπόσταση του Απρόσιτου. Σύμφωνα με αυτήν:

– Το Απρόσιτο δεν τοποθετείται στο χώρο του Αδύνατου, αλλά στο χώρο του Αδύνατου που εμείς δεν κατακτήσαμε ακόμα. Απόδειξη σε αυτό είναι τα τόσα «Απρόσιτα» που κατακτήσαμε ως τώρα, μετατρέποντάς τα σε «Προσιτά».

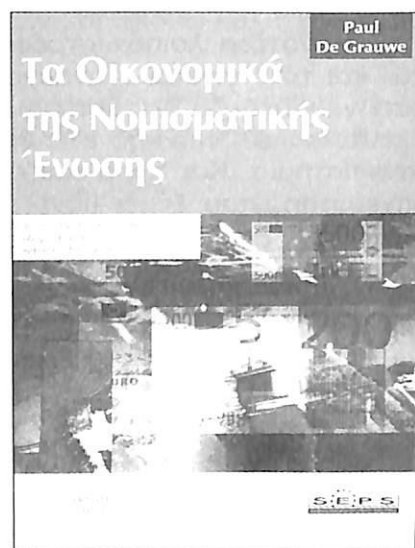
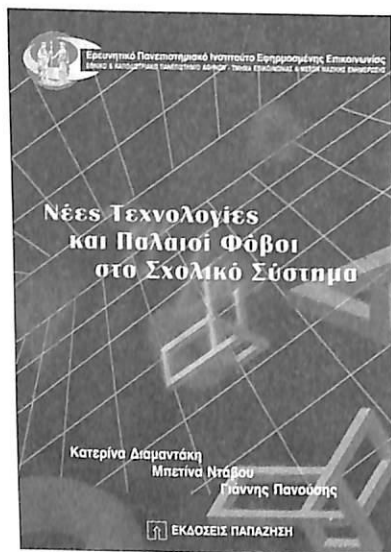
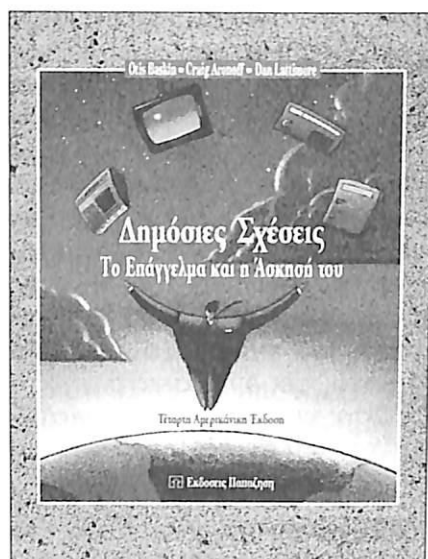
Από όλες τις αναλύσεις που κάναμε ως τώρα, βγαίνει αβίαστα και η οριοθέτηση του Μάνατζερ –ενός οποιουδήποτε σπουδαγμένου μάνατζερ– ώστε να αποφευχθεί οποιαδήποτε σύγχυση. Αυτός

είναι λοιπόν, η Μνήμη για το συγκεκριμένο αντικείμενο στο οποίο έχει ειδικευτεί και αυτός προσωποποιεί τη συσσωρευμένη Μνήμη. Η Μνήμη ωστόσο αποκλείει από τη φύση της τη Φαντασία διότι είναι –όπως είδαμε– συσώρευση θετικών γνώσεων της Λογικής, η οποία βεβαίως δεν μπορεί να είναι ταυτόχρονα και μη-Λογική. Έτσι ακριβώς εδώ ο επιστήμονας-μάντζερ αντιδιαστέλλεται σαφώς από τον επιστήμονα-ερευνητή, καθ' όσον ο πρώτος περιχαρακώνεται στο θερμοκήπιο των γνώσεών του, ο δεύτερος όμως διακατέχεται από τον πυρετό της αναζήτησης παρορμούμενος από το ερευνητικό του «ένστικτο», όπως και ο επιχειρηματίας από το δικό του. Με εφελτήριο τις γνώσεις του, αλλά με μοχλό το ένστικτό του ψάχνει το Αδύνατο, το Παράλογο, το Καινοτόμο, το Απρόσιτο, το Ανύπαρκτο...

Όσο για τον ορθολογιστή μάντζερ, ο Παρμενίδης στο Σοφιστή του Πλάτωνα λέει έναν αφορισμό, που θα ταίριαζε απολύτως και για δαύτον:

– Αδύνατον να χωνεύσεις ποτέ ότι υπάρχουν τα μη υπάρχοντα και γι' αυτό στρέψε το νού σου από τον δρόμο αυτής της αναζήτησης...

Ο Μάντζερ λοιπόν στρέφει το νου του από τα «μη υπάρχοντα» και τότε γίνεται ο ανασχετικός μοχλός για τον επιχειρηματία. Γιατί γι' αυτό το Απρόσιτο βρίσκεται από την άλλη πλευρά της τελευταίας αλγεβρικής εξίσωσης που έμαθε όταν σπούδαζε στο Πανεπιστήμιο. Και τώρα παίζει το ρόλο του «κοπρόσκυλου» στην επιχείρηση, που ξέρει μόνο να γαυγίζει χωρίς να διώχνει τους «κλέφτες». Ένα κόστος ακριβό για την επιχείρηση.

Ο φόβος του θανάτου

Αγγελική Λεονταρή*, Μαρία Ασθήθα**

Περίληψη

Τα ανθρώπινα όντα έχουν τη μοναδική ικανότητα να σκέφτονται το θάνατό τους. Πολλοί θεωρητικοί, όπως ο Becker, ο Brown, ο Lifton και ο Rank υποστηρίζουν ότι τα συναισθήματα που πηγάζουν από τις σκέψεις αυτές αποτελούν τη βάση της ανθρώπινης συμπεριφοράς.

Η θεωρία αντιμετώπισης του τρόμου έχοντας ως αφετηρία τις ιδέες του Becker πρεσβεύει ότι η συνειδητοποίηση της ύπαρξής μας συνοδεύεται και από τη συνειδηση του αναπόφευκτου θανάτου μας. Η συνειδητοποίηση αυτή προκαλεί απερίγραπτο τρόμο ο οποίος αντιμετωπίζεται με ένα πολιτισμικό αντίδοτο. Το πολιτισμικό αντίδοτο αποτελείται: α) από μια βιοθεωρία η οποία δίνει στη ζωή νόημα, διάρκεια και σταθερότητα και β) από την αυτοεκτίμηση, την πεποίθηση δηλαδή ότι κάποιος διαθέτει αξία μέσα σε έναν κόσμο με νόημα.

Εισαγωγή

Οι προηγμένες νοητικές ικανότητες είναι αυτές που διαχωρίζουν τα ανθρώπινα όντα από τα υπόλοιπα του ζωικού βασιλείου. Τρεις από αυτές τις νοητικές ικανότητες είναι ιδιαίτερα σημαντικές, επειδή μας παρέχουν δυνατότητες προσαρμογής και εξαιρετική ευελιξία: η ικανότητα να κατανοούμε την πραγματικότητα μέσα από σχέσεις αιτιότητας, η ικανότητα να προβλέπουμε μελλο-

* Αναπληρώτρια καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

** Διδάκτορας Πολιτικής Φιλοσοφίας.

ντικά γεγονότα και η ικανότητα να σκεφτόμαστε με αντικείμενο τον εαυτό μας.

Η δυνατότητα του ανθρώπινου όντος για πολλαπλούς συνδυασμούς διαφόρων παραμέτρων, το καθιστά ικανό να κατανοεί ποικίλες αιτιακές σχέσεις, πράγμα που αποτελεί τη βάση για την πρόβλεψη και τον έλεγχο μελλοντικών αποτελεσμάτων. Παράλληλα η ικανότητα του ανθρώπου να σκέφτεται και ταυτόχρονα αντικείμενο της προσοχής του να είναι ό,τι σκέφτεται, αποβαίνει σημαντική για την αυτορρύθμιση της συμπεριφοράς του και καθιστά τις αντιδράσεις του, σε καταστάσεις του περιβάλλοντος, πιο ευέλικτες (Carver και Scheier, 1981).

Όμως αυτές οι ίδιες προηγμένες ανθρώπινες νοητικές ικανότητες, οι οποίες είναι γεγονός ότι αυξάνουν τις δυνατότητες επιβίωσής μας, συγχρόνως μας ανοίγουν διόδους αναγνώρισης προβλημάτων που απορρέουν από πτυχές της ύπαρξής μας οι οποίες φαντάζουν χαώδεις ή στην καλύτερη περίπτωση, αισθανόμαστε ότι αδυνατούμε να τις ελέγξουμε. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η συνειδητοποίηση ότι είμαστε τρωτοί και ο θάνατος είναι αναπόφευκτος. Ο αριστοτένης τραγικός Σοφοκλής επιτείνει το δραματικό στοιχείο στην «Αντιγόνη» βάζοντας, την άκαμπτη ηθικά ηρωίδα του, η οποία συνειδητά –έχοντας πλήρη επίγνωση των συνεπειών της πράξης της– έθαψε τον αδελφό της Πολυνείκη, να θρηνεί μπροστά στον επικείμενο θάνατό της: «Άκλαφτη κι άφιλη, χωρίς τραγούδια γάμου / η μαύρη σέρνομαι, / στον ύστατο δρόμο μου. / Άδικο να μη βλέπω πια το αγνό / το φως του ήλιου, η κακορίζικη» (στιχ. 876-880). Η απόλυτη και άτρωτη Αντιγόνη κάμπτεται μπροστά στην ιδέα του θανάτου και αποκτά ανθρώπινες διαστάσεις.

Η δυνατότητα που έχει το ανθρώπινο όν να στοιχειοθετεί το μέλλον, ιδιαίτερα η ικανότητα να φαντάζεται δυσάρεστα, επώδυνα και τραγικά γεγονότα, είναι μια συνεχής πηγή άγχους. Η γνώση ότι είναι αυξημένες οι πιθανότητες να βρεθεί το άτομο μπροστά σε δυσμενείς καταστάσεις και θλιβερά συμβάντα, ανά πάσα στιγμή, του δημιουργεί μια ανάγκη για επιβεβαίωση ότι αυτές οι καταστάσεις και αυτά τα συμβάντα μπορεί να αποφευχθούν. Χωρίς αυτή την επιβεβαίωση, θα παραλύαμε από τον τρόμο (Solomon, Greenberg και Pyszczynski, 1991b).

Το θνητό της ύπαρξης και τα συναισθήματα, που προκαλούνται από τη γνώση αυτή, αποτελούν τη βάση για πολλές ανθρώπινες κοινωνικές συμπεριφορές, υποστήριξαν πολλοί θεωρητικοί, όπως ο Becker (1962, 1973, 1975), ο Brown (1959), ο Lifton (1968,

1983) και ο Rank (1941, 1958). Ο Becker προσπάθησε να συνθέσει την ψυχαναλυτική δουλειά των Freud, Rank, Adler, Fromm και Horney, με τις φιλοσοφικές αναζητήσεις των Nietzsche, Kierkegaard και Norman Brown, την κοινωνική ψυχιατρική του Sullivan και τις κοινωνιολογικές αναλύσεις των Goffman, Berger και Thomas Luckman σε ένα ευρύ θεωρητικό πλαίσιο θεώρησης της ανθρώπινης κοινωνικής συμπεριφοράς. Υποστήριξε ότι η μη παραδοχή του θανάτου και το άγχος του θανάτου αποτελούν το παρόρμημα αρκετών συμπεριφορών, όπως αυτών που είναι γνωστές ως θρησκευτικές πεποιθήσεις, ηθική και προκαταλήψεις.

Κατά τον Becker, η επιβίωσή μας διευκολύνθηκε τα μέγιστα από την ευφυΐα μας, ειδικά από την ικανότητα να νοούμε με συμβολικό και αφηρημένο τρόπο, να προβλέπουμε με προοπτική το μέλλον, να φανταζόμαστε αυτό που δεν υπάρχει ακόμα και μετά να πραγματοποιούμε τις φαντασιώσεις μας. Όμως η περίπλοκη δομή του εγκεφάλου, η οποία μας επιτρέπει να είμαστε ευφυείς, μας κάνει ικανούς και για αυτοσυνείδηση. Η συνειδητοποίηση της ύπαρξής μας συνοδεύεται και από τη συνείδηση του αναπόφευκτου θανάτου μας. Όχι μόνο έχουμε επίγνωση ότι είμαστε θνητοί, αλλά έχουμε συνείδηση του γεγονότος ότι ο θάνατος μπορεί να συμβεί ανεξέλεγκτα, απροειδοποίητα και απροσδόκητα.

Ο Becker θεώρησε ότι οι άνθρωποι θα βρίσκονταν σε κατάσταση απερίγραπτου τρόμου αν είχαν συνεχώς συνείδηση της θνησιμότητάς τους και της πιθανότητας ο θάνατος να επέλθει οποιαδήποτε στιγμή. Έτσι προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα του θανάτου συμβολικά, μέσα από τη δημιουργία του πολιτισμού. Οι διάφοροι πολιτισμοί προσφέρουν στους ανθρώπους έναν τρόπο αντιμετώπισης του υπαρξιακού άγχους, με το να τους εξυψώνουν πάνω από τον υπόλοιπο έμβιο κόσμο και με το να επανασυγκροτούν την πραγματικότητα με τέτοιο τρόπο ώστε να παρέχουν ένα αντίδοτο στη συνειδητοποίηση ότι ζούμε σε ένα κόσμο μη ελεγχόμενο και επικίνδυνο, όπου η μόνη βεβαιότητα είναι ο θάνατος.

Αν και υπάρχει μεγάλη ποικιλία στο περιεχόμενο των βιοθεωριών που αναπτύσσονται στα διάφορα πολιτισμικά πλαίσια, όλες οι βιοθεωρίες προσφέρουν μια περιγραφή του πώς δημιουργήθηκε ο κόσμος, μια περιγραφή του τι πρέπει να κάνουν οι άνθρωποι για να ζήσουν μια «καλή» και «αξιόλογη» ζωή, και κάποια υπόσχεση αθανασίας σε αυτούς που ζουν σύμφωνα με τις πολιτισμικές επιταγές (Becker, 1962). Εμφυσούν δηλαδή, στον κόσμο νόημα, αξία, τάξη, διάρκεια και την πιθανότητα της πραγματικής αθανασίας.

σίας –που υπόσχεται η θρησκεία– ή της συμβολικής αθανασίας. Η συμβολοποίηση της αθανασίας λειτουργεί εξισορροπητικά ως προς τον τρόπο που προκαλεί η επίγνωση του θανάτου. Στις κοινωνίες, διαχρονικά, δημιουργήθηκαν τέτοιου είδους σύμβολα –μέσω των άγραφων νόμων, των ηθών και εθίμων, των θεσμών– που μεταλλάσσονταν μορφικά, με την πάροδο των χρόνων, ενώ ταυτόχρονα αναπαράγονταν οι πυρήνες τους, παγιωμένοι σε στερεοτυπικές κρίσεις. Στις σύγχρονες κοινωνίες, εξαιτίας της διαφοροποιημένης –συγκριτικά με τις παλαιότερες– δομής τους, η συμβολική αθανασία προσφέρεται αφειδώς, με διάφορα μέσα και τρόπους, κυρίαρχος των οποίων φαίνεται να είναι η καταναλωτική manía, ώστε να επιτυγχάνεται η λήθη της επίγνωσης του θανάτου.

Από την άποψη αυτή, οποιαδήποτε πολιτισμική βιοθεωρία είναι ένα συμβολικό κοινωνικό οικοδόμημα που παρέχει ένα πλαίσιο με νόημα, μέσα στο οποίο είναι δυνατόν να ζήσουμε σχετικά απαλλαγμένοι, ως ένα βαθμό, από το άγχος (Solomon, Greenberg και Pyszczynski, 1991a).

Ο Berger δεν υποστηρίζει ότι ο πολιτισμός είναι μόνο συμβολικός και με αυτή του την ιδιότητα ότι εξυπηρετεί μόνο τη λειτουργία της υπέρβασης του θανάτου. Αντίθετα επισημαίνει ότι αυτή είναι μια, ανάμεσα σε πολλές, σημαντική έκφανση του πολιτισμού και ότι για να είναι ολοκληρωμένη, οποιαδήποτε ερμηνεία της ανθρώπινης συμπεριφοράς ή του πολιτισμού, χρειάζεται να αναγνωρίζει και αυτή την ιδιότητα του πολιτισμού. *«Όποτε αναφερόμαστε στον τρόπο του θανάτου, δεν εννοούμε τον έντονο φόβο για το θάνατο, αυτό καθεαυτό, αλλά τον τρόπο που απορρέει από το θάνατο ως απόλυτη εκμηδένιση»* (Becker και Luckman, 1967, σελ. 101).

Ο Berger τονίζει ότι αν και μια ουσιαστική λειτουργία του πολιτισμού είναι να κατευνάσει τον τρόπο, ο οποίος συνδέεται με μη ελεγχόμενους και αναπόφευκτους φόβους, που πηγάζουν από τα μύχια της ύπαρξης, αυτό δε σημαίνει ότι αυτή είναι η μοναδική λειτουργία του πολιτισμού. Με άλλα λόγια, ο άνθρωπος δημιουργώντας πολιτισμό αντιμετωπίζει τους ερεβώδεις φόβους της ύπαρξης, που σχετίζονται με την πραγματικότητα του θανάτου, ενώ παράλληλα ο πολιτισμός που πραγματώνει τον βοηθά, με διάφορους τρόπους, να ξεχνά το θάνατο. Η πορεία επομένως είναι αμφίδρομη.

Ασφαλώς οι τρόποι να ξεχνά κανείς το θάνατο είναι πολλοί και διαφοροποιούνται από εποχή σε εποχή και από κοινωνία σε κοινωνία. Ο Φιλίπ Αριές (1997) στο βιβλίο του «Ο άνθρωπος ενώπιον

του θανάτου» αναφέρεται ενδελεχώς στη «μετάλλαξη» της ανθρώπινης στάσης απέναντι στο θάνατο σε σχέση πάντα με την εξέλιξη των κοινωνικοοικονομικών παραμέτρων. Παρά αυτή την εξέλιξη, σύμφωνα με τον ίδιο συγγραφέα, η δυναμική, που τα σχήματα του νου κρατούν ή ελευθερώνουν, είναι πολύ μεγάλη. Η ανάπαυση, υποστηρίζει ο Αριές, είναι η πιο παλιά, η πιο διαδεδομένη και η πιο σταθερή εικόνα του Εκείθεν, επιβιώνει δε ως σήμερα παρά τον ανταγωνισμό που υφίσταται από άλλους τύπους παραστάσεων. Ενδεικτικά, αναφερόμενοι στην παράσταση του θανάτου ως ανάπαυση, μπορούμε να κατανοήσουμε πως μέσω αυτού του συγκεκριμένου τρόπου, ο πολιτισμός συμβολοποιεί το θάνατο σε εικόνα-ιδέα κατασταλτική του τρόμου του.

Ο θάνατος ενσωμάτωναται στην πραγματικότητα της κοινωνικής ύπαρξης και αυτή η νομιμοποίηση του θανάτου σκοπό έχει το ίδιο ουσιαστικό έργο «... να βοηθήσει το άτομο να συνεχίσει να ζει στην κοινωνία μετά το θάνατο των σημαντικών άλλων και να εννοράται το δικό του θάνατο με το λιγότερο δυνατό τρόπο, έτσι ώστε να μην παραλύει και να εξακολουθεί να λειτουργεί στη ρουτίνα της καθημερινής του ζωής» (Becker και Luckman, 1967, σελ. 101).

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η αίσθηση που έχει ο άνθρωπος πως ανήκει σε έναν κόσμο με νόημα, είναι απαραίτητη για μια απαλλαγμένη από το υπαρξιακό άγχος δράση, αλλά δεν είναι αρκετή. Οι άνθρωποι χρειάζεται παράλληλα να νιώθουν ότι εξυπηρετούν έναν μοναδικά αξιόλογο ρόλο στο πλαίσιο αυτού του κόσμου για να διεκδικήσουν την ασφάλεια και την αθανασία. Οι πολιτισμικές βιοθεωρίες προσφέρουν πάντα την «αρμόζουσα» συμπεριφορά και τους ρόλους που θα πρέπει να υιοθετηθούν. Η υιοθέτηση αυτών των συμπεριφορών και ρόλων δρα καταπραϋντικά και κατευναστικά ως προς το υπαρξιακό άγχος. Οι άνθρωποι αισθάνονται ότι έχουν αξία όταν ζουν σύμφωνα με τις απαιτήσεις του πολιτισμικού πλαισίου.

Ο τρόπος λοιπόν, με τον οποίο αντιμετωπίζεται το υπαρξιακό άγχος εντός του πολιτισμικού πλαισίου, έχει δύο πτυχές:

- α. Μια πολιτισμική βιοθεωρία, η οποία δίνει στη ζωή νόημα, διάρκεια και σταθερότητα, παρέχοντας ένα σύστημα αξιών σύμφωνα με το βαθμό πραγμάτωσης βάσει του οποίου αξιολογούνται οι άνθρωποι, και
- β. Την αυτοεκτίμηση, η οποία αποκτάται όταν το άτομο θεωρεί ότι ζει σύμφωνα με τον κώδικα αξιών της κουλτούρας του και του πολιτισμού του. Από την άποψη αυτή, η αυτοεκτίμηση, η

αίσθηση δηλαδή που έχει κάποιος ότι διαθέτει αξία μέσα σε έναν κόσμο με νόημα (Becker, 1962), εξυπηρετεί τον πρωταρχικό αμυντικό σκοπό της, να προστατέψει το άτομο από το άγχος που έχει σχέση με τη θνησιμότητά του.

Η αυτοεκτίμηση, επομένως, βασίζεται στην αντίληψη ότι είναι κάποιος ένα αξιόλογο μέλος ενός συγκεκριμένου πολιτισμικού πλαισίου. Η απόκτηση αυτής της αίσθησης, της αξίας του εαυτού, απαιτεί την αποδοχή του μεγαλύτερου μέρους των πολιτισμικών αξιών και την αντίληψη ότι το άτομο ζει σύμφωνα με τις αξίες αυτές. Το πολιτισμικό πλαίσιο επομένως, λειτουργεί ως αντίδοτο και ελαττώνει την υπαρξιακή αγωνία της απόλυτης εκμηδένισης, επειδή μας δίνει την αίσθηση ότι είμαστε σημαντικά μέλη ενός κόσμου που έχει νόημα και διάρκεια.

Η θεωρία αντιμετώπισης του τρόμου

Οι Greenberg, Pysczynski και Solomon (Greenberg, Pysczynski, και Solomon, 1986· Solomon, Greenberg και Pysczynski, 1991a) βασιζόμενοι στις ιδέες του Becker, ανέπτυξαν «τη θεωρία αντιμετώπισης του τρόμου», που πρεσβεύει ότι οι άνθρωποι χρειάζονται την αυτοεκτίμηση, επειδή τους παρέχει προστασία από βαθιά ριζωμένους φόβους που σχετίζονται με το γεγονός ότι είναι ευάλωτοι και θνητοί.

Κατά τη θεωρία αυτή, το άγχος προκαλείται από το φόβο της πλήρους εξουδετέρωσης, της απόλυτης εκμηδένισης η οποία ταυτίζεται με την κατάληξη στο θάνατο.

Από την άποψη αυτή, ο φόβος του θανάτου είναι ο συναισθηματικός τρόπος με τον οποίο εκδηλώνεται το βασικό ένστικτο της επιβίωσης. Εξαιτίας της ανάγκης για αυτοδιατήρηση, κάθετι που εισπράττεται ως απειλή από την ανθρώπινη ύπαρξη εναντίον της, αποτελεί και την πηγή έντονου άγχους. Το άγχος αυτό λειτουργεί σαν δικλείδα ασφαλείας ως προς την προσαρμοστικότητα, επειδή προειδοποιεί τον οργανισμό να απομακρυνθεί από απειλητικές καταστάσεις.

Το πρόβλημα έγκειται στην ικανότητά μας να φανταζόμαστε μελλοντικά απειλητικά γεγονότα και να αναγνωρίζουμε ότι τελικά ο θάνατος θα κυριαρχήσει πάνω στις προσπάθειες μας να διατηρηθούμε στη ζωή. Όλα τα παροντικά απειλητικά γεγονότα ή μας θυμίζουν το ευάλωτο και θνησιγενές της ύπαρξής μας ή απειλούν

το πολιτισμικό οικοδόμημα το οποίο, ως αντίδοτο, μας προστατεύει από τη συνειδητοποίηση αυτή.

Ενδεικτικές είναι οι θρησκευτικές ερμηνείες που έδιναν, και εξακολουθούν να δίνουν, τα έθνη σε έντονα καταστροφικά φυσικά φαινόμενα, όπως κατακλυσμοί, σεισμοί, καταποντισμοί. Η συνειδητοποίηση του τρωτού της ανθρώπινης ύπαρξης και του εύθραυστου του πολιτισμικού οικοδομήματος καθίσταται ιδιαίτερα έντονη σε αυτές τις περιπτώσεις. Για το λόγο αυτό ο άνθρωπος ενδύει αυτού του είδους τα φαινόμενα του ολέθρου με μανδύα θρησκευτικό και έτσι απεκδύεται τον τρόπο του θανάτου, ως απόλυτη εκμηδένιση. Άλλωστε η ερμηνεία υπήρξε σταθερά το πρώτο και θεμελιώδες μέσο για να τα βγάλει πέρα ο άνθρωπος με τις ανησυχητικές δυσαρμονίες της εμπειρίας.

Διατηρώντας το αντίδοτο της διάρκειας του πολιτισμικού γίγνεσθαι, οι άνθρωποι κατορθώνουν να κρατούν ασυνείδητο τον τρόπο που συνδέεται με το θάνατο. Αυτό σημαίνει ότι, αν και οι περισσότεροι άνθρωποι συνειδητά κάποιες φορές σκέφτονται το θέμα του θανάτου, τις περισσότερες ώρες του εικοσιτετράωρου τους εμπλέκονται σε καθημερινά προβλήματα και ανησυχούν γι' αυτά. Κατά τους Solomon, Greenberg και Pyszczynski (1991a) αυτή η υπεραπασχόληση με τα καθημερινά ατομικά, οικογενειακά, κοινωνικά, πολιτικά και πολιτιστικά δρώμενα, κρατά τους βαθύτερους φόβους μας εκτός συνείδησης.

Η αυτοεκτίμηση αρχίζει να αποκτά την ιδιότητα του καθησυχαστικού αντιδότη στην ενδόμυχη ανησυχία, πολύ πριν το άτομο να είναι σε θέση να συλλάβει την αφηρημένη έννοια του θανάτου, ή πολύ πριν συνειδητοποιήσει το αναπόφευκτο του θανάτου (Greenberg, Pyszczynski, Solomon, Pinel και Jordan, 1993). Από τη στιγμή της γέννησής του το παιδί αντιδρά ενστικτωδώς με αρνητικό συναίσθημα σε κάθε τι που απειλεί τη συνέχεια της ύπαρξής του, όπως σε ανάγκες οι οποίες δεν έχουν αντιμετωπισθεί, στο σκοτάδι, στα θηρία κτλ. Μέρος του άγχους αυτού οφείλεται στο φόβο ότι οι γονείς του θα το εγκαταλείψουν (Bowlby, 1973). Ο Becker (1973) θεωρεί ότι αυτές οι ανησυχίες αποτελούν τις αρχικές εκδηλώσεις ενός έμφυτου υπαρξιακού άγχους του οποίου η τελευταία εκδήλωση, ο φόβος του θανάτου, εμφανίζεται αργότερα. Επειδή η αγάπη, η προστασία, και η αντιμετώπιση των αναγκών από τους γονείς αποτελούν το μόνο τρόπο που έχει το εξαρτημένο βρέφος αλλά και το παιδί να εξασφαλίσει την ύπαρξή του, εξυπακούεται ότι αυτά γίνονται σημαντικά κίνητρα για να προσπαθήσει να κατακτήσει την εύνοια των γονιών του που εμπει-

ριέχει την κτήση των παραπάνω τα οποία του διασφαλίζουν την ύπαρξη. Πολύ σύντομα το παιδί μαθαίνει ότι με το να είναι «καλό παιδί» αποκομίζει θετικά αποτελέσματα και οι γονείς του το προστατεύουν από τα δυσάρεστα συμβάντα (Becker, 1973· Mead, 1934· Sullivan, 1953). Πρόκειται για μια άτυπη «συμφωνία» που συνιστά τον κανόνα της προσφοράς και της ανταπόδοσης.

Όσο μεγαλώνει το παιδί, οι γονείς, όλο και περισσότερο, του συμπεριφέρονται βάζοντας όρους. Προσφέρουν αγάπη, φροντίδα και εκπλήρωση αναγκών όταν η συμπεριφορά του είναι ανάλογη της αιτούμενης από εκείνους –η οποία βασίζεται στις δικές τους αξίες– και απειλούν να αποσύρουν την εύνοιά τους –τις βάσεις της ασφάλειας του παιδιού– όταν η συμπεριφορά του παρεκκλίνει από τα πρότυπα συμπεριφοράς που διαμορφώνουν οι δικές τους αξίες.

Επομένως στα παιδιά γεννιέται μια νέα ανάγκη· πρέπει να μάθουν να ελέγχουν τη συμπεριφορά τους για να διατηρήσουν τη γονεϊκή αποδοχή και κατ' επέκταση να μειώσουν τα άγχη τους. Αυτό το πραγματοποιούν εσωτερικεύοντας τις γονεϊκές αξίες και αξιολογώντας τον εαυτό τους ανάλογα με αυτές. Έτσι, μπορούν να αξιολογούν τον εαυτό τους ως καλό, όταν η συμπεριφορά τους εναρμονίζεται με τη ζητούμενη από τα γονεϊκά πρότυπα, και να διαθέτουν υψηλή αυτοεκτίμηση, γεγονός που τους δημιουργεί το αίσθημα της ασφάλειας. Όταν η συμπεριφορά τους είναι μη εναρμονισμένη με εκείνη που αναμένουν οι γονείς, εισπράττουν τον εαυτό τους ως κακό και αποκτούν χαμηλή αυτοεκτίμηση, γεγονός που εντείνει το άγχος εξαιτίας της επαπειλούμενης τιμωρίας ή της απώλειας της προστασίας από εκείνους που εξαρτάται η ύπαρξή τους. Με τον τρόπο αυτό η αυτοεκτίμηση –η αντίληψη δηλαδή που έχει ενστερνιστεί κάποιος ότι η φύση του είναι αγαθή, ότι είναι καλός– αποκτά την ιδιότητα του αντίδοτου στην αγωνία της ύπαρξης (Horney, 1950· Kohut, 1977· Mead, 1934· Solomon et al., 1991b· Sullivan, 1953).

Τα παιδιά από την ηλικία των τριών ετών περίπου αρχίζουν να εκφράζουν το ενδιαφέρον τους και τις ανησυχίες τους για το θάνατο (Anthony, 1971· Yalom, 1980). Με την πάροδο του χρόνου, και όσο αυξάνονται οι νοητικές τους ικανότητες και οι εμπειρίες τους, συνειδητοποιούν το αναπόφευκτο του θανάτου, κατανοούν ότι ο θάνατος είναι ένα τέλος. Το τέλος της ζωής και το τέλος της ύπαρξης. Ο φόβος της εγκατάλειψης, σε αυτό το χρονικό σημείο, αντικαθίσταται από τον υπαρξιακό φόβο του θανάτου. Η γονεϊκή αποδοχή προσφέρει κάποια προστασία από τον υπαρξιακό

φόβο, αλλά από μόνη της δεν μπορεί πια να λύσει αυτό το πρόβλημα που βιώνεται οδυνηρά. Ο θάνατος γίνεται η τελειωτική απειλή για τη φυσική ασφάλεια, για την πίστη σε μια ζωή γεμάτη νόημα, για την πίστη σε αξίες. Η έως αυτή τη χρονική βαθμίδα κοινωνικοποίηση –η διαδικασία κατά την οποία το άτομο εσωτερικεύει ασυνείδητα κοινωνικούς κανόνες και αξίες– μοιάζει να χάνει τη λειτουργικότητά της ως ασπίδα προστασίας από το φόβο του θανάτου. Η αγάπη, ο έπαινος, η εκτίμηση από τους γονείς, επειδή το παιδί κάνει αυτό που εκείνοι περιμένουν να κάνει, χάνουν την αποτελεσματικότητά τους, ως ασφαλιστικές δικλείδες, μπροστά στο φόβο του τέλους της ζωής. Τα παιδιά για να μπορέσουν να αντιμετωπίσουν αυτή την απειλή χρειάζεται να μετατοπίσουν τη βάση της ασφάλειας από τους γονείς σε κάτι άλλο που να υπερβαίνει το θάνατο.

Τα παιδιά, στην προεφηβική και εφηβική ηλικία, συνειδητοποιώντας ότι οι γονείς τους δεν είναι τέλειοι, ότι είναι θνητοί και δεν μπορούν να τα προστατέψουν από όλες τις δυσάρεστες εμπειρίες και κυρίως από το θάνατό τους, αντιδρούν με τρόπο αλυσιδωτό. Με συναισθήματα απέναντι στους γονείς τους αμφιλεγόμενα και αμφιθυμικά. Αυτά προκαλούνται από το θυμό που γεννιέται από την αίσθηση ότι οι γονείς δεν μπορούν να τους προσφέρουν αυτό που πραγματικά επιθυμούν, δηλαδή απεριόριστη προστασία από όλα τα αρνητικά συμβάντα του παρόντος και του μέλλοντος. Επομένως, οι γονείς χάνουν, τουλάχιστον μερικά, τη δύναμή τους ως έρεισμα της αυτοεκτίμησης.

Αποτέλεσμα του γεγονότος αυτού είναι τα παιδιά να βιώνουν τον τρόμο. Αυτός τα ωθεί να διευρύνουν τις βάσεις της αυτοεκτίμησής τους μέσω της προσκόλλησης σε θρησκευτικές ή άλλες αξίες και σε δεδομένα του πολιτισμικού τους πλαισίου. Με αυτόν τον τρόπο μπορούν να κερδίσουν την αποδοχή και την προστασία του Θεού ή των ισχυρών άλλων.

Για την πλειοψηφία των παιδιών, αυτή η μετάλλαξη της βάσης της ασφάλειας από τους γονείς σε κάτι άλλο, είναι σχετικά εύκολη. Οι περισσότεροι γονείς μαθαίνουν στα παιδιά τους για τη θρησκεία, τον πατριωτισμό και άλλες συμβολικές πιθανότητες άρνησης του θανάτου πολύ πριν από την πρώτη τους υπαρξιακή κρίση. Όλες αυτές οι συμβολικές πιθανότητες άρνησης του θανάτου εντάσσονται στο πολιτισμικό πλαίσιο. Μετά από αυτό το μεταβατικό στάδιο, η αυτοεκτίμηση είναι η αντίληψη ότι κάποιος ζει σύμφωνα με τις αξιολογικές απαιτήσεις του πολιτισμικού πλαισίου (Solomon et al., 1991a).

Γι' αυτούς που ζουν σύμφωνα με τα πολιτισμικά ιδεώδη, το κοινωνικό πλαίσιο υπόσχεται όχι μόνο την ικανοποίηση των αναγκών τους και την προστασία από αρνητικά επακόλουθα, αλλά και την πιθανότητα της αθανασίας. Αυτή η πιθανότητα καλλιεργείται τόσο μέσα από την πίστη σε μια άλλη ζωή, όσο και συμβολικά μέσα από τη συσσώρευση πλούτου, τα επιστημονικά επιτεύγματα, τις καλλιτεχνικές δημιουργίες αλλά και την τεκνοποίηση (Becker, 1973, 1975· Rank, 1931, 1961).

Αυτές οι συσχετίσεις, που μαθαίνονται στα πρώτα παιδικά χρόνια, ενισχύονται σε όλη τη διάρκεια της ζωής με διάφορα πολιτισμικά διδάγματα. Αυτά έχουν πολύ βαθιές ρίζες. Ο Dodds (1978, σελ. 40) υποστηρίζει ότι *«ο άνθρωπος προβάλλει μέσα στο κοσμικό σύμπαν την αρτιγενή του απαίτηση για κοινωνική δικαιοσύνη· κι όταν από το απώτερο διάστημα η μεγεθυμένη ηχώ της ίδιας του της φωνής γυρνά πίσω σε αυτόν, ως υπόσχεση τιμωρίας για τους ενόχους, ο άνθρωπος αντλεί από αυτό θάρρος και ασφάλεια»*. Στην αρχαϊκή θρησκευτική σκέψη, γράφει ο Dodds, υπάρχει η τάση να μεταμορφώνεται κάθε υπερφυσικό γενικά, και ο θεός ειδικότερα, σε πράκτορα της δικαιοσύνης. Ο Lerner (1980) θεωρεί ότι οι άνθρωποι έχουν ανάγκη να πιστεύουν ότι ο κόσμος είναι δίκαιος και μέσα σε αυτόν καθένας παίρνει αυτό που του αξίζει. Εάν λάβουμε υπόψη ότι η αίσθηση του δικαίου είναι τόσο παλιά όσο και ο άνθρωπος –στον Όμηρο τη συναντάμε με τη μορφή της προσφοράς και της ανταπόδοσης– μπορούμε να κατανοήσουμε την αίσθηση του δικαίου ως το στοιχείο εκείνο που αποκαθιστά στον ψυχισμό του ατόμου μια ισορροπία, η οποία δρα καταπραϋντικά και κατευναστικά, επειδή του δημιουργεί το αίσθημα της ασφάλειας, εξαιτίας του ότι λειτουργεί ως η αντανάκλαση ενός κόσμου δίκαιου.

Η πίστη σε ένα δίκαιο κόσμο μεταβιβάζεται μέσα από την εμπειρία, όπως και μέσα από τα πολιτισμικά διδάγματα ηθικής και θρησκευτικής φύσης, τα οποία ενισχύουν την πεποίθηση ότι η καλή συμπεριφορά αμοίβεται και η κακή τιμωρείται. Η πεποίθηση αυτή ενισχύεται από το νομικό πλαίσιο και την οργανωμένη σε θεσμό Δικαιοσύνη. Ο Lerner αναφέρει διάφορους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι διατηρούν, την κατά κύριο λόγο ασυνείδητη, πεποίθηση ότι ο κόσμος είναι δίκαιος παρά τις πολλές αποδείξεις για το αντίθετο.

Οι συνέπειες της θεώρησης της αυτοεκτίμησης ως ένα πολιτισμικό κατασκεύασμα

Η θεωρία αντιμετώπισης του τρόμου πρεσβεύει ότι η αυτοεκτίμηση είναι ένα πολιτισμικό δημιούργημα. Οι άνθρωποι δεν μπορούν να αποκτήσουν μια αίσθηση αυτοαξίας αν δεν ενστερνισθούν τις επιταγές της πολιτισμικής βιοθεωρίας στην οποία ανήκουν. Οι επιταγές αυτές αφορούν κάποιες γενικές αξίες όσο και κάποιους συγκεκριμένους ρόλους. Με δεδομένη τη μεγάλη ποικιλία πολιτισμικών αξιών, όπως αυτή αποκαλύπτεται από την ανθρωπολογική έρευνα, εξυπακούεται ότι οι αξίες, μέσα από τις οποίες οι άνθρωποι αποκτούν και διατηρούν την αυτοεκτίμησή τους, δε συνδέονται με το «απόλυτα καλό». Οι αξίες αυτές αποκτούν τη δύναμη τους επειδή νομιμοποιούνται από την πολιτισμική βιοθεωρία και όχι επειδή έχουν κάποια προσαρμοστική ή χρηστική λειτουργία (Berger και Luckman, 1967). Αυτό σημαίνει ότι η ίδια συμπεριφορά που μπορεί να επιφέρει εκτίμηση σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο –διαμορφωμένο με συγκεκριμένες πολιτισμικές παραμέτρους– μπορεί να έχει το αντίθετο αποτέλεσμα σε ένα άλλο κοινωνικό πλαίσιο που μορφοποιήθηκε υπό την επίδραση διαφορετικών πολιτισμικών επιρροών.

Οι κοινωνιολογικές αναλύσεις του Goffman (1959) και των Berger και Luckman (1967) συνεκτίμησαν και ένα άλλο χαρακτηριστικό της κοινωνικής πραγματικότητας, όπως αυτή διαπλάθεται με βάση το πολιτισμικό παρελθόν της συγκεκριμένης κοινωνίας. Επειδή το κοινωνικό οικοδόμημα δεν είναι αρραγές, με την έννοια ότι η κοινωνία, ως σύνολο σχέσεων, δεν είναι στατική αλλά ευμετάβολη και εξελίξιμη, κατ' ακολουθία και το αντίδοτο του πολιτισμού στην υπαρξιακή αγωνία χρειάζεται συνεχή διατήρηση, με την έννοια της ανανέωσης, ώστε να λειτουργεί αμυντικά στις απειλές. Αυτό ισχύει επειδή η ποικιλία και η πολυπλοκότητα των διάφορων βιοθεωριών στις οποίες εκτιθέμεθα, είναι μεγάλη και για το λόγο αυτό γίνεται φανερή η πιθανότητα, η συγκεκριμένη βιοθεωρία να χάνει τη δύναμή της ως μη αξιόπιστη. Παράλληλα η έντονα ανταγωνιστική φύση του κοινωνικού περιβάλλοντος, μαζί με την ποικιλία των συστημάτων αξιών και σε συνδυασμό με τη ρευστότητα των ιδεών και αρχών, που χαρακτηρίζει το σημερινό κόσμο, οδηγεί σε αβεβαιότητα σχετικά με το κατά πόσο εμείς ως άτομα, ανταποκρινόμαστε στα βασικά δεδομένα της βιοθεωρίας μας, εφόσον η αξία μας αξιολογείται σύμφωνα με αυτά.

Αυτά τα προβλήματα, μαζί με τις συχνές υπενθυμήσεις του γεγονότος ότι είμαστε τρωτοί και θνητοί, που αναπόφευκτα τις συναντούμε καθώς βιώνουμε την καθημερινότητα, δημιουργούν την ανάγκη για μια συνεχή επιβεβαίωση της βιοθεωρίας μας και ανατροφοδότηση της αξίας μας ως άτομα (Berger και Luckman, 1967· Goffman, 1959).

Είναι σημαντικό να γνωρίζουμε ότι τόσο η πολιτισμική βιοθεωρία, όσο και η προσωπική αξία κάποιου είναι, κατά βάση, κοινωνικά κατασκευάσματα (Berger και Luckman, 1967). Επομένως αυτές οι δύο πτυχές του πολιτισμικού αντίδοτου στην υπαρξιακή αγωνία επιβεβαιώνονται ή απειλούνται από άλλα άτομα.

Η θεωρία αντιμετώπισης του τρόμου, υποστηρίζει ότι ένα μεγάλο μέρος της κοινωνικής μας συμπεριφοράς σκοπό έχει την αναζήτηση της ατομικής επιβεβαίωσης ή την προσπάθεια αφενός να αποφευχθεί η απειλή των αξιών μας, αφετέρου να μην αλλοιωθεί το νόημα της βιοθεωρίας μας. Η συμφωνία με τους άλλους και η αποδοχή που εισπράττουμε από αυτούς επιβεβαιώνει την αξία της βιοθεωρίας μας και τις θετικές αυτοαξιολογήσεις μας, αυξάνοντας έτσι τη σταθερότητα και την αποτελεσματικότητα του αντίδοτου της υπαρξιακής αγωνίας. Αντίθετα, η μη αποδοχή από εκείνους, με τους οποίους αισθανόμεθα «ομοιότητα», απειλεί την πίστη μας στη βιοθεωρία μας καθώς και την αυτοεκτίμησή μας και κατ' επέκταση, ελαττώνει την αποτελεσματικότητα του πολιτισμικού αντίδοτου της υπαρξιακής αγωνίας.

Η προσωπική αξία ενός ατόμου μπορεί να απειληθεί καθοριστικά μόνο από άτομα τα οποία διαθέτουν όμοιο σύστημα αξιών και ανήκουν στο ίδιο πολιτισμικό πλαίσιο, επειδή μόνο αυτά που έχουν την ίδια βιοθεωρία μπορούν να απειλήσουν άμεσα την προσωπική αξία κάποιου. Αντίθετα, το νόημα μπορεί να απειληθεί και από άτομα που βρίσκονται έξω από το πολιτισμικό πλαίσιο, τα οποία πιστεύουν σε μια διαφορετική βιοθεωρία.

Υπάρχουν ελάχιστες έρευνες που εξετάζουν τις άμεσες βραχυπρόθεσμες συνέπειες των απειλών στο νόημα. Μια σειρά από πρόσφατες έρευνες από τον Greenberg και τους συνεργάτες του, δείχνουν ότι οι άνθρωποι αντιδρούν αρνητικά προς αυτούς που δε συμμερίζονται τη βιοθεωρία τους (Greenberg, Simon, Pyszczynski, Solomon και Chatel, 1992· Simon, Greenberg, Arndt, Pyszczynski, Clement και Solomon, 1997). Έμμεσα υπάρχουν αρκετές ενδείξεις ότι οι άνθρωποι αντιδρούν αρνητικά προς άλλους με διαφορετικές στάσεις από τις δικές τους (Byrne, 1971). Η κοινή ταυτότητα, που υποδηλώνει και κοινές στάσεις, η οποία στα σύγχρο-

να κράτη προσδίδεται με πολλούς μηχανισμούς πολιτισμικής ομοιογενοποίησης –το σχολείο αποτελεί έναν από αυτούς με τα μαθήματα της ιστορίας, της γλώσσας και της γεωγραφίας– οδηγεί τα άτομα να αντιδρούν αρνητικά προς εκείνους που διαθέτουν αλλότρια ταυτότητα (Αβδελά, 1997). Η ξενοφοβία και η εθνικιστική αντίληψη αφενός λειτουργεί προστατευτικά ως προς τη διάσταση της κοινής ταυτότητας, η οποία συσχετίζεται άμεσα με το πολιτισμικό αντίδοτο της υπαρξιακής αγωνίας, αφετέρου εκδηλώνεται ως απόρριψη ή εχθρική στάση εναντίον των άλλων –ξένων και διαφορετικών– και έτσι καλύπτονται τα ρήγματα του πολιτισμικού αντίδοτου του υπαρξιακού άγχους. Ο φόβος του ξένου και του αλλότριου δρα κατασταλτικά στην εμφάνιση του τρόμου του θανάτου.

Ανθρωπολογικές έρευνες υποστηρίζουν ότι στον εθνικισμό αντανακλάται η αντικειμενική ανάγκη για ομοιογένεια (Gellner, 1992). Αυτή η ανάγκη επικαλύπτει το αίσθημα της ανασφάλειας. Το «ανήκειν» σε ένα άλλο, σε μια οικογένεια, σε μια ομάδα, σε μια πατρίδα, σε ένα έθνος, εξοστρακίζει τον τρόπο του θανάτου.

Οι απειλές στην προσωπική αξία κάποιου, βραχυπρόθεσμα έχουν ως συνέπεια το άγχος και τις αμυντικές αντιδράσεις, οι οποίες ενεργοποιούνται για να αντιμετωπισθεί το άγχος αυτό. Σχετικές έρευνες δείχνουν ότι οι αντιδράσεις για τη συντήρηση της αυτοεκτίμησης είναι πολλές. Οι πιο συχνές από αυτές είναι: η σύγκριση του εαυτού με άλλους που βρίσκονται σε χειρότερη θέση (Hakmiller, 1966), η απατηλή αντίληψη του *sui generis* (Campbell, 1986), η έπαρση-υπερδιόγκωση του εγώ (Greenberg και Pyszcynski, 1985), η υπέρ του εαυτού απόδοση της αιτιότητας (Miller, 1976) και η υιοθέτηση αυτοπεριοριστικών στρατηγικών (Berglas και Jones, 1978).

Είναι εμφανές ότι όταν απειλείται το νόημα ή η προσωπική αξία κάποιου, τότε το άτομο βιώνει το άγχος βραχυπρόθεσμα και αντιδρά αμυντικά. Οι μακροπρόθεσμες συνέπειες των απειλών που αφορούν την προσωπική αξία κάποιου ή το νόημα της βιοθεωρίας που ασπάζεται, προϋποθέτουν, κατά τη θεωρία αντιμετώπισης του τρόμου, μια χρόνια χαμηλή αυτοεκτίμηση και έντονο άγχος και έχουν ως αποτέλεσμα μη προσαρμοστικές ψυχολογικές και φυσικές αντιδράσεις.

Η αυτοεκτίμηση ως αντίδοτο της αγωνίας του θανάτου: εμπειρικές έρευνες

Εδώ και πολύ καιρό οι ψυχολόγοι έχουν αναγνωρίσει το ζωτικό ρόλο της αυτοεκτίμησης στη γενική ψυχολογική υγεία και στην καθοδήγηση της συμπεριφοράς. Οι άνθρωποι έχουν μια έντονη και πιεστική ανάγκη να διατηρούν θετικές αξιολογήσεις για τον εαυτό τους. Η ιδέα αυτή υποστηρίχθηκε από πολλούς θεωρητικούς και ερευνητές στο χώρο της ψυχολογίας (Adler, 1930· Allport, 1961· Becker, 1962, 1973· Coopersmith, 1967· Kohut 1977· Maslow, 1970· Rogers, 1959· Sullivan, 1953). Επιπλέον, το κίνητρο για τη διατήρηση της θετικής αυτοεκτίμησης έχει χρησιμοποιηθεί για να ερμηνευθούν διάφορες συμπεριφορές, όπως ο αλτρουισμός, η διαπροσωπική έλξη, η ρομαντική αγάπη, η μοναξιά αλλά και η επιθετικότητα, η εγκληματικότητα των ανηλίκων, οι ενδο-ομαδικές συγκρούσεις, η συμμόρφωση, η ψυχοπαθολογία (Jacobs, 1983· Wylie, 1979). Παρά τον όγκο των ερευνών, οι οποίες μελετούν τη σχέση της αυτοεκτίμησης με διάφορες συμπεριφορές, εντούτοις δεν υπάρχει ακόμη ένας ικανοποιητικός ορισμός και μια περιεκτική θεωρία ανάπτυξης της αυτοεκτίμησης.

Όπως προαναφέρθηκε ήδη, τόσο ο Becker (Becker, 1962) όσο και η θεωρία αντιμετώπισης του τρόμου (Greenberg, Pyszczynski, και Solomon, 1986· Solomon, Greenberg και Pyszczynski, 1991a· Solomon, Greenberg και Pyszczynski, 1991b) πρεσβεύουν ότι από την πρώιμη παιδική ηλικία η αυτοεκτίμηση λειτουργεί ως ένα αντίδοτο ενάντια στο άγχος του θανάτου. Όταν αισθανόμαστε καλά με τον εαυτό μας, νιώθουμε προστατευμένοι και ασφαλείς· όταν δεν αισθανόμαστε καλά με τον εαυτό μας –έχοντας σαν κριτήριο τις εσωτερικευμένες πολιτισμικές επιταγές– νιώθουμε απειλή και άγχος. Τι δείχνουν οι έρευνες ως προς το θέμα αυτό;

Οι έρευνες που αφορούν την αυτοεκτίμηση μπορούν να χωριστούν σε δύο μεγάλες, ξεχωριστές μεταξύ τους κατηγορίες. Η μία περιλαμβάνει έναν πολύ μεγάλο αριθμό ερευνών από τους χώρους της κοινωνιολογίας, της κοινωνικής και κλινικής ψυχολογίας και της ψυχολογίας της προσωπικότητας. Στην κατηγορία αυτή οι έρευνες αναφέρονται στη σχέση της αυτοεκτίμησης με τις διάφορες συμπεριφορές. Η άλλη κατηγορία συνίσταται από έρευνες στο χώρο της πειραματικής κοινωνικής ψυχολογίας οι οποίες αξιολογούν τις αντιδράσεις των ατόμων σε καταστάσεις που απειλούν έντονα την αυτοεκτίμησή τους.

α. Έρευνες που εξετάζουν τη σχέση της αυτοεκτίμησης με διάφορες συμπεριφορές

Κατά τη θεωρία αντιμετώπισης του τρόμου, οι άνθρωποι όταν δεν μπορούν να διατηρήσουν μια αίσθηση αξίας και νοήματος ή υποφέρουν από χρόνια χαμηλή αυτοεκτίμηση και τα επακόλουθά της, ή βρίσκουν μια εναλλακτική βιοθεωρία, η οποία είναι πιο λειτουργική. Ανεξάρτητα από την αιτία, η απουσία αυτοεκτίμησης θα προκαλέσει άγχος, το οποίο έχει σαν επακόλουθο, όπως προαναφέραμε, μη προσαρμοστικές φυσικές και ψυχολογικές συμπεριφορές (Yalom, 1980).

Οι σχετικές έρευνες δείχνουν ότι το άγχος επηρεάζει άμεσα ή έμμεσα, μέσα από τη σχέση που αυτό έχει με το στρες, την εμφάνιση ψυχολογικών αλλά και σωματικών προβλημάτων. Άτομα με χαμηλή αυτοεκτίμηση αντιδρούν με έντονο άγχος σε γεγονότα που γεννούν εντάσεις. Επιπρόσθετα, το άγχος εμποδίζει το άτομο να υιοθετήσει προσαρμοστικές συμπεριφορές, οι οποίες, με τη σειρά τους, θα συνέβαλαν στην άμβλυνσή του ώστε να μην παραταθεί και διευρυνθεί η έκθεση του ατόμου στους παράγοντες που προκαλούν την ένταση.

Υπάρχουν πολλές έρευνες που στηρίζουν τα πορίσματα αυτά. Σημαντικές θετικές συσχετίσεις ανάμεσα στη χαμηλή αυτοεκτίμηση και τις μη αποτελεσματικές αντιδράσεις στο στρες έχουν βρεθεί σε δείγμα αστυνομικών (Lester, 1986), πυροσβεστών (Petrie και Rotheram, 1982), γυναικών που είχαν δύσκολη εγκυμοσύνη (Hobfoll και Lieberman, 1986), άνεργων (Pearlin, Lieberman, Menaghan, και Mullan, 1981), κακοποιημένων παιδιών (Zimrin, 1986) και γονιών νεαρής ηλικίας (Ososky, 1985).

Πολλές έρευνες σχετικά με τα σωματικά προβλήματα δείχνουν ότι το άγχος και το στρες επηρεάζουν το ανοσοποιητικό σύστημα και προκαλούν σωρεία σωματικών προβλημάτων, τα οποία κλιμακώνονται ως προς τη σοβαρότητά τους, από τη ναυτία μέχρι τον καρκίνο (Jemott, 1985· Tecoma και Huey, 1985). Συγκεκριμένα, οι έρευνες δείχνουν να υπάρχει μια σχέση ανάμεσα στη χαμηλή αυτοεκτίμηση και τους πονοκεφάλους (Khoury-Haddad, 1984), τις νευρικές διαταραχές (Inglam, Kreitman, Miller, και Sasidharan, 1986) και γενικά την κακή σωματική υγεία (Antonucci και Jackson, 1983). Ως προς τα ψυχολογικά προβλήματα, η χαμηλή αυτοεκτίμηση συνδέεται με το άγχος του θανάτου (Templer, 1971), με την επιθετική συμπεριφορά στα αγόρια (Lochman και Lampron, 1986), με τη βουλιμία στις γυναίκες (Crowther και Chernyk, 1986), με την

κατάθλιψη (Brown, Andrews, Harris και Adler, 1986; Mollon και Parry, 1984) και γενικά με το άγχος (Strauss, Frame, και Forehand, 1987). Αντίθετα, οι έρευνες συσχετίσεων δείχνουν ότι η υψηλή αυτοεκτίμηση συνδέεται με χαμηλό άγχος, καλή σωματική και ψυχική υγεία και αποτελεσματική αντιμετώπιση των καταστάσεων που προκαλούν εντάσεις.

β. Πειραματικές έρευνες

Οι πειραματικές έρευνες δείχνουν πως όταν απειλείται η αυτοεκτίμηση προκαλείται άγχος (Bennett και Holmes, 1975), και όταν χρησιμοποιούνται αμυντικοί μηχανισμοί, αυτό ελαττώνεται (Mehlman και Snyder, 1985· Solomon et al. 1991a). Επίσης οι έρευνες δείχνουν ότι οι δημόσιες απειλές είναι ιδιαίτερα στρεσογόνες και ενεργοποιούν εξαιρετικά ισχυρούς αμυντικούς μηχανισμούς.

Οι έρευνες του Greenberg και των συνεργατών του (Greenberg et al., 1992· Greenberg et al., 1993) δείχνουν ότι άτομα με υψηλή αυτοεκτίμηση είναι σε θέση να ανεχτούν με μεγαλύτερη ψυχραιμία, αυστηρή κριτική για τον εαυτό τους από ό,τι άτομα με χαμηλή αυτοεκτίμηση. Η ιδέα αυτή είναι εναρμονισμένη με τις θεωρίες των ψυχολόγων της ανθρωπιστικής σχολής, όπως ο Allport (1961), ο Maslow (1968) και ο Rogers (1959), οι οποίοι υποστήριξαν ότι τα άτομα με πραγματικά υψηλή αυτοαντίληψη έχουν αυθεντικότερες και λιγότερο προκατειλημμένες απόψεις για τον εαυτό τους και τον κόσμο. Σε άλλες έρευνες, ο Greenberg και οι συνεργάτες του έδειξαν ότι η αύξηση της αυτοεκτίμησης ελαττώνει το άγχος σε άτομα που έχουν να αντιμετωπίσουν έντονους στρεσογόνους παράγοντες (Greenberg, Pyszczynski, Solomon, Rosenblatt, Veeder, Kirkland και Lyon, 1990· Greenberg, Solomon, Pyszczynski, Rosenblatt, Burling, Lyon, Simon και Pinel, 1992· Simon, Greenberg, Pyszczynski, Clement και Solomon, 1997).

Γενικά θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η υψηλή αυτοεκτίμηση συνδέεται με χαμηλότερα επίπεδα αμυντικών μηχανισμών και μικρότερο άγχος. Αυτό δείχνουν τόσο οι συσχετιστικές όσο και οι πειραματικές έρευνες (Greenberg et al., 1992· Greenberg et al., 1993· Steele, 1988· Steele και Liu, 1983· Tesser και Cornell, 1991).

Αυτή η σειρά των ερευνών φαίνεται να βρίσκεται σε αντίθεση με τη γενικά παραδεκτή ιδέα ότι η καλή ψυχική υγεία συνδέεται με μια μη ρεαλιστική και πλασματική θεώρηση του εαυτού και του κόσμου μέσα στον οποίο ζει κάποιος. Οι Taylor και Brown

(1988) έχουν κάνει πρόσφατα μια θεώρηση της βιβλιογραφίας η οποία δείχνει ότι τα ψυχολογικά υγιή άτομα, έχουν πιο συχνά από ό,τι τα ψυχολογικά μη υγιή άτομα μεροληπτικές αντιλήψεις για τον εαυτό τους. Ειδικότερα διαπίστωσαν ότι τα ψυχολογικά υγιή άτομα είναι θετικά προκατειλημμένα ως προς τις αυτοαξιολογήσεις τους, τις μελλοντικές τους προσδοκίες και τις αξιολογήσεις ελέγχου.

Κατά τον Greenberg και τους συνεργάτες του (Greenberg et al., 1993) οι διαφορές αυτές ίσως οφείλονται στα κίνητρα των ατόμων που αξιολογήθηκαν. Στις έρευνες που μελετήθηκαν από τους Taylor και Brown (1988), η υψηλή αυτοεκτίμηση συνδέεται με υψηλά επίπεδα αμυντικών μηχανισμών, οι οποίοι χρησιμεύουν στη διατήρηση της υψηλής αυτοεκτίμησης. Βέβαια, τα άτομα με χαμηλή αυτοεκτίμηση, είναι πιθανόν να μη χρησιμοποιούν αυτούς τους αμυντικούς μηχανισμούς, επειδή έχουν παραιτηθεί από την προσπάθεια να διατηρήσουν μια θετική εικόνα του εαυτού (Pyszczynski και Greenberg, 1987) ή επειδή είναι μόνιμα προσκολλημένα σε μια αρνητική εικόνα εαυτού (Swann, 1983). Είναι εμφανές ότι η σχέση ανάμεσα στην αυτοεκτίμηση και τις άμυνες είναι περίπλοκη και χρειάζεται περαιτέρω έρευνα.

Όταν το πολιτισμικό αντίδοτο της υπαρξιακής αγωνίας δεν είναι αποτελεσματικό

Το πολιτισμικό αντίδοτο της υπαρξιακής αγωνίας συχνά παύει να είναι αποτελεσματικό. Μερικές φορές είναι δύσκολο ή αδύνατο να διατηρηθεί η αντίληψη ότι ο κόσμος έχει νόημα, οπότε ως επακόλουθο δεν μπορεί να υπάρξει μια αίσθηση αξίας. Αυτό μπορεί να συμβεί σε εποχές ανομίας. Σύμφωνα με τον Durkheim η ανομία είναι μια κατάσταση της κοινωνίας στην οποία κυριαρχεί η αβεβαιότητα, εξαιτίας του γεγονότος ότι οι παραδοσιακές αξίες δεν έχουν πια κανένα κύρος.

Ο Durkheim υποστηρίζει ότι αυτή η κατάσταση δημιουργεί ένα έντονο αίσθημα ανασφάλειας και κινδύνου, ιδιαίτερα σε άτομα ευάλωτα για προσωπικούς λόγους. Με άλλα λόγια, σε τέτοιες περιόδους οι υπάρχουσες βιοθεωρίες –ιδίως όταν εμποδίζονται και από κάποιες ατομικές συνθήκες– δεν επαρκούν ώστε να παρέχουν νόημα στον κόσμο (Berger και Berger, 1977· Seger, 1977).

Η ανομία μπορεί να παρουσιαστεί σε εποχές οικονομικής ύφε-

σης αλλά και σε περιόδους ραγδαίας αλλαγής που συνεπιφέρει αναπροσαρμογή των αξιών και διαφοροποίηση των κοινωνικών προσδοκιών.

Επειδή η κοινωνία καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τις ανάγκες μας αλλά και το πόσο μπορούμε να επεκτείνουμε τις προσδοκίες μας, τις φιλοδοξίες μας και το είδος αυτών αλλά και το πώς και με πόσα πρέπει να είμαστε ευχαριστημένοι, ένας ξαφνικός πληθωρισμός προσδοκιών, επιφέρει αφενός ασάφεια στα όρια κορεσμού των κοινωνικών αναγκών –άρα και των ατομικών– αφετέρου σύγχυση στο άτομο. Στην περίπτωση αυτή κάποιοι άνθρωποι δεν μπορούν να διατηρήσουν το πολιτισμικό αντίδοτο της υπαρξιακής αγωνίας είτε επειδή δεν μπορούν να συντηρήσουν μια αίσθηση προσωπικής αξίας μέσα στη ρευστότητα του κοινωνικού πλαισίου, είτε επειδή αδυνατούν να εξακολουθούν να πιστεύουν στην πολιτισμική τους βιοθεωρία.

Αν θεωρήσουμε ότι η αυτοεκτίμηση παραμένει σχετικά σταθερή κατά τη διάρκεια της ζωής (Coopersmith, 1967), πολλές από τις δυσκολίες διατήρησης του πολιτισμικού αντίδοτου στον υπαρξιακό φόβο του θανάτου μπορεί να πηγάζουν από τις αντιλήψεις για τον κόσμο και τον εαυτό που αναπτύχθηκαν κατά τη διάρκεια της παιδικής ηλικίας. Είναι πιθανόν οι βάσεις της αυτοαξίας, που καλλιεργήθηκαν κατά την παιδική ηλικία και ενισχύθηκαν αργότερα από τις επιλογές του ατόμου, να διαβρώνονται με το πέρασμα του χρόνου. Εάν, βάση της αυτοαξίας αποτελεί π.χ. η φυσική ομορφιά ή η αθλητική ικανότητα, η φυσική φθορά τους κλονίζει τη βάση αυτή και έτσι μεγεθύνεται το άγχος. Η επιδείνωση του άγχους και της κατάθλιψης κατά τη διάρκεια της ζωής, δείχνει ότι το επίπεδο της αυτοεκτίμησης –όπως αυτό διαμορφώθηκε στην παιδική ηλικία– δεν παραμένει οπωσδήποτε σταθερό στην υπόλοιπη ζωή (Rosenberg, 1986). Υπάρχει η πιθανότητα να είναι ευκολότερο να διατηρήσει κάποιος νόημα και πίστη σε μερικές αξίες όταν είναι νέος, πριν βιώσει κάποιες αναπόφευκτες εμπειρίες, οι οποίες αποσταθεροποιούν το πολιτισμικό αντίδοτο της υπαρξιακής αγωνίας. Τέτοιες εμπειρίες είναι ένας θάνατος, μια αρρώστια, ένα διαζύγιο, η γνώση της σήψης των θεσμών αλλά και της διαφθοράς των ανθρώπων.

Στην περίπτωση που οι άνθρωποι, για οποιαδήποτε λόγο, δεν μπορούν να διατηρήσουν την πίστη τους στην πολιτισμική βιοθεωρία, θα επιζητήσουν μια εναλλακτική βιοθεωρία, η οποία θα τους επιτρέψει να διατηρήσουν την αυτοεκτίμησή τους. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελούν οι άνθρωποι που προσηλυτίζονται σε

μια νέα θρησκεία. Ο Ulman (1982) διαπίστωσε ότι, πριν από το θρησκευτικό προσηλυτισμό, τα άτομα δείχνουν ίχνη έντονου στρες και χαμηλής αυτοεκτίμησης και ο Paloutzian (1981) εξακρίβωσε ότι, μετά το θρησκευτικό προσηλυτισμό, οι άνθρωποι αναφέρουν πως έχουν έναν πιο σαφή στόχο στη ζωή και έναν ελαττωμένο φόβο για το θάνατο. Βέβαια οι λύσεις αυτές αφορούν μόνο κάποιους ανθρώπους.

Αν δεν υπάρχει το αντίδοτο του υπαρξιακού άγχους, τότε το άτομο είναι απόλυτα εκτεθειμένο στον τρόπο και προσπαθεί να τον αντιμετωπίσει με τρόπους που το κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο θεωρεί μη προσαρμοστικούς και παθολογικούς. Τέτοιου είδους τρόποι μπορεί να είναι οι νευρώσεις αλλά και η εξάρτηση από τα ναρκωτικά. Σε συμφωνία με την ιδέα ότι τα ψυχολογικά προβλήματα πηγάζουν από την αναποτελεσματικότητα της λειτουργίας του πολιτισμικού αντιδότη της υπαρξιακής αγωνίας, οι διάφορες μελέτες καταλήγουν ότι οι αγχογόνες σκέψεις συνήθως επικεντρώνονται σε δύο σημεία: σκέψεις σχετικά με το ευάλωτο της σωματικής υγείας και τον επικείμενο θάνατο αλλά και σκέψεις σε σχέση με την επαπειλούμενη αυτοεκτίμηση (Kendall, 1978).

Η ανάλυση αυτή έχει σημασία και σε ατομικό και σε πολιτισμικό επίπεδο. Ως προς τα άτομα, ο Becker (1971) δίνει την παρακάτω συμβουλή στους ψυχοθεραπευτές: «Αν θέλετε να κατανοήσετε ποια είναι η κινητήρια δύναμη που ωθεί τον πελάτη σας, ρωτήστε τον απλά πώς σκέφτεται τον εαυτό του ως ήρωα, τι αποτελεί το πλαίσιο αναφοράς για τα ηρωικά του κατορθώματα ή καλύτερα ακόμη –για τις κλινικές περιπτώσεις– γιατί δεν αισθάνεται ήρωας στη ζωή του» (σελ. 77). Ως προς τους πολιτισμούς αυτή η ανάλυση υπονοεί ότι ένας πολιτισμός μπορεί να αξιολογηθεί ανάλογα με το πόσο καλά ανταποκρίνεται στην ευθύνη του να παρέχει μια ικανοποιητική αντίληψη της πραγματικότητας, η οποία θα επιτρέπει σε όσο το δυνατόν μεγαλύτερο αριθμό ανθρώπων να αντλεί αυτοεκτίμηση από αυτή και παράλληλα να βλέπει όσο το δυνατόν λιγότερο εκείνους που δεν ανήκουν σε αυτόν το συγκεκριμένο πολιτισμό (Solomon et al., 1991b).

Είναι πολλές οι ιστορικές περιόδους κατά τις οποίες οι πολιτισμοί απέτυχαν να εκπληρώσουν αυτή την ευθύνη σε μεγάλη κλίμακα (Turnbull, 1972). Όταν η πολιτισμική βιοθεωρία, ως αντίδοτο του φόβου του θανάτου, γίνεται αναποτελεσματική για πολλά από τα μέλη της –εξαιτίας ιστορικο-κοινωνικών γεγονότων– τότε μπορεί να σημειωθεί μια ακραία στροφή σε πεποιθήσεις και αξίες. Στην πραγματικότητα, όταν οι πολιτισμοί αρχίζουν να χάνουν την

αξία τους ως βιοθεωρίες και επομένως ως βάση για την αυτοεκτίμηση, τότε εκείνος ο οποίος προαναγγέλει μια «νέα τάξη πραγμάτων» εισπράττεται ως ένας νέος αρχηγός (Becker, 1973· Lifton, 1968). Σε τέτοιες περιόδους οι άνθρωποι χρειάζονται έναν καινούργιο ήρωα, κάποιον με μια συγκεκριμένη οπτική που μπορεί να τους πείσει για την προσωπική τους αξία. Αυτή είναι η περίπτωση του Χίτλερ, ο οποίος, παρουσίασε τον εαυτό του ως το άτομο που επιλέχτηκε για να εκπληρώσει τη «θεία θέληση», οδηγώντας την Αρεία φυλή στον τελικό της προορισμό (Duncan, 1962, 1968· Lifton, 1986).

Οι περιπτώσεις που ορισμένα άτομα ή και περισσότερα μέλη ενός πολιτισμικού πλαισίου έχουν δυσκολίες με το πολιτισμικό αντίδοτο της υπαρξιακής αγωνίας, όπως είναι φανερό, είναι πολλές. Εκτός από τις περιπτώσεις που αναφέρθηκαν είναι και αυτές που αφορούν ορισμένες υποομάδες μέσα σε ένα αλλότριο πολιτισμικό πλαίσιο. Για παράδειγμα, τα προβλήματα ορισμένων μειονοτήτων είναι πιθανόν να πηγάζουν από μια αδυναμία των μελών τους να διατηρήσουν ή να εδραιώσουν το πολιτισμικό αντίδοτο του φόβου του θανάτου εντός ενός πολιτισμικού πλαισίου που εισπράττεται ή είναι ξένο ή εχθρικό. Τα προβλήματα της τελευταίας περίπτωσης μεγεθύνονται στις ημέρες μας εξαιτίας των ανακατατάξεων που δημιουργούνται στις σφαίρες κοινωνικοπολιτικής και οι οποίες διογκώνουν τα ρεύματα των πολιτικών και οικονομικών προσφύγων.

Τόσο η θεωρία του Becker όσο και η θεωρία αντιμετώπισης του τρόμου, επιχειρούν να ερμηνεύσουν την ανθρώπινη κοινωνική συμπεριφορά επικεντρώνοντας την προσοχή τους στις ιδιαιτερότητες της ανθρώπινης ύπαρξης. Και οι δύο θεωρίες υποστηρίζουν ότι η ανθρώπινη συμπεριφορά καθοδηγείται ουσιαστικά από την ανάγκη να ελαττωθεί ο τρόμος που προέρχεται από τη συνειδητοποίηση του επικείμενου θανάτου, ως απόλυτης εκμηδένισης. Η δημιουργία και η διατήρηση του πολιτισμού, καθιστά δυνατή την εδραίωση αξιακών και δικαίων συστημάτων που παρέχουν ένα κοινό συμβολικό πλαίσιο το οποίο –καθορίζοντας στόχους και ρόλους– δίνει στην ανθρωπότητα νόημα, τάξη, σταθερότητα και διάρκεια. Έτσι ελαττώνεται ο τρόμος και βρίσκει διέξοδο το υπαρξιακό πρόβλημα.

Οι θεωρίες αυτές μπορούν να αποδειχθούν χρήσιμες, επειδή παρέχουν μια ουσιαστική θεωρητική σύνδεση ανάμεσα στη λειτουργία και τις δυναμικές των πολιτισμικών θεσμών και στις ατομικές ψυχολογικές διαδικασίες. Όπως πρότεινε και ο Marcuse

(1981), οποιαδήποτε ερμηνεία της ανθρώπινης κοινωνικής συμπεριφοράς, για να είναι επαρκής, χρειάζεται να λάβει υπόψη της την ανάπτυξη και τη λειτουργία των πολιτισμικών θεσμών, από την πλευρά των προσωπικών ψυχολογικών ιδιοτήτων του ατόμου. Αυτό σημαίνει ότι η ανθρώπινη κοινωνική συμπεριφορά ερμηνεύεται μέσα στο πλαίσιο της –εις το διηνεκές– αλληλεπίδρασης των ψυχολογικών ιδιοτήτων των ατόμων και του πολιτισμικού εποικοδομήματος.

Βιβλιογραφία

- Αβδελά Ε., «Χρόνος, ιστορία και εθνική ταυτότητα», στο: Α. Φραγκουδάκη, Θ. Δραγώνα, *Τι είναι η πατρίδα μας*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1997.
- Adler A., *Understanding human nature*, Greenberg, New York, 1930.
- Allport G.W., *Pattern and growth in personality*, Holt, Rinehart and Winston, New York, 1961.
- Anthony S., *The discovery of death in childhood and after*, Penguin Education, Harmondsworth, England, 1971.
- Antonucci T. and Jackson J., «Physical health and self-esteem», *Family and Community Health* 6, 1983, σελ. 1-9.
- Αριές Φ., *Ο άνθρωπος ενώπιον του θανάτου: Η εποχή των κοιμημένων*, εκδ. Εστία, μτφρ. Θ. Νικολαΐδης, Αθήνα, 1997.
- Becker E., *The birth and death of meaning*, Free Press, New York, 1962.
- Becker E., *The denial of death*, Free Press, New York, 1973.
- Becker E., *Escape from evil*, Free Press, New York, 1975.
- Bennett D.H. and Holmes D.S., «Influences of denial (situational re-definition) and projection on anxiety associated with threat to self-esteem», *Journal of Personality and Social Psychology* 32, 1975, σελ. 915-921.
- Berger P.L. and Berger B., *Sociology: A biographical approach*, Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex, 1977.
- Berger P.L. and Luckmann T., *The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge*, Anchor, Garden City, New York, 1967.
- Berglas S. and Jones E.E., «Drug choice as a self-handicapping strategy in response to a non-contingent success», *Journal*

- of Personality and Social Psychology* 36, 1978, σελ. 405-417.
- Bowlby J., *Attachment and loss*, vol. 2, Separation: Anxiety and anger, Basic Books, New York, 1973.
- Brown N.O., *Life against death. The psychoanalytic meaning of history*, Viking, New York, 1959.
- Brown G., Andrews B., Harris T. and Adler Z., «Social support, self-esteem and depression», *Psychological Medicine* 16, 1986, σελ. 18-31.
- Bryne D., *The attraction paradigm*, Academic Press, New York, 1971.
- Campbell J.D., «Similarity and uniqueness: The effects of attribute type, relevance and individual differences in self-esteem and depression», *Journal of Personality and Social Psychology* 59, 1986, σελ. 281-294.
- Carver C.S. and Scheier M., *Attention and self-regulation*, Springer-Verlag, New York, 1981.
- Coopersmith S., *The antecedents of self-esteem*, Freeman, San Francisco, CA., 1967.
- Crowther J. and Chernyk B., «Bulimia and binge eating in adolescent females: A comparison», *Addictive Behaviors* 11, 1986, σελ. 414-424.
- Dodds E.R., *Οι Έλληνες και το παράλογο*, εκδ. Καρδαμίτσα, μτφρ. Γ. Γιατρομανωλάκης, Αθήνα, 1977.
- Duncan H.D., *Communication and social learning*, Bedminster, New York, 1962.
- Duncan H.D., *Symbols in society*, Oxford University Press, New York, 1968.
- Gellner E., *Έθνη και εθνικισμός*, εκδ. Αλεξάνδρεια, μτφρ. Δ. Λαφαζάνη, Αθήνα, 1992.
- Goffman E., *The presentation of self in everyday life*, Doubleday, Garden City, New York, 1959.
- Greenberg J. and Pyszczynski T., «Compensatory self-inflation: A response to the threat to self-regard of public failure», *Journal of Personality and Social Psychology* 49, 1985, σελ. 273-280.
- Greenberg G., Pyszczynski T. and Solomon S., «The causes and consequences of a need for self-esteem: A terror management theory», στο: R.F. Baumeister (ed.), *Public self and private self*, Springer-Verlag, New York, 1986.
- Greenberg J., Pyszczynski T., Solomon S., Rosenblatt A., Veeder

- M., Kirkland S. and Lyon D., «Evidence for Terror Management Theory II: The effects of mortality salience on reactions to those who threaten or bolster the cultural worldview», *Journal of Personality and Social Psychology* 58 (2), 1990, σελ. 308-318.
- Greenberg J., Simon L., Pyszczynski T., Solomon S. and Chatel D., «Terror management and tolerance: Does mortality salience always intensify negative reactions to others who threaten one's worldview?», *Journal of Personality and Social Psychology* 63 (2), 1992, σελ. 212-220.
- Greenberg J., Solomon S., Pyszczynski T., Rosenblatt A., Burling J., Lyon D., Simon L. and Pinel E., «Why do people need self-esteem? Converging evidence that self-esteem serves an anxiety-buffering function», *Journal of Personality and Social Psychology* 63 (6), 1992, σελ. 913-922.
- Greenberg J., Pyszczynski T., Solomon S., Pinel E., Simon L. and Jordan K., «Effects of self-esteem on vulnerability-denying defensive distortions: Further evidence of an anxiety-buffering function of self-esteem», *Journal of Experimental Social Psychology* 29, 1993, σελ. 229-251.
- Hakmiller K.L., «Threat as a determinant of downward comparison», *Journal of Experimental Social Psychology* 2, 1966, σελ. 32-39.
- Hobfoll S. and Leiberman J., «Personality and social resources in immediate and continued stress resistance among women», *Journal of Personality and Social Psychology* 52, 1986, σελ. 18-26.
- Horney K., *Neurosis and human growth*, W.W. Norton, New York, 1950.
- Ingham J., Kreitman N., Miller P. and Sasidharan S., «Self-esteem, vulnerability and psychiatric disorder in the community», *British Journal of Psychiatry* 148, 1986, σελ. 373-385.
- Jacobs D.H., «Learning problems, self-esteem, and delinquency», στο: J.E. Mack and S.L. Albon (eds), *The development and sustenance of self-esteem in childhood*, International Universities Press, New York, 1983.
- Jemott J.B., «Psychoneuroimmunology: The new frontier», *American Behavioral Scientist* 28, 1985, σελ. 497-509.
- Kendall P.C., «Anxiety: States, traits-situations?», *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 46, 1978, σελ. 280-287.
- Khoury-Haddad S., «Psychiatric consultation in a headache unit», *Headache* 24, 1984, σελ. 322-328.

- Kohut H., *The restoration of the self*, International Universities Press, New York, 1977.
- Lerner M.J., *The belief in a just world: A fundamental delusion*, Plenum, New York, 1980.
- Lester D., «Subjective stress and self-esteem of police officers», *Perceptual and Motor Skills* 63, 1986, σελ. 1334.
- Lifton R.J., *Revolutionary immortality: Mao Tse-Tong and the Chinese cultural revolution*, Vintage, New York, 1968.
- Lifton R.J., *The broken connection: On death and the continuity of life*, Basic Books, New York, 1983.
- Lifton R.J., *The Nazi doctors: Medical killing and the psychology of genocide*, Basic Books, New York, 1986.
- Lochman J. and Lampron L., «Situational social problem-solving skills and self-esteem of aggressive and nonaggressive boys», *Journal of Abnormal Child Psychology* 14, 1986, σελ. 605-617.
- Marcuse H., *Έρως και πολιτισμός*, εκδ. Κάλβος, μτφρ. Ι. Αρζόγλου, Αθήνα, 1981.
- Maslow A.H., *Toward a psychology of being*, Van Nostrand Reinhold, 2nd ed., New York, 1968.
- Maslow A.H., *Motivation and personality*, Harper και Row, New York, 1970.
- Mead G.H., *Mind, self, and society*, University of Chicago Press, Chicago, 1934.
- Mehlman R.C. and Snyder C.R., «Excuse theory: A test of the self-protective role of attributions», *Journal of Personality and Social Psychology* 49, 1985, σελ. 994-1001.
- Miller D.T., «Ego involvement and attribution for success and failure», *Journal of Personality and Social Psychology* 34, 1976, σελ. 901-906.
- Mollon P. and Parry G., «The fragile self: Narcissistic disturbance and the protective function of depression», *British Journal of Medical Psychology* 57, 1984, σελ. 137-145.
- Osofsky H., «Transition to parenthood: Risk factors for parents and infants», *Journal of Psychosomatic Obstetrics and Gynecology* 4, 1985, σελ. 303-315.
- Paloutzian R.F., «Purpose in life and value changes following conversion», *Journal of Personality and Social Psychology* 41, 1981, σελ. 1153-1160.
- Pearlin L., Lieberman M., Menaghan E. and Mullan J., «The stress process», *Journal of Health and Social Behaviour* 22, 1981, σελ. 337-356.

- Petrie K. and Rotheram M., «Insulators against stress: Self-esteem and assertiveness», *Psychological Reports* 50, 1982, σελ. 963-966.
- Pyszczynski T. and Greenberg J., «Toward an integration of cognitive and motivational perspectives on social inference: A biased hypothesis-testing model», στο: L. Berkowitz (ed.), *Advances in experimental social psychology*, vol. 20, Academic Press, Orlando, FL., 1987, σελ. 297-340.
- Rank O., *Psychology and the soul*, Perpetual Books, New York, 1931, 1961.
- Rank O., *Beyond psychology*, Dover, New York, 1941, 1958.
- Rogers C.R., «A theory of therapy, personality, and interpersonal relationships, as developed in the client-centered framework», στο: S. Koch (ed.), *Psychology: A study fo a science*, vol. 3, McGraw-Hill, New York, 1959.
- Rosenberg M., «Self-concept from middle childhood through adolescence», στο: J. Suls (ed.), *Psychological perspectives on the self*, vol. 3, Lawrence Erlbaum, Hillsdale, New Jersey, 1986, σελ. 107-136.
- Seger I., *Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία*, εκδ. Μπουκουμάνη, μπφρ. Τζ. Μαστοράκη, Αθήνα, 1977.
- Simon L., Greenberg J.A., Pyszczynski T., Clement R. and Solomon S., «Perceived consensus, uniqueness, and terror management: Compensatory responses to threats to inclusion and distinctiveness following mortality salience», *Personality and Social Psychology Bulletin* 23 (II), 1997, σελ. 1055-1065.
- Solomon S., Greenberg J. and Pyszczynski T., «A terror management theory of social behavior: The psychological functions of self-esteem and cultural worldviews», στο: M.P. Zanna (ed.), *Advances in experimental social psychology*, vol. 24, Academic Press, New York, 1991a, σελ. 93-159.
- Solomon S., Greenberg J. and Pyszczynski T. «Terror management theory of self-esteem», στο: C.R. Snyder and D.R. Forsyth, *Handbook of Social and Clinical Psychology: The health perspective*, Pergamon Press, New York, 1991b, σελ. 21-40.
- Σοφοκλή, *Αντιγόνη*, ΟΕΔΒ, μπφρ. Κ. Μύρη, Αθήνα, 1989.
- Steele C.M. «The psychology of self-affirmation: Sustaining the integrity of the self», στο: L. Berkowitz (ed.), *Advances in experimental social psychology*, vol. 21, Academic Press, San Diego, CA, 1988, σελ. 261-302.
- Steele C.M. and Liu T.J., «Dissonance processes as self-affirma-

- tion», *Journal of Personality and Social Psychology* 45, 1983, σελ. 5-19.
- Strauss C., Frame C. and Forehand R., «Psychosocial impairment associated with anxiety in children», *Journal of Clinical Child Psychology* 16, 1987, σελ. 235-239.
- Sullivan H.S., *The interpersonal theory of psychiatry*, Norton, New York, 1953.
- Swan W.B., «Self-verification: Bringing social reality into harmony with the self», στο: J. Suls and A.G. Greenwald (eds), *Psychological Perspectives on the Self*, vol. 2, Lawrence Erlbaum, Hillsdale, New Jersey, 1983, σελ. 33-66.
- Taylor S.E. and Brown J.D. «Illusion and well-being: A social psychological perspective on mental health», *Psychological Bulletin* 103, 1988, σελ. 193-210.
- Tecoma E.S. and Huey L.Y. «Psychic distress and the immune response», *Life Sciences* 36, 1985, σελ. 1799-1812.
- Templer D.I., «The relationship between verbalized and non-verbalized death anxiety», *Journal of Genetic Psychology* 119, 1971, σελ. 211-214.
- Tesser A. and Cornell D.P., «On the confluence of self processes», *Journal of Experimental Social Psychology* 27, 1991, σελ. 501-526.
- Turnbull C.M., *The mountain people*, Simon and Schuster, New York, 1972.
- Ullman C., «Cognitive and emotional antecedents or religious concern», *Journal of Personality and Social Psychology* 43, 1982, σελ. 183-192.
- Wylie R.C., *The self-concept: Theory and research on selected topics*, vol. 2, University of Nebraska Press, Lincoln, NE, 1979.
- Yalom I., *Existential psychotherapy*, Basic Books, New York, 1980.
- Zimrin H., «A profile of survival», *Child Abuse and Neglect* 10, 1986, σελ. 339-349.

Ψυχοκοινωνιολογία του κωμικού: Μια νέα θεώρηση

Δημήτρης Λαλούμης*

Περίληψη

Το κωμικό είναι ένα καθημερινό φαινόμενο το οποίο συνήθως δημιουργείται σε πλαίσια παρέας, δημιουργεί ευχάριστα συναισθήματα και συχνά προκαλεί έντονες ψυχικές και οργανικές αντιδράσεις, όπως το γέλιο.

Το άρθρο αυτό προσπαθεί να εντοπίσει το βασικό μηχανισμό που δημιουργεί την αίσθηση ότι κάτι είναι κωμικό, και να αποκαλύψει τους παράγοντες από τους οποίους εξαρτάται η ποιότητα και ένταση των κωμικών συμβάντων. Ταυτόχρονα επιχειρεί να αναλύσει τις μορφές, τους χαρακτήρες και τα μοντέλα συμπεριφοράς, που μπορούν να προσφέρουν το υλικό δημιουργίας του κωμικού. Επίσης αποπειράται να ερμηνεύσει από ψυχολογικής άποψης το φαινόμενο του γέλιου και να εντοπίσει τους λόγους για τους οποίους το κωμικό ομορφαίνει τη ζωή και βελτιώνει ψυχικά και οργανικά το άτομο.

Εισαγωγή

Συχνά αστειευόμαστε με την παρέα μας και πολλοί από εμάς δείχνουμε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την παρακολούθηση κωμωδιών, τόσο στο θέατρο, όσο και στην τηλεόραση ή τον κινηματογράφο. Σε πολλούς κύκλους, τα ανέκδοτα θεωρούνται θέματα προτεραιότητας, που όποιος τα γνωρίζει οφείλει να τα διαδίδει.

* Καθηγητής Τ.Ε.Ι. Αθηνών.

Γενικότερα, οι περισσότεροι από εμάς, επιδιώκουμε το κωμικό, αν και όχι όλες τις ώρες της ημέρας.

Με δεδομένη την άποψη του Freud, ότι κάθε φυσιολογικό άτομο επιδιώκει τη χαρά¹, όλα τα φυσιολογικά άτομα επιδιώκουν κάθε έκφραση του κωμικού που μπορεί να τους επηρεάσει, δηλαδή να τους κάνει να ευθυμίσουν ή ακόμη και να γελάσουν. Δεν είναι όμως όλες οι περιπτώσεις του κωμικού το ίδιο ευχάριστες. Άλλες κωμικές ενέργειες δείχνουν ανιαρές, άλλες χαριτωμένες και άλλες μας οδηγούν σε ανεξέλεγκτο γέλιο. Εξάλλου, μερικές κωμικές δράσεις μπορεί να μας δημιουργήσουν αμηχανία, ή ακόμη και να μας προσβάλλουν.

Θα προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε το μηχανισμό του κωμικού και να εντοπίσουμε κατά το δυνατόν τις διάφορες περιπτώσεις δημιουργίας κωμικού, έτσι ώστε να αντιληφθούμε τα ψυχικά γεγονότα, το ρόλο της κοινωνικής αλληλεπίδρασης, αλλά και την τεχνική, που αφορούν στο κωμικό.

Το κωμικό και οι βασικές έννοιες που σχετίζονται με αυτό

Πολλές ελληνικές λέξεις διεκδικούν την έννοια του κωμικού. Αστείο, χωρατό, χαβαλές, λογοπαίγνιο, σάτιρα, κωμωδία, θυμηδία, παρωδία, καλαμπούρι, φάρσα, γελοιότητα, ειρωνεία, ευφυολόγημα. Επί πλέον, η ίδια έννοια συχνά εκφράζεται στην καθομιλουμένη με την αγγλική λέξη χιούμορ.

Οι λέξεις αυτές, προσπαθούν να αποδώσουν τις εμφανείς ή δυσδιάκριτες διαφορές των μορφών του κωμικού. Σε κάθε περίπτωση όμως, δείχνουν ότι ο Έλληνας έχει ασχοληθεί ιδιαίτερα με το αντικείμενο αυτό, που αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της εθνολογικής του προσωπικότητας. Διότι η Ελλάδα είναι η χώρα όπου γεννήθηκε η κωμωδία και οι Έλληνες στην πλειοψηφία τους αρέσκονται στα αστεία, στα ανέκδοτα, στο γέλιο.

Κωμικό είναι αυτό που προκαλεί διάθεση γέλιου, αντιτιθέμενο στο συνηθισμένο. Μπορεί να αφορά στην εμφάνιση, παράσταση, σύνθεση στην πραγματικότητα ή τέχνη, όταν χαρακτηρίζονται από φαιδρότητα ή δίνουν γέλιο.

Το κωμικό προκαλεί ένα ευχάριστο συναίσθημα, την ευθυμία, που διαφέρει από την εύθυμη διάθεση, η οποία είναι περισσότε-

ρο μεταλλαγμένη και διαρκής. Το συναίσθημα εκδηλώνεται με μεγαλύτερη ένταση και σε μικρότερη διάρκεια². Ο χρόνος στον οποίο το συναίσθημα της ευθυμίας φτάνει στο απόγειό του, διαρκεί μόλις λίγα δευτερόλεπτα. Για να διατηρηθεί επί μακρότερο το συναίσθημα, πρέπει να διατηρηθεί το αίτιο που το προκάλεσε³. Ορισμένα άτομα έχουν μία έμφυτη ροπή διάθεσης προς ευθυμία, δηλαδή εύθυμη ψυχосύνθεση, κάτι που κάνει τα άτομα αυτά πρόσχαρα και συνήθως ευχάριστα.

Σε ευθυμία μας διαθέτουν διάφορα γεγονότα της καθημερινής ζωής, αλλά και ορισμένες μορφές των καλών τεχνών, όπως οι γελοιογραφίες, τα σατυρικά τραγούδια, οι θεατρικές ή κινηματογραφικές κωμωδίες, κ.ά.

Στην καθημερινότητα, άτομα του κοινωνικού μας περιβάλλοντος, συχνά μας μεταφέρουν αξιολογες κατά τη γνώμη τους, εύθυμες ιστορίες ή απόψεις, που αφορούν στην προσωπική τους ζωή ή άκουσαν από άλλους. Οι ιστορίες αυτές ανασύρονται από τη μνήμη τους και συνήθως είναι δοκιμασμένες για τα εύθυμα αποτελέσματά τους. Αυτή η συμπεριφορά συναντάται στους περισσότερους ανθρώπους.

Ορισμένοι άνθρωποι κάνουν εύθυμες παρατηρήσεις πάνω στα γεγονότα τα οποία διαδραματίζονται εκείνη τη στιγμή, στα πλαίσια μίας παρέας, ή ακόμη στις απόψεις ή ιστορίες που αφηγείται κάποιος. Οι παρατηρήσεις αυτές δεν είναι δοκιμασμένες διότι δεν έχουν παρελθόν και αποτελούν νέο εύθυμο υλικό.

Το κωμικό αποτελεί ένα σύνθετο φαινόμενο, το οποίο εθεωρείτο ότι δεν καλύπτεται από μία και μόνο θεωρητική επεξήγηση⁴, αν και κάτι τέτοιο μας βρίσκει αντίθετους. Από τις προαναφερόμενες λέξεις που εκφράζουν το κωμικό, ορισμένες χρησιμοποιούνται ιδιαίτερα συχνά και είναι το αστείο, το χιούμορ, το καλαμπούρι και η κωμωδία.

Αστείο είναι το μη σοβαρό και διαθέτει σε ευθυμία. Η λέξη προέρχεται από το «άστυ» και δίνει έμφαση στη διαφοροποίηση της εύθυμης εκδήλωσης των κατοίκων της πόλης από αυτή του χωριού. Το αστείο του χωριού ονομάζεται «χωρατό» και θεωρείται ότι συνήθως αφορά σε θέματα της υπαίθρου, ενώ είναι περισσότερο χονδροειδές, από το αστείο. Το αστείο θεωρείται ότι είναι λεπτό ευφυολόγημα⁵ και μπορεί να ενέχει ειρωνεία⁶. Σε αντίθεση με την κωμωδία δεν περιέχει σάτιρα και σε αντίθεση με το γελοίο αποκλείει ατεχνία ή αδεξιότητα.

Χιούμορ είναι το εύθυμο συναίσθημα που εκδηλώνεται χωρίς διαχύσεις⁷. Η λέξη χιούμορ έχει την καταγωγή της, στον τρόπο

με τον οποίο ευθυμολογούσαν συγκρατημένα στις κοσμικές συγκεντρώσεις οι Άγγλοι αριστοκράτες. Το χιούμορ μπορεί να αποτελέσει φράση ή επεισόδιο ή πλοκή, που διαθέτουν σε ευθυμία και περιέχουν τα στοιχεία του παράδοξου, του ασυνεπούς ή του ασυνάρμοστου⁸. Είναι φανερό όμως, ότι δεν αρκεί η παραδοξολογία και η ασυνέπεια για να δημιουργηθεί η εύθυμη διάθεση.

Το χιούμορ⁹, στο αγγλικό λεξικό «Oxford», επεξηγείται σαν κωμική κατάσταση, ή σαν κατάσταση που διασκεδάζει. Σαν χιούμορ επίσης ορίζεται η ικανότητα να καταλαβαίνει κανείς τα αστεία, όπως και η ικανότητα να είναι κάποιος διασκεδαστικός. Η λέξη χιούμορ τείνει να περιλάβει όλους τους φορείς ευθυμίας, όπως το αστείο, το χωρατό, την κωμωδία, κ.λπ.

Καλαμπούρι είναι το λογοπαίγνιο, δηλαδή το παιχνίδι με τις λέξεις. Η έκφραση προέρχεται από την ίδια σημασίας γαλλική λέξη calembour. Το λογοπαίγνιο αποτελεί συνηθέστατο μηχανισμό κωμικού.

Εύθυμα συναισθήματα προκαλούν επίσης οι κωμωδίες. Κωμωδία είναι είδος θεατρικού έργου, έμμετρου ή πεζού, το οποίο προκαλεί ευθυμία με τον έντεχνο σατιρισμό κάθε γελοίου και επίμεμπτου στα κοινωνικά ήθη και στην πολιτική ζωή. Η κωμωδία γεννήθηκε στην Αρχαία Ελλάδα και είχε αντικείμενο την επικέντρωση της προσοχής και σάτιρα των γελοίων και μεμπτών της δημόσιας ζωής, αλλά και τη διακωμώδηση των επωνύμων της εποχής, αρχόντων, φιλοσόφων, στρατηγών, ποιητών κ.λπ.

Άλλες έννοιες που αφορούν δράσεις με στόχο την ευθυμία, αποτελούν:

- Η φάρσα¹⁰, που είναι η χονδροειδής κωμωδία. Συχνά η φάρσα κάνει επιθετικό κωμικό, μειώνοντας ένα ή περισσότερα άτομα.
- Η σάτιρα, που αφορά σε ένα φιλολογικό είδος, έμμετρο ή πεζό, το οποίο γελοιοποιεί πρόσωπα, ή κάποια ιδέα, ή κάποια συνήθεια, ή κάποιο έργο.
- Η παρωδία¹¹, που είναι η αστεία απομίμηση, δηλαδή γελοιοποίηση, κάποιου τραγουδιού ή άλλου έργου.

Η κοινωνιολογική διάσταση του κωμικού

Το κωμικό συνήθως αποτελεί αποτέλεσμα ανθρώπινης αλληλεπίδρασης, αν και ορισμένες φορές εκδηλώνεται σε στιγμές που το άτομο είναι μόνο.

Από το διαχωρισμό αστείου και χωρατού, φαίνεται η κοινωνιολογική διάσταση του κωμικού. Οι άνθρωποι της πόλης αντιλαμβάνονται με διαφορετικό τρόπο την εύθυμη κατάσταση από αυτούς του χωριού. Φαίνεται λοιπόν ότι το κωμικό έχει διαφορετικές αιτίες σε διαφορετικές κοινωνικές ομάδες.

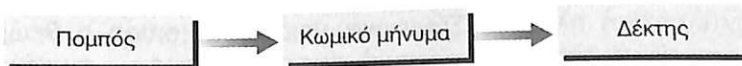
Σε αυτό συνηγορεί η άποψη του Bergson¹² σύμφωνα με την οποία για να υπάρξει συναίσθημα ευθυμίας, είναι απαραίτητο να υπάρξει και μία ομάδα ανθρώπων, οι οποίοι θα στρέψουν την προσοχή τους στον έναν από αυτούς, θα σιγάσουν την ευαισθησία τους, διότι το κωμικό παράγεται μέσα σε συναισθηματικό κενό και θα ασκήσουν μόνο τη νόησή τους. Ο ίδιος αναφέρεται σε διάφορους τύπους κωμικού, όπως των μορφών, των κινήσεων, της κατάστασης, των λέξεων και του χαρακτήρα.

Επικοινωνιακή διάσταση του κωμικού

Το κωμικό εμφανίζεται σαν αποτέλεσμα ενός μηνύματος. Το μήνυμα αυτό μπορεί να αφορά σε κάποια σκέψη ή μνήμη, οπότε έχει εσωτερική αφετηρία. Συνήθως όμως έχει εξωτερική αφετηρία, οπότε λειτουργεί η συνήθης διαδικασία της επικοινωνίας, με την προϋπόθεση το μήνυμα να είναι εύθυμο.

Επικοινωνία είναι η μετάδοση πληροφοριών από ένα άτομο και η κατανόησή τους από ένα άλλο¹³. Ο άνθρωπος επικοινωνεί με τον εαυτό του, με άλλους ανθρώπους και με τη φύση¹⁴. Η επικοινωνία μπορεί να είναι προφορική ή γραπτή. Εκτός από την ομιλία, μέσα της προφορικής επικοινωνίας αποτελούν οι εκφράσεις του σώματος και του προσώπου, η ενδυμασία, ο χρωματισμός της φωνής, διάφορα σημεία και σύμβολα και οι καλές τέχνες. Κάθε μέσο επικοινωνίας μπορεί να μεταφέρει ένα εύθυμο μήνυμα.

Για να δημιουργηθεί κωμικό, πρέπει να υπάρχει ένας πομπός, ο οποίος αναλαμβάνει τον ενεργητικό ρόλο¹⁵, δηλαδή την αποστολή του μηνύματος και ο δέκτης ή δέκτες, οι οποίοι αναλαμβάνουν τον παθητικό ρόλο, όπως φαίνεται στο σχήμα 1. Δεν απο-

Σχήμα 1
Επικοινωνιακή διάσταση του κωμικού

κλείεται η περίπτωση πομπός και δέκτης να είναι ένα και το αυτό πρόσωπο. Δηλαδή δεν αποκλείεται να γελάσει κάποιος με αυτό που συμβαίνει στον ίδιο, ή με μία του σκέψη. Επίσης ο πομπός μπορεί να εμφανιστεί ταυτόχρονα με το θέμα και να μην έχει την ανθρώπινη ιδιότητα. Γενικότερα, σαν πομπός νοείται η πηγή του κωμικού ερεθίσματος.

Το κωμικό μήνυμα αφορά σε ένα συγκεκριμένο θέμα, το οποίο παρουσιάζεται από τον πομπό στους δέκτες. Το θέμα αυτό μπορεί να δημιουργηθεί εκείνη τη στιγμή ή να προϋπάρχει στην ομάδα πομπός-δέκτης. Οι δέκτες παρακολουθούν με τις αισθήσεις τους το θέμα και συνδυάζουν τα στοιχεία του θέματος με τις γνώσεις και εμπειρίες τους, με στόχο να το κατατάξουν και να το κρίνουν.

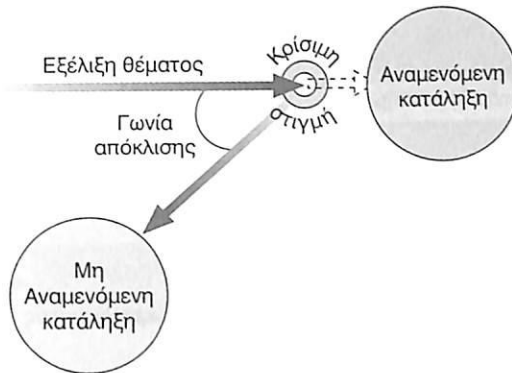
Ο μηχανισμός του κωμικού

Το κωμικό λειτουργεί με βάση ένα συγκεκριμένο ψυχικό μηχανισμό, που κύρια αφορά στο χειρισμό του μηνύματος από τον πομπό και απευθύνεται στη νόηση του δέκτη. Ενώ ο πομπός¹⁶ παρουσιάζει το θέμα στο δέκτη¹⁷, διακόπτει τη ροή των παραστάσεων ή νοημάτων του θέματος, παρουσιάζοντας μια παρατήρηση ή ερμηνεία στο θέμα ή σε μέρος του θέματος, έντονα διαφορετική από την αναμενόμενη.

Η επέμβαση του πομπού στο θέμα έχει τα στοιχεία της υπερβολής, του παράδοξου ή του απίθανου και προκαλεί έκπληξη. Η τροποποίηση της πορείας του θέματος γίνεται ξαφνικά και διαρκεί ελάχιστα. Το χρονικό της στίγμα ονομάζεται κρίσιμη στιγμή. Συνήθως, μετά την κρίσιμη στιγμή, παρουσιάζεται η τελική κατάληξη και το κωμικό γεγονός βρίσκει τέλος, όπως φαίνεται στο σχήμα 2.

Το κωμικό αποτελεί το αποτέλεσμα του παραπάνω μηχανισμού και αυτό σημαίνει ότι χαρακτηρίζεται σαν κωμικό ή μη, αφού κλείσει η παραπάνω παρουσιαζόμενη διαδικασία.

Με βάση τον παραπάνω μηχανισμό, θεωρούμε κωμικό, την αντιμετώπιση ενός θέματος από πολύ διαφορετική της αναμενόμενης, αντιληπτική πλευρά. Σύμφωνα με τον Goleman η θεώρηση των πραγμάτων από διαφορετική σκοπιά, κάτι που αναφέρεται σαν «γνωσιακή αναπαλαίωση»¹⁸, αποτελεί ένα ισχυρό αντίδοτο στην κατάθλιψη.

Σχήμα 2
Ο βασικός μηχανισμός του κωμικού

Ο παραπάνω μηχανισμός από μόνος του δεν οδηγεί σε εξασφαλισμένα κωμικά αποτελέσματα, η ένταση και ποιότητα των οποίων εξαρτάται από ένα σύνολο παραγόντων, οι οποίοι θα εξεταστούν στη συνέχεια.

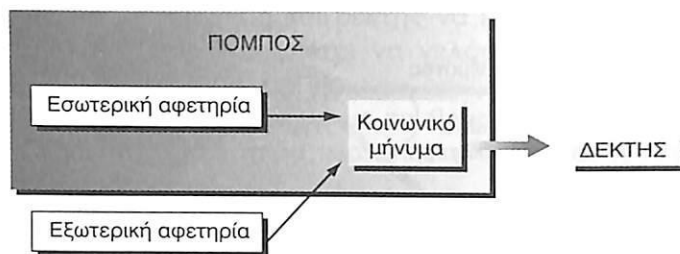
Η αφετηρία του κωμικού ερεθίσματος

Η πηγή του κωμικού ερεθίσματος που ονομάσαμε πομπό, μπορεί να είναι ένα άτομο ή άτομα, αλλά είναι επίσης δυνατό ο πομπός να υποκαθίσταται από το δέκτη ή να αποτελεί μέρος του θέματος, το οποίο εμφανίζεται εξαιτίας κάποιου γεγονότος.

Όταν ο πομπός είναι άτομο, το κωμικό ερέθισμα, μπορεί να έχει εσωτερική ή εξωτερική αφετηρία, όπως φαίνεται στο σχήμα 3. Στην πρώτη περίπτωση, το κωμικό ερέθισμα μπορεί να οφείλεται σε εύθυμη μνήμη ή σε κάποια εύθυμη σκέψη.

Η αναπαράσταση μίας κωμικής μνήμης, ανασύρει τα εύθυμα συναισθήματα με τα οποία είναι συνυφασμένη. Στην περίπτωση αυτή, ο μηχανισμός του κωμικού είναι ενσωματωμένος στη μνήμη. Συνήθως η εύθυμη μνήμη αξιοποιείται με την αναμετάδοση στο κοινωνικό περιβάλλον, οπότε τα εύθυμα συναισθήματα μεταφέρονται με το μηχανισμό του κωμικού.

Η εύθυμη σκέψη, αποτελεί μία κωμική παρατήρηση στα γεγονότα που συμβαίνουν εκείνη τη χρονική στιγμή, ή σε γεγονότα που επεξεργάζεται εκείνη τη στιγμή η μνήμη ή η φαντασία.

Σχήμα 3

Το άτομο σανπηγή του κωμικού ερεθίσματος

Στην περίπτωση που το άτομο δεν επιχειρεί επικοινωνία με το κοινωνικό του περιβάλλον για την αναμετάδοση μίας κωμικής σκέψης ή μνήμης, τότε τα αποτελέσματα περιορίζονται στο ίδιο το άτομο δημιουργώντας συναισθήματα ευθυμίας.

Ο μηχανισμός του κωμικού, όταν προέρχεται από εξωτερικό ερέθισμα, μπορεί να λειτουργήσει με τρεις τρόπους:

1. Το θέμα δημιουργείται από τον πομπό στο κύκλωμα πομπός - δέκτης, όπως φαίνεται στο σχήμα 4. Για παράδειγμα, ένα άτομο παρουσιάζει μία κωμική ιστορία σε άλλους, ή αφηγείται ένα ανέκδοτο, ή τραγουδά ένα σατυρικό τραγούδι, ή παρουσιάζει μία κωμική σκηνή σε μία κωμωδία.
2. Το θέμα εξελίσσεται ανεξάρτητα στο κύκλωμα πομπός-δέκτης. Στην περίπτωση αυτή ο ρόλος του πομπού περιορίζεται στην κωμική παρέμβαση της κρίσιμης στιγμής, όπως φαίνεται στο σχήμα 5. Για παράδειγμα, ένα άτομο κάνει στα πλαίσια της παρέας του μία κωμική παρατήρηση, ή μία αστεία κίνηση.
3. Το θέμα περιέχει τον πομπό και αποτελεί την κρίσιμη στιγμή. Το θέμα προϋπάρχει σαν γνώση, άποψη ή στάση, στον πνευματικό κόσμο του δέκτη, χωρίς να βρίσκεται εκείνη τη στιγμή στο προσκήνιο. Ξαφνικά, παρουσιάζεται μία μη αναμενόμενη εκδοχή του θέματος αυτού, η οποία δημιουργεί έκπληξη και λειτουργεί σαν κρίσιμη στιγμή, όπως φαίνεται στο σχήμα 6. Ο τρόπος αυτός αφορά αποκλειστικά σε μικρής διάρκειας κωμικές παρατηρήσεις ή γεγονότα. Για παράδειγμα, ένα άτομο, ξαφνικά παρατηρεί ένα περίεργα ντυμένο άτομο. Το φαινόμενο αυτό του δημιουργεί συναισθήματα ευθυμίας.

Στην τρίτη αυτή περίπτωση όπου το θέμα προϋπάρχει, εντάσσονται οι κωμικές δράσεις όπου ο πομπός είναι και δέκτης. Πα-

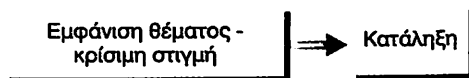
Σχήμα 4

Ο μηχανισμός του κωμικού στην περίπτωση που ο πομπός δημιουργεί το θέμα

Σχήμα 5

Ο μηχανισμός του κωμικού στην περίπτωση που το θέμα προϋπάρχει

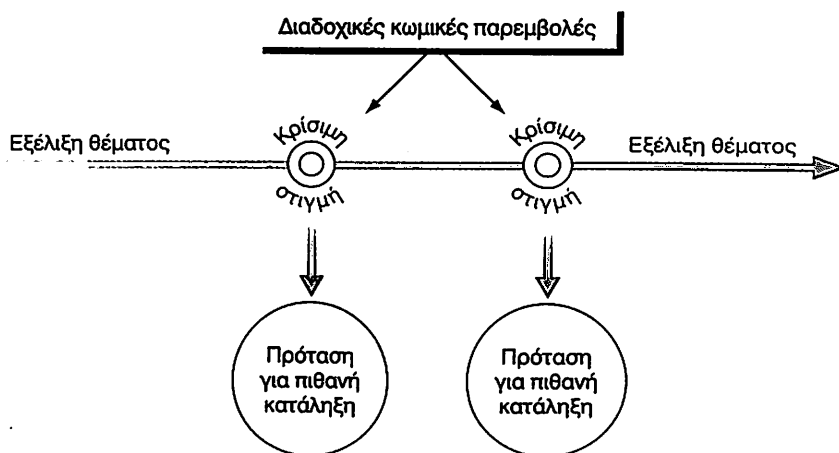
Σχήμα 6

Ο μηχανισμός του κωμικού στην περίπτωση που ο πομπός και το θέμα παρουσιάζονται στην κρίσιμη στιγμή

ρακολουθούμε ένα άτομο το οποίο σκοντάφτει και πέφτει. Κοιτά γύρω του σαστισμένο και ξεσπά σε γέλια. Ο μηχανισμός που λειτουργεί είναι ίδιος με τον προαναφερόμενο. Ο πομπός είναι ο δέκτης και το θέμα είναι η υγιής ζωή. Το άτομο βιώνει μία συγκεκριμένη κατάσταση η οποία εξάφνα διακόπτεται, εξ αιτίας της πτώσης. Το άτομο εκπλήσσεται και αποσυντονίζεται, αλλά επαναπροσδιορίζεται σε θετική κατάσταση, διότι συνειδητοποιεί ότι η πτώση δεν οδήγησε σε αρνητικά αποτελέσματα¹⁹. Η ανακούφιση εκτονώνει την έκπληξη με γέλιο. Στην περίπτωση που το άτομο κτυπήσει ή λερωθεί ή ενοχληθεί σημαντικά, δεν θεωρεί κωμική την πτώση του, διότι δεν υπάρχει θετική επαναφορά.

Στην τρίτη αυτή περίπτωση, εντάσσονται επίσης οι περιπτώσεις κωμικού τα οποία έχουν σαν αφετηρία την παρουσίαση ενός μη συνηθισμένου θέματος, το οποίο δημιουργεί την κρίσιμη στιγμή. Η ερώτηση για παράδειγμα «τι είναι ένα κίτρινο τεράστιο ψάρι που τιτβίζει;», δημιουργεί αυτή καθαυτή εύθυμη διάθεση, η οποία στη συνέχεια βέβαια εκτονώνεται με την κατάληξη-απάντηση της ερώτησης.

Το κωμικό είναι μια τέχνη και μπορεί να διδαχθεί. Το έμφυτο όμως κωμικό, διακρίνει μόνο τα ευφυή άτομα και αποτελεί μια

Σχήμα 7

Οι προτάσεις του αυθόρμητου κωμικού

άρνηση παραδοχής του κατεστημένου. Την έκπληξη αποτελούν οι συνεχείς απίθανες αντιρρήσεις του πηγαίου κωμικού, στο να δεχθεί τον κόσμο, όπως αυτός παρουσιάζεται. Το έμφυτο κωμικό, αφορά στη δεύτερη περίπτωση λειτουργίας του μηχανισμού.

Καλές τέχνες είναι η αναπαράσταση του κόσμου κάτω από το αντιληπτικό πρίσμα του καλλιτέχνη. Κωμικό είναι η αναπαράσταση του κόσμου κάτω από ερμηνευτικό πρίσμα του πομπού. Η ομοιότητα των δύο λειτουργιών μας αποδεικνύει τη συγγενειά τους. Ο πηγαίος κωμικός, μπορεί κατά τη γνώμη μας να θεωρηθεί ένας εμπνευσμένος καλλιτέχνης, ο οποίος με τη δημιουργική του φαντασία, ερευνά συστηματικά τις εναλλακτικές πιθανότητες της ζωής. Διότι σύμφωνα με τον Bergson²⁰, το κωμικό ταλαντεύεται ανάμεσα στη ζωή και την τέχνη.

Ο κωμικός δεν είναι ανάγκη να είναι αισιόδοξο άτομο. Μπορεί να είναι πεσιμιστής, αλλά πάντα αντιρρησίας του κατεστημένου και να έχει πάντα στο πνευματικό του οπλοστάσιο, περισσεύματα δημιουργικής φαντασίας.

Ασφαλώς δεν καταλήγουν όλες οι κωμικές προσπάθειες σε κωμικά αποτελέσματα, διότι υπάρχουν σφάλματα στη διαδικασία. Ορισμένοι πομποί κωμικού, γελούν οι ίδιοι για να παρακινήσουν τους δέκτες να αποδεχθούν την κωμική τους δράση και συνήθως γίνονται ενοχλητικοί.

Ο δέκτης

Ο δέκτης επηρεάζεται από ένα σύνολο εσωτερικών παραγόντων και προσωπικών του γνωρισμάτων, σε σχέση με την αποδοχή ή μη του κωμικού μηνύματος, όπως φαίνεται στο σχήμα 8. Ελέγχει το κωμικό μήνυμα και προσπαθεί να το κατατάξει σύμφωνα με τις πεποιθήσεις του και το σύστημα αξιών του. Στην περίπτωση που το μήνυμα δεν είναι ερμηνεύσιμο ή αποδεκτό, ο δέκτης αποστασιοποιείται από αυτό. Τότε το μήνυμα δεν γίνεται δεκτό και ο δέκτης δεν επηρεάζεται από την κωμική δράση του πομπού.

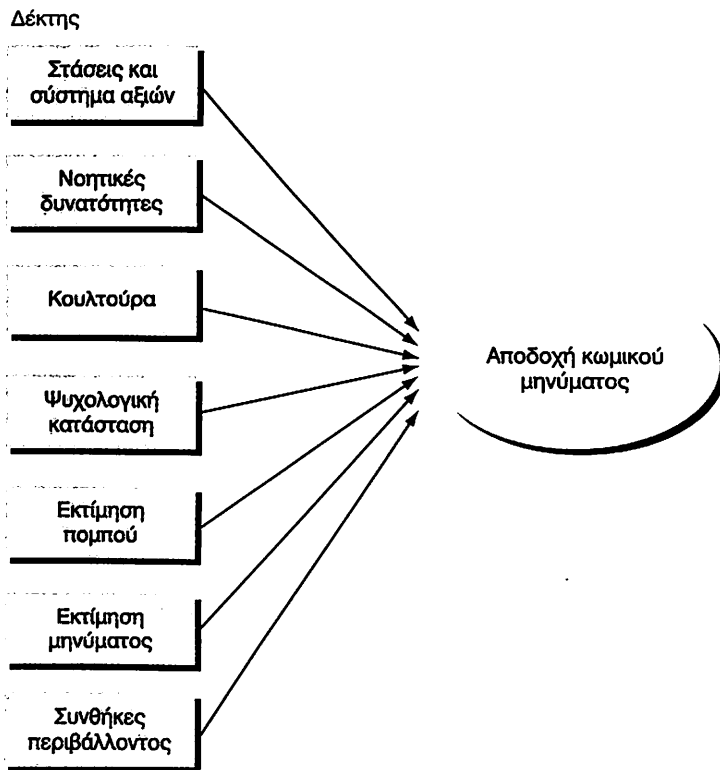
Ο δέκτης συνδυάζει τις πληροφορίες που έχει για τον πομπό και ανάλογα τοποθετείται, επιφυλακτικά ή μη, απέναντι στο μήνυμα που του απευθύνεται. Με τον ίδιο τρόπο, αντιμετωπίζεται κριτικά το είδος του μηνύματος. Όταν για παράδειγμα ο πομπός είναι ένα άτομο το οποίο εκτιμά ο δέκτης, τότε ο τελευταίος είναι ανοικτός στα μηνύματα του πρώτου, οπότε το κωμικό μήνυμα γίνεται δεκτό χωρίς επιφυλάξεις. Στην περίπτωση δε που το μήνυμα αφορά σε κάποιο θέμα ενοχλητικό ή ξένο για το δέκτη, τότε αυτός το αντιμετωπίζει κριτικά, με αυξημένες πιθανότητες να απορρίψει τη διαδικασία της επικοινωνίας.

Το ίδιο κωμικό μήνυμα γίνεται δεκτό από ορισμένα άτομα, ενώ από άλλα όχι. Η συνδυαστικότητα και η ταχύτητα του πνεύματος του δέκτη, παίζει καθοριστικό ρόλο στην αντίληψη του μηχανισμού της κρίσιμης στιγμής και του συνδυασμού της αναμενόμενης και τελικής κατάληξης.

Ο πνευματικός πολιτισμός, δηλαδή η κουλτούρα του δέκτη, παίζει επίσης σημαντικό ρόλο στη δυνατότητα παρακολούθησης του θέματος και γενικότερα του μηχανισμού του κωμικού. Τα άτομα τα οποία ασχολούνται επαγγελματικά με το θέατρο για παράδειγμα, έχουν ιδιαίτερη συμπάθεια στο κωμικό, με αποτέλεσμα να είναι εύκολοι δέκτες. Αυτό οδηγεί τη συγκεκριμένη κοινωνική υποομάδα, σε -διά του χρόνου- εξοικείωση με το κωμικό, που δίνει την ικανότητα στα μέλη της, να προσεγγίζουν με ευκολία τολμηρά από νοητικής άποψης κωμικά, δηλαδή κωμικά που η τελική κατάληξη απέχει σημαντικά από την αναμενόμενη, αλλά και κωμικά που το θέμα τους βρίσκεται ολοκληρωτικά μακριά από την πραγματικότητα. Γενικότερα, τα άτομα που εξαιτίας της κουλτούρας τους έχουν ασκήσει τη δημιουργική φαντασία τους, είναι ιδιαίτερα δεκτικά στα κωμικά μηνύματα.

Η ένταση με την οποία εκδηλώνεται το συναίσθημα ευθυμίας,

δεν αντιστοιχεί πάντα στην αιτία που το προκάλεσε. Διότι το συναίσθημα αυτό επηρεάζεται από την προϋπάρχουσα ψυχολογική διάθεση, η οποία συχνά εξαρτάται από την προϋπάρχουσα ψυχολογική ατμόσφαιρα²¹. Μία κατάσταση άγχους του δέκτη, δημιουργεί δυσκολίες στην αποδοχή του κωμικού μηνύματος. Σε περίπτωση όμως που το κωμικό μήνυμα γίνει δεκτό, εκτονώνει το άγχος και ο δέκτης αντιδρά υπερβολικά έντονα στο κωμικό μήνυμα. Όταν για παράδειγμα οι μαθητές μίας τάξης βρίσκονται σε κατάσταση πίεσης, με αντίστοιχα αρνητικά συναισθήματα να τους επιβαρύνουν, ένα αστειό του καθηγητή, τους οδηγεί σε υπερβολικά έντονο γέλιο, σε σχέση με το αστειό που το προκάλεσε. Κάτι τέτοιο οφείλεται στο γεγονός ότι οι μαθητές δεν ευθυμούν απλά και μόνο με το αστειό, αλλά εξ αιτίας της συνολικής εκτόνωσης της προϋπάρχουσας κατάστασης.

Σχήμα 8
Αποδοχή κωμικού μηνύματος από το δέκτη

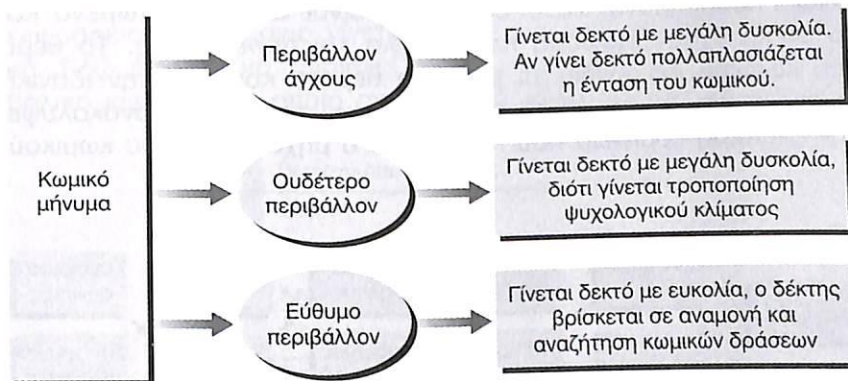
Σε ουδέτερο περιβάλλον, η ένταση αποδοχής του κωμικού μηνύματος εξαρτάται από τους παράγοντες του σχήματος 8, ενώ σε εύθυμο περιβάλλον, πολλοί από τους παράγοντες αυτούς (όπως η ψυχολογική κατάσταση, επιφυλάξεις απέναντι στους πομπούς ή τα μηνύματα, άμυνες και προκαταλήψεις), δε λειτουργούν ανασταλτικά.

Ορισμένες φορές η ένταση με την οποία εκδηλώνεται το συναίσθημα ευθυμίας είναι υποτονική. Κάτι τέτοιο είναι σύνηθες, διότι ο σύγχρονος άνθρωπος, για διάφορους λόγους, από μικρός εκπαιδεύεται στο να μην εκδηλώνει τα συναισθήματά του²². Για το λόγο αυτό, σε συνθήκες πίεσης, όπως οι σκληρές εργασιακές συνθήκες ή συνθήκες όπου έχουν προτεραιότητα οι κοινωνικές υποχρεώσεις σε σχέση με την ελευθερία έκφρασης, ο μηχανισμός του κωμικού δυσκολεύεται να λειτουργήσει.

Το κωμικό μήνυμα

Η ποιότητα του κωμικού μηνύματος εξαρτάται από ορισμένους παράγοντες. Στο σχήμα 9, προτείνονται οι επιλογές που οδηγούν στη βελτίωση της ποιότητας αυτής.

Το κωμικό μήνυμα, πρέπει να είναι σαφές, αλλά και να παρουσιάζει συνέπεια στην εξέλιξή του. Η μόνη ασυνέπεια παρουσιάζεται με τον μηχανισμό της κρίσιμης στιγμής, αλλά και σε αυτή την περίπτωση πρέπει να οδηγεί σε αιτιολογημένη κατάληξη.

Σχήμα 9

Ο ρόλος του ψυχολογικού περιβάλλοντος στην αποδοχή του κωμικού

Το θέμα, για να κερδίσει τη συμμετοχή του δέκτη, πρέπει να βρίσκεται στα πεδία ενδιαφερόντων του και νοητικών δυνατοτήτων του. Η αδιαφορία του δέκτη για το θέμα, μειώνει σημαντικά έως απόλυτα τη συγκινησιακή συμμετοχή του και το αποτέλεσμα της κωμικής προσπάθειας του πομπού. Το θέμα του κωμικού επίσης, δεν πρέπει να προσβάλλει τους δέκτες και τα συστήματα αξιών τους. Έτσι στην ερώτηση «Γιατί ο Θεός δεν έχει κάνει διδακτορική διατριβή;²³», ο δέκτης που θεωρεί προσβλητική την ερώτηση για τα θεία, μπορεί να δυσανασχετήσει, και ασφαλώς δεν θα ευθυμήσει. Επίσης, στην περίπτωση που ο δέκτης είναι ξένος με το θέμα της διδακτορικής διατριβής, δεν θα αντιληφθεί το νόημα της ερώτησης, αλλά πολύ περισσότερο δεν θα αντιληφθεί το νόημα των απαντήσεων και την αιτιολόγηση της κατάληξης. Για τους λόγους αυτούς δεν θα θεωρήσει την ερώτηση κωμική.

Στην περίπτωση που το θέμα βρίσκεται στη διαχείριση ενός πομπού, είναι σημαντικό αυτός να παρουσιάσει το θέμα στο δέκτη με τέτοιο τρόπο, ώστε να γίνει απόλυτα καταληπτό. Για το λόγο αυτό, συχνά χρησιμοποιείται το τρυκ των τριών φάσεων, ειδικότερα στα ανέκδοτα και τις κωμωδίες, όπου παρουσιάζονται τρεις παραλλαγές του κωμικού θέματος. Στην πρώτη παραλλαγή παρουσιάζεται το θέμα στο δέκτη, στη δεύτερη εξασφαλίζεται το ότι είναι κατανοητό, ενώ η τρίτη παραλλαγή έχει σκοπό να δώσει την κωμική (αποκλίνουσα από την αναμενόμενη) κατάληξη. Έτσι στα ανέκδοτα, αναφέρεται αρχικά η στάση του Αμερικάνου, στη συνέχεια του Γερμανού και καταληκτικά αυτή του Πόντιου.

Το θέμα λειτουργεί αποκομμένο από τα άλλα θέματα που απασχολούν το άτομο. Ενώ στην καθημερινότητα αντιμετωπίζουμε πολλά προβλήματα, τα οποία συχνά είναι αλληλεξαρτώμενα και τα οποία έχουν διάφορα παρακλάδια και προεκτάσεις. Το θέμα του κωμικού δε συνδέεται με άλλα θέματα και δίνει την ιδανική ευκαιρία στο δέκτη, να το εξετάσει μόνο του και να ανακαλύψει την ιδιαίτερη ερμηνεία που προσφέρει ο μηχανισμός του κωμικού.

Σχήμα 10
Η ποιότητα του κωμικού μηνύματος

Η δύναμη της κρίσιμης στιγμής

Το κωμικό επιτυγχάνεται με μία παρέμβαση, η οποία δημιουργεί το απαραίτητο στοιχείο της έκπληξης. Η έκπληξη είναι αναγκαία, αλλά μη ικανή συνθήκη του κωμικού, διότι δεν είναι όλες οι εκπλήξεις κωμικές.

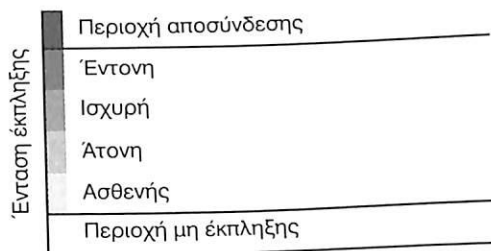
Η έκπληξη αυτή πρέπει να έχει ικανή ένταση για να προκαλέσει την αντίδραση του δέκτη. Σε αντίθετη περίπτωση το κωμικό κινδυνεύει να πάρει τη μορφή του γελοίου, ή με άλλα λόγια, τη μορφή της αποτυχημένης προσπάθειας για κωμικό.

Η κατάλληλη παρουσίαση του θέματος, αποκόβει τον δέκτη από τον κόσμο της πραγματικότητας και τον απορροφά στον κόσμο της κωμικής φαντασίας. Όσο περισσότερο ο δέκτης αφοσιώνεται στο θέμα, τόσο περισσότερο επηρεάζεται από την κρίσιμη στιγμή.

Η ένταση της έκπληξης θα μπορούσε να αναλυθεί σε τέσσερις βασικές βαθμίδες, όπως φαίνεται στο σχήμα 11:

1. Έντονη
2. Ισχυρή
3. Άτονη
4. Ασθενής

Ο πομπός επικοινωνεί πολύπλοκα με τους δέκτες, χρησιμοποιώντας σαν μέσα την ομιλία, τις χειρονομίες, τις εκφράσεις, την ενδυμασία και άλλα σύμβολα. Ο κωμικός πρέπει να γνωρίζει ποια στοιχεία της επικοινωνίας αρκούν για να μεταδώσει την ένταση που απαιτείται στο μήνυμα, δηλαδή στην κωμική παρατήρηση. Συχνά το φραστικό κωμικό μήνυμα που συνοδεύεται από κωμικές εκφράσεις και κινήσεις γίνεται υπερβολικό και γι' αυτό ενοχλητικό. Εδώ έρχεται να ταιριάξει ή μειωτική έκφραση για τον υπερβολικό κωμικό, τον οποίο αποκαλούμε «καραγκιόζη». Η υπερβολι-

Σχήμα 11
Η ένταση του κωμικού

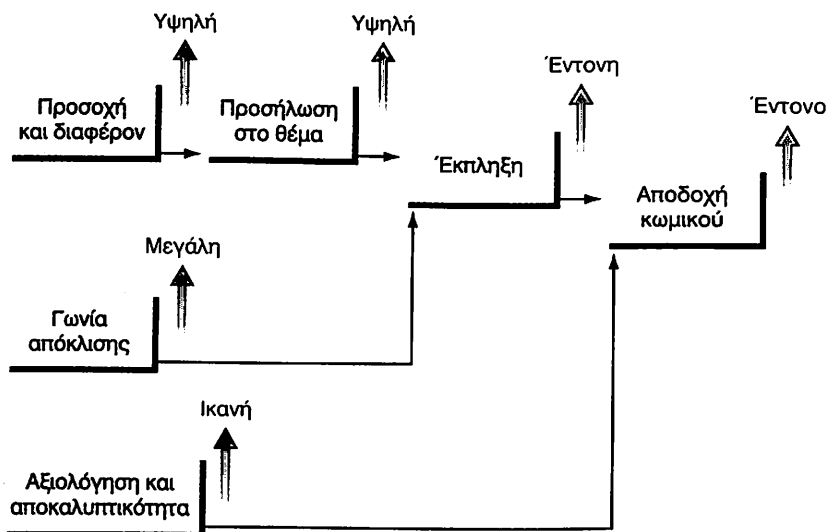
κή έκπληξη μπορεί να αποκόψει το δέκτη από το θέμα και να τον οδηγήσει σε απόσυρση από την προσπάθεια της νοητικής του προσαρμογής στην κωμική δράση.

Η ένταση της έκπληξης, όπως φαίνεται στο σχήμα 12, εξαρτάται από:

- Το βαθμό προσήλωσης του δέκτη στο θέμα.
- Τη γωνία απόκλισης
- Την αιτιολόγηση της κατάληξης και
- Την αποκαλυπτικότητα του κωμικού

Η αφοσίωση του δέκτη στο θέμα, εξαρτάται από την προσοχή²⁴ που διαθέτει σε αυτό. Η ένταση της προσοχής, αφορά στην προσήλωση του πνεύματος του δέκτη στο θέμα²⁵ και εξαρτάται από το ενδιαφέρον του δέκτη για αυτό.

Η έκταση της προσοχής, παίζει σημαντικό ρόλο στη λειτουργία του κωμικού. Όταν η προσοχή στρέφεται σε περισσότερα σημεία από ένα, τότε μειώνεται η έντασή της διότι όσο περισσότερα είναι τα αντικείμενα προς τα οποία στρέφεται ταυτόχρονα η προσοχή, τόσο μικρότερη είναι η σαφήνεια και η πληρότητα των παραστάσεων που προκύπτουν. Έτσι, το κωμικό έχει τόσο μεγαλύτερη ένταση, όσο περισσότερο ο δέκτης περιορίζει την προσοχή του στο κωμικό θέμα.

Σχήμα 12

Οι κυριότεροι παράγοντες που επιδρούν στην ένταση του κωμικού

Η διάρκεια της προσοχής, αφορά στο χρόνο που αφιερώνεται ο δέκτης στο θέμα. Οι κωμικές δράσεις έχουν διαφορετική διάρκεια. Ένα ανέκδοτο μπορεί να διαρκέσει από λίγα δευτερόλεπτα μέχρι και αρκετά λεπτά της ώρας. Μία κωμική παρατήρηση διαρκεί λίγα δευτερόλεπτα. Η διάρκεια μίας κωμωδίας μπορεί να ξεπεράσει το δώρο. Η διάρκεια επιβολής του θέματος στη σφαίρα προτεραιοτήτων του δέκτη, αποτελεί έναν παράγοντα που επηρεάζει το βαθμό με τον οποίο αφοσιώνεται ο δέκτης σε αυτό.

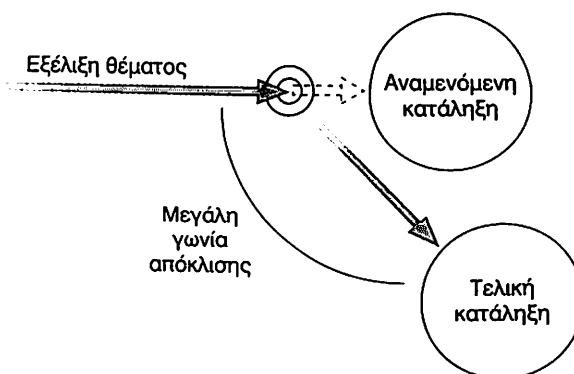
Το νέο, το ξαφνικό, το ασυνήθιστο, προκαλούν έντονα την προσοχή των ατόμων. Το κωμικό, μέσα από τη φάση της κρίσιμης στιγμής, οδηγείται ξαφνικά σε νέα και μη αναμενόμενη κατάληξη. Από τη φύση του λοιπόν, μπορεί να τραβήξει την προσοχή των ατόμων.

Το ενδιαφέρον του δέκτη, δηλαδή η ευνοϊκή του διάθεση για συμμετοχή και αποδοχή της κωμικής δράσης, αποκαλύπτει την πεποίθησή του, ότι η δράση αυτή είναι σε θέση να ικανοποιήσει τις ανάγκες του για ευχάριστη διάθεση και θετικά συναισθήματα. Το ενδιαφέρον παρουσιάζεται σαν ιδιαίτερη προτίμηση σε ορισμένες πολιτιστικές αξίες²⁶ και οδηγεί σε θετική συμμετοχή του δέκτη στο μηχανισμό του κωμικού, διότι το ενδιαφέρον δραστηριοποιεί το άτομο.

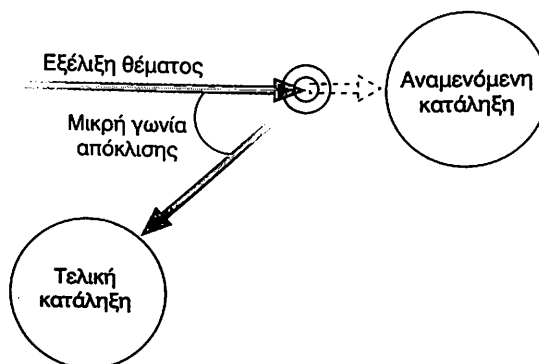
Η γωνία απόκλισης, παρουσιάζει το βαθμό διαφοροποίησης της τελικής κατάληξης του κωμικού θέματος, από την αναμενόμενη. Έτσι, αν η τελική κατάληξη δε διαφέρει σημαντικά από την αναμενόμενη, η γωνία απόκλισης είναι μεγάλη και ο βαθμός έκπληξης, ασθενής ή μηδενικός (μη έκπληξη). Αν η διαφοροποίηση είναι σημαντική, τότε η γωνία είναι μικρή και η έκπληξη έντονη, όπως φαίνεται στα σχήματα 13 και 14.

Η κρίσιμη στιγμή οδηγεί σε νέα κατάληξη του θέματος, η οποία είναι μη αναμενόμενη, αλλά απόλυτα αιτιολογημένη. Η αιτιολόγηση αυτή οδηγεί στην αποκάλυψη μίας νέας πιθανότητας σχετικά με το θέμα, δηλαδή αποκαλύπτει μία νέα άποψη. Ο βαθμός αιτιολόγησης και η αξία της αποκάλυψης, έχουν άμεση σχέση με τη βαθμίδα έκπληξης στην οποία οδηγείται ο δέκτης με το μηχανισμό του κωμικού.

Σε όλες τις μορφές τέχνης μπορούμε να παρουσιάσουμε αδιανόητες καταστάσεις, αρκεί να τις αιτιολογήσουμε. Έτσι στη μουσική μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε μία νότα εκτός κλίμακας, αν προηγούμενα με μία μετατροπία προετοιμάσουμε γι' αυτό τον ακροατή, σε ένα θεατρικό κείμενο μπορούμε να παρουσιάσουμε έναν ήρωα που πετά, αν προηγούμενα αιτιολογήσουμε πως αποκτσε αυτή την υπερφυσική δυνατότητα κ.ο.κ. Με την ίδια λογική

Σχήμα 13
Η μεγάλη γωνία απόκλισης οδηγεί σε τελική κατάληξη πλησίον της αναμενόμενης

Σχήμα 14
Η μικρή γωνία απόκλισης απομακρύνει την αναμενόμενη κατάληξη από την τελική

το κωμικό πρέπει να αιτιολογεί την κατάληξή του, η οποία πρέπει να συνδυάζεται με όλη την κωμική δράση. Για παράδειγμα η ερώτηση «Τι βρίσκει ένας τράγος σε μία χαράδρα;», δημιουργεί δύο ερωτήματα στο δέκτη. Το ένα αφορά στην απάντηση, το δεύτερο αφορά στο κατά πόσο ο δέκτης θα έπρεπε –δεδομένου ότι ερωτάται– να γνωρίζει την απάντηση μίας φανερά παράλογης ερώτησης. Η απάντηση «Τραγικό τέλος», αποδεικνύει ότι δεν κυριολεκτεί η ερώτηση και ότι απαντάται με λογοπαίγνιο, το οποίο συνδέει τις ιδιαίτερα απομακρυσμένες σημασιολογικά έννοιες «τράγος» και «τραγικό», αλλά τόσο όμοιες στην προφορά²⁷ τους.

Η αιτιολόγηση με αυτόν τον τρόπο, δημιουργεί το κωμικό, αλλά όχι σε όλους τους τύπους δεκτών, διότι ένας δέκτης ο οποίος δεν μπορεί να εντοπίσει τη σημασιολογική διαφορά και την ομοιότητα προφοράς των λέξεων, δεν είναι σε θέση να αιτιολογήσει την απάντηση και ο μηχανισμός του κωμικού δε λειτουργεί.

Η έκπληξη αποτελεί στιγμιαίο γεγονός. Στην περίπτωση που η έκπληξη που δέχεται κάποιος στα πλαίσια του μηχανισμού του κωμικού είναι ισχυρή, τότε αποδιοργανώνει προς στιγμήν το άτομο, του οποίου οι αντιδράσεις είναι εμφανείς. Τα μάτια πλανώνται στο άπειρο και κάθε ενέργεια σταματά. Το βλέμμα δηλώνει απορία. Όταν το άτομο επανέρχεται, υπάρχουν σημαντικές αλλαγές στην ψυχική και οργανική του κατάσταση. Δείχνει ευχαρίστηση, τα μάτια του είναι γελαστά, σε πολλές περιπτώσεις το σώμα συσπάται από τα γέλια. Το κωμικό φαίνεται ότι έχει ενεργοποιήσει κάποια έντονη ψυχική λειτουργία.

Το κωμικό σαν έκφραση της έμφυτης επιθετικότητας

Το κωμικό αναμφίβολα ασκεί μία χρήσιμη λειτουργία. Αλλά αυτό δε σημαίνει ότι πάντα εμπνέεται από μία σκέψη ευμένειας ή έστω επιείκειας. Διότι το κωμικό τιμωρεί ορισμένα ελαττώματα και συχνά τιμωρεί και τα άτομα που είναι οι φορείς τους. Μερικές φορές περνά ορισμένα όρια και γίνεται ενοχλητικό. Αυτό μπορεί να συμβεί όταν λείπουν η ευρηματικότητα, η λεπτότητα ή η καλή προαίρεση.

Επιθετικό κωμικό έχουμε σε περίπτωση που ο πομπός κάνει παρατήρηση σε ένα δέκτη σχετικά με μία πράξη, επιλογή ή ελάττωμα του τελευταίου, και ταυτόχρονα η παρατήρηση αυτή έχει στοιχεία υπερβολής. Πηγές επιθετικού κωμικού, μπορούν να αποτελέσουν:

- Η ειρωνεία, δηλαδή η προσποιητή άγνοια
- Ο χλευασμός, δηλαδή ο εμπαιγμός, ο περίγελως, η προσβολή
- Ο σαρκασμός, δηλαδή ο ειρωνικός χλευασμός.
- Η επιδεικτική αθυροστομία
- Η γελοιοποίηση, δηλαδή το να καταστήσει κάποιος κάποιον άξιο γέλιου
- Η κοροϊδία, δηλαδή ο χλευασμός, η εξαπάτηση

Υλικό των κωμικών δράσεων

Το κωμικό κυρίως ασχολείται με την παραδοξολογία της ανθρώπινης ζωής. Δεδομένου δε, ότι οι σύγχρονες κοινωνίες λειτούργουν μέσα από πολύπλοκους κανόνες που καταπιέζουν το άτομο²⁸, η ζωή στις κοινωνίες αυτές προσφέρει άφθονο κωμικό υλικό, το οποίο σύμφωνα με τον Bergson, μπορεί να παρατηρηθεί σε μορφές, κινήσεις, καταστάσεις, λέξεις, φράσεις και χαρακτήρες.

Βέβαια, ορισμένες φορές το κωμικό αφορά σε μη ανθρώπινα θέματα, όπως τα ζώα, τα φυτά ή άψυχα αντικείμενα. Και σε αυτές όμως τις περιπτώσεις, το κωμικό οφείλεται είτε στον εξανθρωπισμό των αντικειμένων αυτών, είτε στις επιπτώσεις της κωμικής τους κατάστασης στον κόσμο των ανθρώπων.

Οι μορφές είναι κωμικές, όταν παρουσιάζουν κάποια υπερβολή στα χαρακτηριστικά τους. Κωμικές σύμφωνα με τον Bergson είναι οι μορφές που αντιτίθενται στη χάρη και την ωραιότητα²⁹. Κωμικά είναι για παράδειγμα, τα τεράστια παπούτσια του Σαρλώ³⁰, όπως και τα μικρότερα από το κανονικό ενδύματα του Μίστερ Μπην³¹.

Το κωμικό των μορφών αποτελεί κύριο αντικείμενο της γελοιογραφίας³². Η τέχνη του γελοιογράφου είναι να μεγεθύνει την κωμική λεπτομέρεια. Αν σκεφθούμε ότι οι άνθρωποι προσπαθούν να κρύψουν τις ατέλειες³³ που τους αφορούν, ο γελοιογράφος προσπαθεί να τις αποκαλύψει. Αυτό οδηγεί το σχεδιασμό της γελοιογραφίας στην υπερβολή ορισμένων στοιχείων. Η υπερβολή αυτή αποτελεί συστατικό του μηχανισμού του κωμικού και οδηγεί στην αύξηση της απόστασης από το συμμετρικό και από το αισθητικά ευχάριστο. Η απλή υπερβολή στις μορφές δεν οδηγεί σε κωμικό αποτέλεσμα, αν αυτή δεν αποκαλύπτει σαν πιθανή, κάποια απίθανη κατάσταση, με το μηχανισμό του κωμικού.

Το κωμικό των λέξεων μπορεί να διαιρεθεί σε αυτό που η γλώσσα εκφράζει και εκείνο που η γλώσσα δημιουργεί.

Το πρώτο μπορεί να μεταφραστεί, και μπορεί να αφορά:

- στην υπερβολή της χρήσης της επαγγελματικής ορολογίας ή
- γενικότερα στην ασυνήθη παράταξη και συσσώρευση λέξεων και φράσεων, όπως και στον αλλόκοτο συνδυασμό τους.

Το δεύτερο αφορά στα λογοπαίγνια και δε μεταφράζεται. Λογοπαίγνιο είναι το παιχνίδι με τις λέξεις, που χρησιμοποιεί:

- τη διπλή σημασία τους,³⁴

- την ομοιότητα διαφορετικών λέξεων³⁵
- το ομόηχο λέξεων ή εκφράσεων³⁶
- το συμμετρικό ανακάτεμα συλλαβών λέξεων, χωρίς να χάνεται το νόημα των φράσεων³⁷
- την παρερμηνεία αρχικών γνωστών οργανισμών³⁸
- άλλους τρόπους.

Λογοπαίγνια συναντώνται στον Όμηρο, τον Αισχύλο, τον Κικέρωνα κ.ά. Το λογοπαίγνιο συχνά στερείται κρίσης και έχει σαν μόνο σκοπό τη δημιουργία ευθυμίας και κατά συνέπεια χαράς, όπως εξάλλου όλα τα παιχνίδια. Πολλές φορές όμως, τα λογοπαίγνια έχουν σημασία (δεν ξέρω - να ξεραθείς) οπότε και το εύθυμο αποτέλεσμα τους έχει αυξημένη ένταση.

Μερικές φορές τα λογοπαίγνια κλιμακώνονται, δηλαδή το ένα ακολουθεί το άλλο με συσσωρευτική εύθυμη δυναμική³⁹.

Πολλοί λογοτεχνικοί χειρισμοί μπορούν να δημιουργήσουν το κωμικό των λέξεων και των φράσεων. Για να επιτευχθεί κάτι τέτοιο είναι απαραίτητα τα στοιχεία της υπερβολής ή αιτιολογημένης παραδοξολογίας, τα οποία δίνουν κωμικό χαρακτήρα στο χειρισμό. Στη συνέχεια παρουσιάζονται οι κυριότεροι από αυτούς και επεξηγείται η λειτουργία τους:

- Αντίθεση είναι ο συνδυασμός δύο αντιθέτων εννοιών.
- Οξύμωρο είναι ο συνδυασμός δύο αντιθέτων στοιχείων.
- Βραχυλογία είναι η παράλειψη λεκτικών στοιχείων.
- Εικόνα είναι η περιγραφή κάποιου χώρου ή κατάστασης.
- Ιδιωματισμοί και διάλεκτοι, που χρησιμοποιούνται σε ακατάλληλο περιβάλλον.
- Κλιμακωτό είναι το λογοτεχνικό φαινόμενο, στο οποίο η μία φράση ακολουθείται από άλλες, οι οποίες κλιμακώνουν την περιγραφόμενη κατάσταση.
- Μεταφορά είναι η σημασιολογική μεταβολή μίας λέξης, ώστε να καλύψει κάποια άλλη έννοια.
- Παράδοξη είναι η φράση που το περιεχόμενό της φαίνεται αντιφατικό ή ακόμη και παράλογο, αλλά στη δεύτερη κρίση αποδεικνύεται ορθό.
- Παρομοίωση είναι η σύγκριση ή παραλληλισμός δύο πραγμάτων. Στην παρομοίωση χρησιμοποιούνται οι λέξεις σαν, όπως, κ.λπ.
- Πλεονασμός είναι η χρήση περισσοτέρων από τις απαιτούμενες λέξεις.
- Προσωποποίηση είναι η απόδοση σκέψεων και συναισθημάτων σε άψυχα.

- Υπερβολή είναι η πρόταση η οποία ξεπερνά το πραγματικό και το συνηθισμένο
- Υποφορά είναι η κατάσταση όπου ένα άτομο συνομιλεί με τον εαυτό του.
- Παραλογισμός.
- Δημιουργείται κωμικό αποτέλεσμα όταν μία μεταφορική φράση γίνεται δεκτή με τη κυριολεκτική της έννοια.
- Μετασχηματισμός προτάσεων, που μετά τον μετασχηματισμό συνεχίζουν να αποδίδουν νόημα, ορισμένες φορές το ζητούμενο.
- Τροποποίηση γνωστών φράσεων, όπως παροιμίες, ρητά κλπ.

Το κωμικό των παραπάνω χειρισμών, δημιουργείται με την υπερβολή και την παραδοξολογία στο θέμα τους. Αντίθεση για παράδειγμα είναι ο συνδυασμός δύο αντιθέτων εννοιών, κωμική αντίθεση είναι ο έντεχνος συνδυασμός δύο αντιθέτων εννοιών (π.χ. - Κερνάω εγώ, πληρώνεις εσύ).

Το κωμικό μίας κατάστασης, μπορεί να αφορά στην ασυνήθιστη και ασυνάρμοστη φυσική, κοινωνική ή ηθική τάξη πραγμάτων, όπως είναι:

- Η εμμονή σε κάποια άποψη, η οποία παρά τις δυσκολίες που παρουσιάζει το περιβάλλον, συνεχώς επαναφέρεται.
- Η εξάρτηση από κάποιο άτομο, όπου κάποιος συμπεριφέρεται όπως του υπαγορεύει ένας τρίτος χωρίς να το καταλαβαίνει ο ίδιος.
- Η συνεχής κλιμάκωση αλληλεξαρτώμενων κωμικών γεγονότων.
- Η δυσαρμονία ανάμεσα στο αίτιο και το αποτέλεσμα.
- Η παρεξήγηση είναι μία κωμική κατάσταση, στην οποία οι εμπλεκόμενοι, κατά άτομο ή κατά ομάδα, αντιλαμβάνονται με διαφορετικό τρόπο την πραγματικότητα.
- Η ειρωνία.
- Η υποβάθμιση, όπου κάποιο πράγμα ή ιδέα που παρουσιάζονται προηγούμενα σαν αξιόλογο, παρουσιάζεται σαν μέτριο ή ακατάλληλο ή χυδαίο.
- Η μετατόπιση θέσης, πεποίθησης ή άποψης
- Η καθαυτό υπερβολή.
- Η υπερβολή στην αξία αντικειμένων ή ιδεών.
- Η κομπορρομοσύνη, η οποία παρουσιάζει την ηρωική και ταυτόχρονα κωμική εκτίμηση
- Η πλοκή απρόοπτων επεισοδίων κλπ.
- Η υιοθέτηση ξένων ρόλων, μέσα από το μηχανισμό της μίμησης

- Η επανάληψη λέξεων, φράσεων ή σκηνών
- Η αντιστροφή σκέψεων, θέσεων, ρόλων⁴⁰ και άλλων καταστάσεων, όπως η αντιστροφή του κοινού νου, όπου το άτομο βιώνει τη φαντασία του σαν πραγματικότητα και θεωρεί την πραγματικότητα φανταστική⁴¹.
- Η εμμονή, που συναντάται συχνά στην κλασική κωμωδία, όπου οι ορμές αναστέλλουν την επιφυλακτικότητα και ο ήρωας κάνει το ίδιο.
- Η μετατόπιση μίας έκφρασης ή σκηνής από ένα περιβάλλον σε ένα άλλο⁴².

Το κωμικό του χαρακτήρα αφορά σε νοητικά, συναισθηματικά ή βουλητικά, σχετικά σταθερά γνωρίσματα ενός ατόμου, τα οποία διαφέρουν από τα συνηθισμένα. Τέτοιοι τύποι χαρακτήρων είναι:

- Ο χαρακτήρας που παρουσιάζει υπερβολή στη συμπεριφορά
- Ο χαρακτήρας που παρουσιάζει απάθεια στη συμπεριφορά
- Ο χαρακτήρας που παρουσιάζει καθυστέρηση στη συμπεριφορά
- Ο χαρακτήρας που παρουσιάζει ωμή συμπεριφορά
- Ο χαρακτήρας που ανταποδίδει σε υπερβολή
- Ο χαρακτήρας που από κεκτημένη ταχύτητα, ή από προσήλωση στη συνήθεια, λέει αυτό που δεν ήθελε να πεί.
- Ο χαρακτήρας που παρουσιάζει εμμονή σε συνήθειες δράσης
- Ο χαρακτήρας που παρουσιάζει εμμονή σε συνήθειες πνεύματος, δηλαδή σε θέσεις, πεποιθήσεις.
- Ο χαρακτήρας που παρουσιάζει εμμονή στο επάγγελμα, που εκφράζεται μέσα από επαγγελματική ματαιοδοξία, επισιμότητα, σκληράδα και αυστηρή προσήλωση στην ορολογία.
- Ο χαρακτήρας που έχει ιδιότροπες αδυναμίες ή ελαττώματα.
- Ο χαρακτήρας που αγνοεί τον εαυτό του.
- Ο χαρακτήρας που συμπεριφέρεται, εκφράζεται ή σκέπτεται παράδοξα.

Η κωμωδία απαιτεί έναν ήρωα του οποίου η συμπεριφορά είναι συστηματικά υπερβολική, αλλά πάντα αιτιολογημένα. Ο χαρακτήρας του μπορεί να παρουσιάζει τα παρακάτω ελαττώματα:

- Επιρρεπής στα ατυχήματα
- Επίμονος στην προσπάθειά του
- Αγενής
- Επιθετικός
- Στοργικός

- Άνθρωπος που δημιουργεί σύγχυση
- Κουτός
- Ανίκανος
- Ανεύθυνος
- Δύσκολος στις σχέσεις του με ανθρώπους
- Δύσκολος στις σχέσεις του με το άλλο φύλο
- Αυθόρμητος άνθρωπος, που ζητά άμεσα ό,τι θέλει
- Άνθρωπος που παθαίνει συνεχώς, αν και αποδεικνύεται άφθαρτος.

Ο κωμικός χαρακτήρας έχει πάντα κάποια ιδιαιτερότητα, που τον οδηγεί σε εύθυμες καταστάσεις. Οι καταστάσεις αυτές σε καμία περίπτωση δεν μπορούν να είναι καθοριστικά επιβλαβείς για τον ήρωα αυτόν, διότι τότε παύουν να είναι εύθυμες. Αν ο κωμικός σκοτωθεί εξαιτίας της ιδιαιτερότητάς του, τότε δεν δημιουργείται εύθυμο συναίσθημα στους δέκτες αυτού του μηνύματος.

Ο χαρακτήρας του ήρωα της κωμωδίας είναι στη βάση του παιδικός. Η παιδικότητα του κωμικού φαίνεται από:

- Τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει στην υλοποίηση απλών έργων
- Την υπερβολική του αγαθοσύνη
- Τον αυθορμητισμό στη συμπεριφορά του

Ο κωμικός χαρακτήρας μπορεί να ενισχυθεί από τα εξωτερικά του χαρακτηριστικά, τα οποία μπορούν να αφορούν στο κωμικό της μορφής του, στο είδος ή μέγεθος της ενδυμασίας του και στα σωματικά του ελαττώματα.

Η υπερβολή στην κίνηση, συνήθως αποτελεί συστατικό στοιχείο του χαρακτήρα που κάνει τις κινήσεις και μπορεί να αφορά στη σπατάλη, στην ανεπάρκεια, στην έλλειψη αρμονίας, ή στην καθυστέρηση των κινήσεων. Έτσι, χαρακτηρίζονται κωμικές, οι παρακάτω δράσεις:

- Απρόσμενη σπατάλη κινήσεων.
- Ανεπάρκεια των κινήσεων να φέρουν το αποτέλεσμα για το οποίο γίνονται, είτε εξαιτίας της ανικανότητας του δρώντος είτε εξαιτίας της ειδικής κατάστασης που έχει βρεθεί.
- Στην καθυστέρηση αντίδρασης.
- Έλλειψη αρμονίας.

Το υλικό του κωμικού ορισμένες φορές συναντάται μεμονωμένο, αλλά ορισμένες άλλες φορές συναντώνται διάφορες από τις μορφές αυτές του κωμικού υλικού, σε αυξημένη πυκνότητα, συν-

δεδεμένες και με άλλα στοιχεία της πραγματικότητας, της μνήμης ή της φαντασίας⁴³.

Αποτελέσματα του κωμικού

Ο ορισμός του χιούμορ που αναφέρεται στη συγκρατημένη εκδήλωση του συναισθήματος της ευθυμίας, μας οδηγεί στον προβληματισμό για την ένταση με την οποία εκδηλώνεται το συναίσθημα αυτό. Η ένταση εκδήλωσης της ευθυμίας θα μπορούσε να μετρηθεί με μία κλίμακα, στην οποία οι τέσσερις βασικές βαθμίδες θα μπορούσαν να είναι:

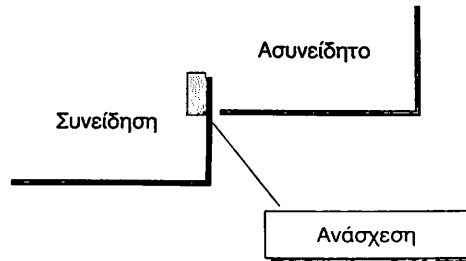
1. Εκδήλωση ευχάριστης διάθεσης
2. Μειδίαμα
3. Συγκρατημένο γέλιο
4. Ασυγκράτητο γέλιο

Το γέλιο εκφράζει αίσθημα αιφνίδιας χαράς και ψυχικής ευαρέσκειας, με συστολές και κινήσεις των μυών του προσώπου, ιδίως των χειλιών, του στόματος και των παρειών, με αλληπάλλληλες ταυτόχρονα ηχηρές εκπνοές. Συνήθως προκαλείται ακούσια στη θέα ή ανάμνηση εύθυμων παραστάσεων⁴⁴. Το γέλιο αποτελεί το κυρίαρχο στοιχείο ψυχοθεραπευτικών μεθόδων.

Για τους Αρχαίους Έλληνες ο γέλωας, ο πόθος και η ηδονή, αποτελούσαν δώρα της Αφροδίτης, για να ανακουφίζονται οι άνθρωποι από τις ατυχίες τους. Στο Βρετανικό μουσείο υπάρχει ελληνικό πήλινο αγγείο όπου αναγράφεται «Ι έλωας, καλός»

Σύμφωνα με την Ψυχολογία του Βάθους⁴⁵, ο ψυχικός κόσμος δεν παρουσιάζεται ολόκληρος στο άτομο. Ένα τμήμα του, το οποίο αντιλαμβανόμαστε αποτελεί τη συνείδηση και ένα άλλο τμήμα το οποίο βρίσκεται έξω από τη σφαίρα της αυτογνωσίας, καλείται υποσυνείδητο ή ασυνείδητο. Υπάρχει ένας ειδικός μηχανισμός, ο οποίος απαγορεύει την επικοινωνία του συνειδητού και του ασυνειδήτου (σχήμα 15) και σύμφωνα με ορισμένους ψυχολόγους ονομάζεται ανάσχεση⁴⁶.

Στο ασυνείδητο, μεταξύ άλλων, βρίσκονται απωθημένες επιθυμίες, οι οποίες δεν ευτύχησαν να εκπληρωθούν και ενώ αγνοούνται από τη συνείδηση, δηλαδή το άτομο αγνοεί την ύπαρξή τους, αυτές ενεδρεύουν και τείνουν να εκδηλωθούν⁴⁷. Η έκπληξη του κωμικού, όταν είναι ισχυρή, επιτυγχάνει στιγμιαία αδράνεια

Σχήμα 15
Ο ανασχετικός μηχανισμός

της ανάσχεσης και τότε ένα μικρό φορτίο του ασυνείδητου⁴⁸, διοχετεύεται στο συνειδητό.

Μία τέτοια λειτουργία δεν είναι απίθανη, διότι σε κατάσταση ηρεμίας και αυτοσυγκέντρωσης, η ανάσχεση αδρανεί. Η ανάσχεση επίσης αδρανεί λίγο πριν και αμέσως μετά τον ύπνο, κατά τη διάρκεια του ύπνου, με τη λήψη αλκοόλ, με τη χρήση ναρκωτικών ουσιών κλπ. Το ποιοτικό κωμικό, απορροφά τον δέκτη και επιτυγχάνει στιγμιαία την ολοκληρωτική συγκέντρωση της προσοχής του.

Τα ζώα δεν έχουν αναπτυγμένη συνείδηση ούτε έχουν ασκήσει τη νόσή τους και για το λόγο αυτό δεν είναι δυνατόν να συλλάβουν το μηχανισμό του κωμικού.

Το κωμικό δημιουργεί ανώτερα συναισθήματα και καλές διαθέσεις. Ορισμένες φορές επεμβαίνει έντονα στο συναισθηματικό κόσμο του ανθρώπου, έτσι ώστε τα συναισθήματα χαράς που δημιουργεί να γίνονται κίνητρα οργανικών αντιδράσεων. Τότε η αναπνοή του ανθρώπου γίνεται γρηγορότερη, ο σφυγμός υψηλότερος και μακρύτερος και το αίμα σπρώχνεται προς την περιφέρεια και τον εγκέφαλο (ο άνθρωπος ζωηρεύει και κοκκινίζει). Αν δε το συναίσθημα χαράς υπερβεί κάποιο όριο έντασης ή διάρκειας, το οποίο είναι διαφορετικό για κάθε άτομο, τότε εμφανίζονται ιδιαίτεροι τρόποι οργανικής συμπεριφοράς: σύσπαση και χαλάρωση των μυών, πλουσιότερη ή φτωχότερη έκκριση των αδένων, συστολή και διαστολή των αγγείων, με αποτέλεσμα το γέλιο. Τότε το αίσθημα οργανικής ακμής αυξάνεται ακόμη περισσότερο. Το γέλιο λοιπόν είναι μια ασυνείδητη λειτουργία που προκαλείται από μια έντονα ευχάριστη διάθεση του ανθρώπου.

Οι καλές διαθέσεις, όσο διαρκούν, βελτιώνουν τη δυνατότητα της ευέλικτης και σύνθετης σκέψης, κάνοντας κατά συνέπεια ευ-

κολότερη την εξεύρεση λύσεων στα προσωπικά ή διαπροσωπικά προβλήματα. Αυτό σημαίνει ότι για να βοηθήσεις ένα άνθρωπο να σκεφθεί σωστά ένα πρόβλημα, είναι καλό να του πεις ένα ανέκδοτο. Το γέλιο όπως και η αγαλλίαση, μοιάζει να βοηθά τους ανθρώπους να σκέπτονται περισσότερο ανοικτά και να συναναστρέφονται πιο ελεύθερα, προσέχοντας σχέσεις που διαφορετικά μπορεί να τους είχαν διαφύγει⁴⁹.

Το γέλιο σύμφωνα με τον Bergson είναι διόρθωση⁵⁰. Κολάζοντας τις εξωτερικές εκδηλώσεις ορισμένων ελαττωμάτων, μας καλεί να διορθώσουμε τα ελαττώματα αυτά.

Το γέλιο αποτελεί το αποτέλεσμα έντονης συναισθηματικής κατάστασης, της ευθυμίας και δεδομένου ότι τα συναισθήματα είναι μεταδοτικά⁵¹, το γέλιο είναι εύκολα μεταδοτικό. Ορισμένες φορές δε, το άτομο που γελά, κατακλύζεται από έντονα συναισθήματα ευθυμίας, τα οποία αναπαράγονται όσο παρακολουθεί τον εαυτό του και τους άλλους να γελούν. Τότε το άτομο κινδυνεύει να φθάσει σε κρίσιμη κατάσταση, όπου δυσκολεύεται ακόμη και να αναπνεύσει, χωρίς να μπορεί να σταματήσει να γελά.

Η αλληλεπίδραση πομπού και δέκτη στη διαδικασία του κωμικού, μπορεί να λειτουργήσει πολλαπλασιαστικά στο κωμικό, όταν ο δέκτης με τον τρόπο που αντιδρά στο κωμικό, μεταφέρει τη συναισθηματική του κατάσταση στον πομπό. Κάτι τέτοιο οδηγεί το σύστημα πομπών-δεκτών σε έντονα εύθυμη ψυχολογική κατάσταση, η οποία καλύπτει το χωροχρόνο που καταλαμβάνουν, δηλαδή σε χαρούμενο και ευχάριστο ψυχικό κλίμα (σχήμα 16).

Σήμερα λειτουργούν ψυχοθεραπευτικές μονάδες οι οποίες χρησιμοποιούν σαν θεραπευτικό μέσο το γέλιο. Αρχικά, προκαλείται γέλιο χωρίς να προϋπάρχει κωμικό, δηλαδή οι συμμετέχοντες αρχικά γελούν χωρίς να υπάρχει κάποια αιτία, ομαδικά. Σταδιακά, τα γέλια των άλλων δημιουργούν συναίσθημα ευθυμίας και το γέλιο της ομάδας μετατρέπεται σε εκούσιο.

Το κωμικό αποκαλύπτει την πιθανότητα όλες ή πολλές από τις στάσεις μας να είναι λάθος. Το κωμικό πιθανολογεί το απίθανο και ταυτόχρονα το αιτιολογεί. Αυτό το σκεπτικό μειώνει τη σημασία των προβλημάτων μας, διότι αποκαλύπτεται πλέον η πιθανότητα προσέγγισής τους από άλλη οπτική γωνία και να επανα-

Σχήμα 16
Ανάδραση στην επικοινωνία του κωμικού

προσδιορίσουμε τη λειτουργία τους, δηλαδή τον τρόπο που τα προβλήματα επηρεάζουν τη ζωή μας.

Το αξιόλογο κωμικό έχει πολλά κοινά στοιχεία με τις καλές τέχνες. Το κωμικό χαρακτηρίζει θεατρικά και κινηματογραφικά έργα (κωμωδίες), είδη τραγουδιών (σατυρικά), αποτελεί τη βάση της γελοιογραφίας, είναι ο συνήθης στόχος των κινούμενων σχεδίων και εμπλουτίζει ασταμάτητα την ανθρώπινη κουλτούρα. Το κωμικό δείχνει διάθεση αισιοδοξίας και είναι σχεδόν πάντα ευπρόσδεκτο⁵².

Συμπεράσματα

Το κωμικό είναι μία ξαφνική αποκάλυψη και δημιουργεί έκπληξη, η οποία όμως δεν είναι επικίνδυνη για τον δέκτη. Το κωμικό κτίζεται μέσα σε όρια, τα οποία διαφέρουν για κάθε δέκτη. Η κατάλληλα οριοθετημένη, αλλά έντονη έκπληξη, οδηγεί στο γέλιο και σε ψυχική κατάσταση αγαλλίασης.

Στην περίπτωση που κάποιος μπορεί να αντιληφθεί τα ψυχολογικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά ενός ατόμου (δέκτη), τότε με το μηχανισμό του κωμικού, μπορεί να δημιουργήσει κωμικές δράσεις, στις οποίες ο δέκτης θα αντιδράσει θετικά, δηλαδή θα ευθυμήσει ή θα γελάσει. Ο δημιουργός κωμικού είναι απαραίτητο να διαθέτει δημιουργική φαντασία, διότι το κωμικό αποτελεί μία νέα, μέχρι εκείνη τη στιγμή αδιανόητη, πρόταση.

Ο Ουμπέρτο Έκο⁵³ αναφέρει ότι γελάμε, επειδή, παρ' όλο που κατανοούμε ότι μία κατάσταση, είναι αδιανόητη, καταλαβαίνουμε το νόημα της φράσης που μας τη περιγράφει. Μια ελληνική παροιμία υποστηρίζει ότι το γέλιο δίνει ζωή. Ο κλάδος της ψυχολογίας υποστηρίζει ότι το κωμικό απελευθερώνει τον άνθρωπο. Το σίγουρο όμως είναι ότι το κωμικό είναι ένας τρόπος για την προσέγγιση του ψυχικά αλλά και οργανικά καλύτερου. Κατά συνέπεια το κωμικό δίνει ποιότητα στην ανθρώπινη ζωή.

Σημειώσεις

1. Ο S. Freud, στο βιβλίο του «Ο Πολιτισμός Είναι Πηγή Δυστυχίας» (Επίκουρος, Αθήνα 1974, σελ. 14 - 24), αναφέρεται αναλυτικά στην ανάγκη του ανθρώπου να είναι ευτυχισμένος.

2. Απόψεις για τις διαθέσεις και τα συναισθήματα, που εκφράζει ο Goleman Daniel στο βιβλίο του «Η συναισθηματική νοημοσύνη» Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999, σελ. 397

3. Απόψεις για τις διαθέσεις και τα συναισθήματα, που εκφράζει ο Goleman D. όπ. παραπ. σελ. 400

4. Henri Bergson «Το γέλιο» Εξάντας, Αθήνα, 1998, σελ 162.

5. Ευφυολόγημα είναι το έξυπνο αστείο.

6. Ειρωνεία είναι η προσποίηση άγνοιας.

7. Ο ορισμός αυτός έχει ληφθεί από το Λεξικό Ελευθερουδάκη.

8. Το συμπέρασμα αυτό βγαίνει από τις θέσεις του Freud στο σύγγραμμά του «Ψυχολογική Ερμηνεία του χιούμορ», Βιβλιοθήκη για όλους, Αθήνα.

9. Αγγλιστί humour ενώ στην Αμερικάνικη γλώσσα γράφεται humor.

10. Από το γαλλικό farsir (παραγεμίζω).

11. Για παράδειγμα παραθέτουμε τους τρεις πρώτους στίχους της παρωδίας των στίχων του Ομήρου με τίτλο «Αττικόν δείπνον»:

«Δείπνο μοι έννεπε, Μούσα, πολύτροφα και μάλα πολλά,
ά Ξενοκλής ρήτωρ εν Αθήναις, δείπνισεν ημάς
ήλθον γαρ κακείσε, πολύς δε μοι έσπετο λιμός».

12. Henri Bergson όπ. παραπ. σελ. 14.

13. Keith Davis «Human Relations in Work», N.Y. McGraw - Hill, 1960, σελ. 316-320

14. Δ. Λαλούμης «Ψυχαγωγία και Άθληση Πελατών Ξενοδοχείων». Έλλην, Αθήνα, 1992 σελ. 95

15. Δηλαδή την αποστολή του μηνύματος.

16. Ή οι πομποί.

17. Ή δέκτες.

18. Daniel Goleman όπ. παραπ. σελ. 120.

19. Τραυματισμό ή άλλη ζημία.

20. Henri Bergson όπ. παραπ. σελ. 24.

21. Ο Kurt Lewin (1890-1947) υποστήριξε ότι στα πλαίσια μίας ομάδας δημιουργούνται δυναμικές που δεν υπάρχουν στις αντιδράσεις μεμονωμένων ατόμων ή στις αντιδράσεις δυαδικών σχέσεων. Τα άτομα που ανήκουν σε μία ομάδα επηρεάζονται έντονα από τον ψυχολογικό χώρο-χρόνο (life space) που περιβάλλει την ομάδα, δηλαδή από την ψυχολογική ατμόσφαιρα ή το ψυχολογικό κλίμα που περιβάλλει την ομάδα. Ο Lewin θεωρείται πατέρας της δυναμικής της ομάδας και η θεωρία του ονομάστηκε θεωρία του δυναμικού πεδίου. Επίσης υποστήριξε ότι οι αλληλεπιδράσεις των ατόμων εξαρτώνται από την οργάνωση του πεδίου σε κάποια δεδομένη στιγμή.

22. Ο Daniel Goleman (όπ. παραπ σελ. 33) αναφέρει ότι μόνο στον πολιτισμένο ενήλικα συναντούμε την ανωμαλία του να είναι αποκομμένο το συναίσθημα από τη φυσιολογική του αντίδραση.

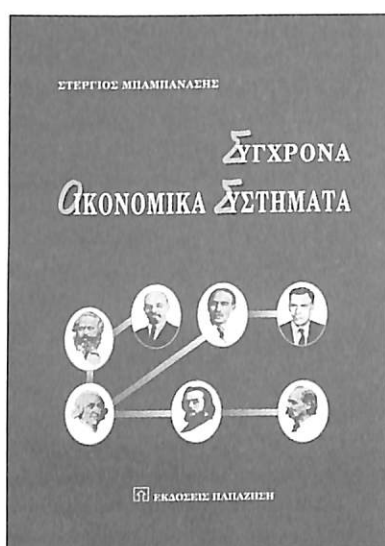
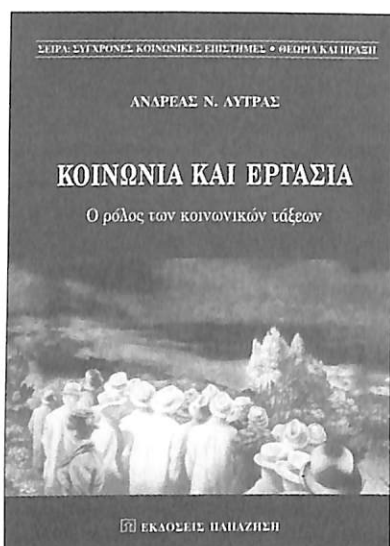
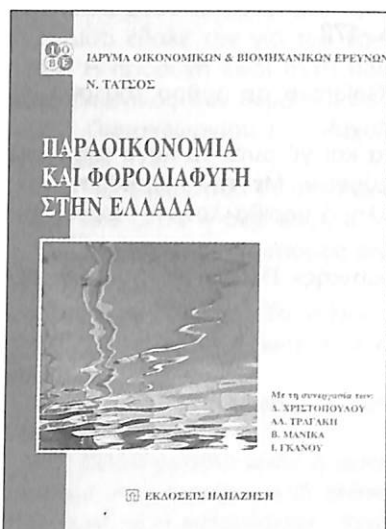
23. Οι απαντήσεις στην ερώτηση αυτή είναι πολλές:

* Διότι δεν είχε συστάσεις

- * Διότι έχει κάνει μόνο μία δημοσίευση
 - * Διότι όταν διδάσκει δεν προσέρχονται πολλοί σπουδαστές
 - * Διότι έβαλε τον γιο του να διδάσκει αντί αυτού.
24. Η προσοχή είναι αυτή που στρέφει τον προσανατολισμό της ψυχικής ενέργειας στο θέμα και σε αυτόν που το μεταδίδει.
25. Παπαγεωργίου Γ. «Ψυχολογία» Ψυχοτεχνική, Ηράκλειο Κρήτης 1985 σελ. 313.
26. Παπαγεωργίου Γ. όπ. παραπ. σελ.. 320.
27. Στο θέμα ή ρίζα τους.
28. S. Freud «Ο πολιτισμός είναι πηγή Δυστυχίας» Επίκουρος, Αθήνα, σελ. 34-46.
29. Henri Bergson «Το γέλιο» όπ. παραπ. σελ. 30.
30. Ο γνωστός ήρωας τον οποίο υποδύεται ο αξέχαστος Charly Chaplin.
31. Ο γνωστός ήρωας τον οποίο υποδύεται ο πασίγνωστος Rowan Atkinson.
32. Γελοιογραφία είναι η αστεία εικόνα, η οποία παρουσιάζει παραμορφωμένες μορφές, αλλά επίσης μπορεί να επεκτείνεται σε ασυνήθιστες πράξεις ή καταστάσεις, αντιτιθέμενες στη κοινή λογική.
33. Henri Bergson «Το γέλιο» όπ. παραπ σελ 28.
34. Π.χ. μένω στην Πλάκα, έτσι για πλάκα.
35. Π.χ. ντύνεται στην πένα αλλά ζει στη πενία.
36. Π.χ. το κεφάλι του σαν είδα, το κεφάλι του σανίδα.
37. Π.χ. Χθες το βράδυ βγήκα με τον Τραγουδά το Μαρουδιστή, πήγαμε σε μια ταβερνούλα και φάγαμε ψητόπουλο κοτό και πατατές τηγάνες, ήπιαμε και μιά φύρα Μπιξ. Μου είπε ότι αυτή την εποχή όλα του πάνε ανάποδα, προχθές κοιμήθηκε σε χαμηλάρι μαξηλό και λαίμωσε ο στράβος του, δαχτύλωσε το στράμπουλό του κιθάρωντας παιζάρα και σαν να μην έφταναν όλα αυτά είδε μια ταβανίδα να καθαριδάει στο περπάτει και του είπα να κάνει υπομονή και θα τρυχίσει ο γορός
38. Π.χ. Δ.Ε.Η., Δεν Έχουμε Ηλεκτρικό
39. Π.χ. Στη Σύρο θα σε σύρω, στην Τήνο θα σε ντύνω, στην Πάρο θα σε πάρω, κι ύστερα από τη Νάξο θα σε αποτινάξω.
40. Π.χ, το παιδί διδάσκει το δάσκαλο.
41. Π.χ. ο Δον Κιχώτης έβλεπε τους ανεμόμυλους σαν γίγαντες.
42. Π.χ. η μετατόπιση του επίσημου σε οικείο.
43. Όπως για παράδειγμα στην περίπτωση που ένα κωμικό γεγονός, ανασύρει από τη μνήμη με το μηχανισμό των συνειρμών ένα άλλο κωμικό γεγονός.
44. Προκαλείται επίσης με την επίδραση ασθενών ερεθισμάτων σε αισθητικά νεύρα, δηλαδή με το λεγόμενο γαργάλημα.
45. Με την ψυχολογία του Βάθους ασχολήθηκε κύρια ο Freud., αλλά και οι μαθητές του Adler και Jung
46. Ο Γ. Κ. Παπαγεωργίου χρησιμοποιεί τον όρο «λογοκρισία» στο βιβλίο του «Ψυχολογία» όπ. παραπ. σελ. 367.

47. Σύμφωνα με τον Γ. Κ. Παπαγεωργίου όπ. παραπ. σελ. 367.
48. Θα μπορούσε να παρομοιασθεί με σπινθήρα.
49. Daniel Goleman όπ. παραπ. σελ. 172.
50. Bergson όπ. παραπ σελ. 158.
51. Αυτή είναι άποψη του Daniel Goleman σε άρθρο του στα Νέα στις 12/3/92 σελ. 43.
52. Το κωμικό δημιουργεί οικειότητα και γι' αυτό το λόγο αντιτίθεται στους χώρους σκληρών διαπραγματεύσεων. Με την πεποίθηση ότι ο σύγχρονος άνθρωπος βιώνει σε ένα σκληρό περιβάλλον, το κωμικό σπινθίζει στη καθημερινότητα.
53. Ουμπέρτο Έκο «Θεωρία Σημειωτικής» Γνώση, Αθήνα 1989, σελ. 106.

Rothenberg J., Joris P.

Poems for the Millenium

*Edited by Jerome Rothenberg and Pierre Joris.
Berkeley: University of California Press, 1998*

Θυμάμαι τώρα το σχεδόν Καβαφικό:

«Κάποιος ποιητής ερμηνεύει έναν πίνακα. Με το πρώτο βλέμμα οι συχνότητες συσκοτίζονται. Κυλάει η γραφή στα άκρα αυτού που μένει για πάντα ανείπωτο. Αφρόντιστα, όπως ταίριαζε, η αυλή. Άβολα, όπως έπρεπε, το ακατονόμαστο».

Έτσι, όπως ο David Hockney «πήγε» στον Καβάφη, επινοώντας το κλειδί της αμηχανίας «σ' ένα ξένο στίχο» για ν' αποδειχτεί ότι «η σιωπή δίνεται με εικόνες όταν είναι αληθινή» (Barbara Guest), έτσι και εδώ, σαν ένα «ξένο άγγιγμα» ανοικείωτου και ανυπόκριτου αυθορμητισμού, πρέπει να αισθανθούμε διαβάζοντας τη δίτομη αυτή εξαντλητική ανθολογία, που δεν είναι παρά μία ανασκαφή του αιώνα αλλά και της μετά τον Mallarme ποιητικής νεωτερικότητας, όπου οι ποιητές-κριτικοί Jerome Rothenberg και Pierre Joris αναζητούν το αιθαλές νόημα της πρωτοπορίας, αλλά και το ρόλο της ποιητικής γλώσσας στον αιώνα που έρχεται. Γιατί η ανθολογία αυτή συνενώνει πλήθος ανόμοιων

φωνών που έχουν κοινό προορισμό «την επικοινωνία μέσα στην ξενικότητα ενός πλήθους γλωσσών». Κι αυτό επιτυγχάνουν οι Rothenberg-Joris: να μας μεταφέρουν στην ξενικότητα πολύ κοντά, σαν κάτι που είναι δικό μας και κατοικεί εντός μας.

Εντυπωσιακή η εισαγωγή τους που ανοίγει τον Β' τόμο, από τα τολμηρότερα και διεισδυτικότερα κείμενα για το σημερινό ρόλο της ποίησης που διαβάσαμε τα τελευταία χρόνια στην Αμερική. Προσεκτική και αποκαλυπτική η συλλογή των ποιητών και κειμένων πρωτοποριακών ποιητών του πλανήτη που συνιστά ταυτόχρονα κι ένα καινούργιο αναγνωστικό της παγκόσμιας πρωτοπορίας, μιας πρωτοπορίας όχι ιστορικής και μουσειακής, αλλά κοινωνικής και πολιτικής, στην οποία η γραφή συνιστά διαμαρτυρία και αυτοκριτική. Έτσι συμπεριλαμβάνονται ποιητές σαν τους Kamau Brathwaite, Ingeborg Bachman, Yehuda Amichai, Mohammed Khair-Edine, Arkadii Dragomoschenko, Maggie O'Sullivan.

Όπως προείπα, προεκτείνει τους όρους της πρωτοπορίας,

σκέφτεται, προτείνει καινούργιες λύσεις. Πολυγλωσσία, πολυ-επικοινωνία, τηλε-κειμενικότητα: ανοιχτοί λεωφόροι του αύριο, για να ενωθεί η παγκοσμιοποιημένη ποιητική γλώσσα, ως μήνυμα-καταγγελία-ανακάλυψη, αντιστεκόμενη στις αφομοιωτικές μηχανές του παγκοσμιοποιημένου ρεαλισμού των εταιρειών (global corporealism). Η γλώσσα που μιλούμε κάνει τη διαφορά, η προσωπική μας Βαβέλ. Αυτή την προσωπική Βαβέλ του καθενός μας, που είναι ικανή να διαλογίζεται υπεράνω τόπων και εθνών, προσπαθούν να μας δείξουν οι Rothenberg-Joris σ' αυτήν την ανθολογία-μαρτυρία τους. Η Ελλάδα εκπροσωπείται με τέσσερα ποιήματα του Ρίτσου, που ταιριάζουν καταπληκτικά στο στυλ του βιβλίου. Απουσιάζουν όμως οι Νάνος Βαλαωρίτης και Edouardo Roditi. Θα ταίριαζε πολύ κάποιο ποίημα του Nicolas Calas, αλλά αργήσα-

με πολύ να βρούμε τους δικούς μας πρωτοπόρους. Ούτε ο οργισμένος και ιδιόρρυθμος Michel Fardoulis-Lagrangé σημειώνεται εκεί. Παραλείψεις παρατηρώ και στους πρωτοπόρους της Ανατολικής Ευρώπης, αλλά και μικρών Ασιατικών χωρών. Βέβαια, τι να πρωτοπεριληφθεί σ' ένα τέτοιο βιβλίο-ποταμό;

Σημασία έχει ότι έγινε η αρχή: να συνενωθεί η πρωτοπορία και να συνδεθεί με το σήμερα. Σημασία έχει να γίνει η συνέχεια: βαθύτερα-βαθύτερα να εκσκαφεί το ψηφιδωτό του αγνοημένου λόγου πρωτοποριακών ποιητών, απωθημένων από τα συστήματα λογοτεχνικών κανόνων, για να βρεθούν επιτέλους οι Nicolas Calas όλων των μικρών και αγνοημένων χωρών.

*Παναγιώτης Μποσανάκης
University of Missouri - St. Louis*

Λ. Μαρούδας, Χ. Τσαρδανίδης (επιμέλεια)

*Πού βαδίζει η Ρωσία; Οικονομικές και πολιτικές προεκτάσεις της μετάβασης
Εκδόσεις Εξάντας, σελ. 360, 1999*

Η συνεχιζόμενη οικονομική κρίση και αστάθεια του πολιτικού συστήματος, έχουν διαψεύσει τις αρχικές υποθέσεις για τη δυνατότητα εγκαθίδρυσης στη Ρωσία μιας ανταγωνιστικής αγοράς νεοκλασικού τύπου, άρα και για μια σύνομη μεταβατική περίοδο. Όλοι αναρωτιούνται *Πού βαδίζει η Ρωσία* και ποιές θα είναι οι συνέπειες για το διεθνές οικονομικό και

πολιτικό σύστημα, εάν η Ρωσική Ομοσπονδία καταρρεύσει.

Τα άρθρα του παρόντος συλλογικού τόμου, που κυκλοφορεί από τις Εκδόσεις Εξάντας, υπό την αιγίδα του Ινστιτούτου Διεθνών Οικονομικών Σχέσεων, καλύπτουν και αναλύουν διεξοδικά τις οικονομικές πολιτικές και κοινωνικές πτυχές της μεταβατικής διαδικασίας που συντελείται στη Ρωσία.

Στον τόμο περιλαμβάνονται έντεκα άρθρα Ελλήνων και Γάλλων πανεπιστημιακών και ερευνητών, που χωρίζονται στις ακόλουθες θεματικές ενότητες: 1) πολιτικό σύστημα και εξωτερική πολιτική (Χαράλαμπος Τσαρδανίδης, Κωνσταντίνος Λαμπρόπουλος), 2) μεταβατική διαδικασία και δομικοί μετασχηματισμοί στη ρωσική οικονομία (Γιάννης Μηλιός, Αννίκα Χαραλαμπίδου, Αναστάσιος και Ροσέτος Φακιολάς), 3) αναδιανομή των ι-

διφορούμενος χαρακτήρας της ιδιωτικοποίησης (Wladimir Andreff και Xavier Richet), 4) οργανωσιακές αλλαγές, διεπιχειρησιακές σχέσεις και διαχείριση ανθρωπίνων πόρων στις ρωσικές επιχειρήσεις (Γιώργος Ριζόπουλος, Λεωνίδας Μαρούδας) και 5) η επίδραση των θεσμικών αλλαγών στην ενεργειακή πολιτική και στην προστασία του περιβάλλοντος (Μηνάς Αναλυτής, Θεοφάνης Μαυριδάκης).

Ινστιτούτο Διεθνών Οικονομικών Σχέσεων

Η Τοπική Αυτοδιοίκηση έπαψε να είναι ο «Φτωχός συγγενής» του κεντρικού συστήματος και διαμορφώνει μια νέα ευρωπαϊκή πολιτική κουλτούρα

Κυκλοφόρησε το *εικοστό πρώτο τεύχος* της Επιστημονικής Επιθεώρησης Διεθνούς Οικονομίας και Πολιτικής «Αγορά χωρίς Σύνορα» που εκδίδεται από το *Ινστιτούτο Διεθνών Οικονομικών Σχέσεων* που έχει ιδρύσει ο Σύνδεσμος Α.Ε. και Ε.Π.Ε., με αφιέρωμα στην Τοπική Αυτοδιοίκηση.

Ο κ. Ράλλης Γκέκας, Επίκουρος Καθηγητής στο Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, περιγράφει τις βασικές παραδοχές και ενστάσεις της «*παραδοσιακής θεωρίας*» της δημοσιονομικής αποκέντρωσης ενώ, ταυτόχρονα εξετάζει τη θέση της *Τοπικής Αυτοδιοίκησης στην Ευρώπη*, έπειτα από τις νέες πολιτικές που δημιουργούνται.

Ο κ. Δημήτρης Πασχαλούδης, Επίκουρος καθηγητής Τ.Ε.Ι. Σερρών, παρουσιάζει τη χρησιμότητα του *μάρκετινγκ* στους *Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης*, α-

παντώντας στα ερωτήματα: σε τι ποσοστό, με τι τύπο και πως μπορεί το μάρκετινγκ να εφαρμοστεί σε τέτοιους οργανισμούς.

Στο ίδιο τεύχος ο κ. Χ. Βλαχούτσικος, Ειδικός Σύμβουλος στο Ελληνικό Ίδρυμα Αμυντικής και Εξωτερικής Πολιτικής, διερευνά τους κυριότερους παράγοντες που αναστέλλουν την *πορεία μετάβασης των επιχειρήσεων στις πρώην κομμουνιστικές χώρες* από το σύστημα του συγκεντρωτικού σχεδιασμού προς την οικονομία της αγοράς.

Ακολουθεί το άρθρο του κ. Βασίλειου Γκέκα, Διδάκτορα Δημοσίου Δικαίου, με αντικείμενο *μελέτης την αρμοδιότητα επί των Εξωτερικών Υποθέσεων*, που αφορά το σύνολο της θεσμικής συγκρότησης του κράτους.

Ο κ. Παναγιώτης Λιαργκόβας, Επίκουρος καθηγητής στο Πανε-

πιστήμιο Θεσσαλίας και ο κ. Διονύσιος Χιόνης, Λέκτορας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, εξετάζουν, τέλος, τις βασικές αιτίες αναταραχών στις διεθνείς αγορές συναλλάγματος, εστιάζοντας στις εμπειρίες πέντε χωρών σε μετάβαση.

Για περισσότερες πληροφορίες: Ινστιτούτο Διεθνών Οικονομικών Σχέσεων, κα Μηλιώτη Στέλλα, τηλ. 36.20.274, e-mail: sae@hol.gr.

Edward O. Wilson

Κοινωνιοβιολογία: Η Νέα Σύνθεση

Η Συνοπτική Έκδοση

Εκδόσεις Σύναλμα, σελ. 655, 2001

Ένας Νέος Επιστημονικός Κλάδος

Ο E. O. Wilson είναι μια ηγετική φυσιογνωμία στο χώρο της εξελικτικής βιολογίας και της εντομολογίας, και πρωτοπόρος στη διατήρηση της βιολογικής ποικιλότητας του πλανήτη μας. Ο σπουδαίος Αμερικανός συγγραφέας Tom Wolfe τον έχει αποκαλέσει «Δαρβίνο II». Διατέλεσε καθηγητής στο πανεπιστήμιο του Harvard επί σαράντα χρόνια και έχει συγγράψει περισσότερες από πεντακόσιες μελέτες και βιβλία από τα οποία ξεχωρίζουν το *Βιοφιλία, Η Ποικιλία της Ζωής, Αναζητώντας τη Φύση, Σύναλμα: Η Ενότητα της Γνώσης*, ενώ για τα βιβλία του *Για την Ανθρώπινη Φύση* και *Οι Κοινωνίες των Εντόμων* έχει τιμηθεί δύο φορές με το Βραβείο Pulitzer.

Η ελληνική μετάφραση της *Κοινωνιοβιολογίας* είναι από την 6η αμερικανική έκδοση του 1995. Όταν το βιβλίο πρωτοδημοσιεύτηκε στην Αμερική το 1975, ένας ογκώδης τεχνικός τόμος, ξεσήκωσε θύελλα

διαμαρτυριών – κυρίως κοινωνιολόγων, μερικών ακραίων μαρξιστών, αλλά και δαρβινιστών εξελικτικών βιολόγων· γρήγορα όμως έγινε το πιο συζητημένο βιβλίο της χρονιάς. Η αντίδραση των κοινωνιολόγων ήταν δικαιολογημένη: ένοιωθαν ότι άρχιζαν να χάνουν την παραδοσιακή αυτονομία των κοινωνικών επιστημών, και το προνόμιο να θεωρούνται οι μόνοι αρμόδιοι να μιλούν έγκυρα για τα κοινωνικά φαινόμενα και τις κοινωνιολογικές θεωρίες. Οι αριστεροί επιστήμονες που αντέδρασαν συνέδεσαν, αναίτια, την Κοινωνιοβιολογία με τον «Κοινωνικό Δαρβινισμό» που πρόσφατα είχε δώσει σημάδια επανάκαμψης, κυρίως μέσα από ορισμένες εργασίες πάνω στις φυλές, το δείκτη νοημοσύνης, το ρατσισμό και το βιασμό. Το ότι ακόμα και σήμερα μερικοί αντιδρούν ακόμη και στο άκουσμα της λέξης «Κοινωνιοβιολογία» οφείλεται στο ότι τη συγχέουν λόγω άγνοιας με κρυπτορατσιστικές ή άλλες συντηρητικές ιδέες και αποφεύγουν να ενσκήψουν στα επιστημονικά επιχειρήματα.

Σήμερα το βιβλίο του E. O. Wilson διδάσκεται σε πολλά πανεπιστήμια του κόσμου όπου υπάρχει σχετική έδρα. Αλλά και το πλατύ κοινό έδειξε μεγάλο ενδιαφέρον για τη δουλειά του Wilson, ο οποίος αποκρινόμενος σε αυτό εξέδωσε τη συνοπτική έκδοση, όπου όπως ο ίδιος αναφέρει: «*περιόρισα το κείμενο στα ουσιώδη εισαγωγικά τμήματα και τις πιο ενδιαφέρουσες χαρακτηριστικές περιπτώσεις, ενώ διατήρησα πλήρως τη βασική δομή του αρχικού βιβλίου. Αυτή η συνοπτική έκδοση αποσκοπεί να χρησιμεύσει και ως εγχειρίδιο και ως ημι-εκλαϊκευμένη γενική επισκόπηση της κοινωνιοβιολογίας. Λόγω του ασυνήθιστα μεγάλου ενδιαφέροντος και των συζητήσεων που έχει προκαλέσει, άφησα σχετικά άθικτο το τελευταίο κεφάλαιο που αφορά στην κοινωνική συμπεριφορά του ανθρώπου*».

Το βιβλίο περιλαμβάνει τρεις ενότητες: η πρώτη αφορά στην *Κοινωνική Εξέλιξη*, όπου αναπτύσσονται οι βασικές έννοιες της κοινωνιοβιολογίας, οι πρωταρχικοί παρακινήτες της κοινωνικής εξέλιξης, οι σχετικές αρχές της πληθυσμιακής βιολογίας, η επιλογή ομάδων και ο αλτρουισμός· η δεύτερη στους *Κοινωνικούς Μηχανισμούς*, όπου εξετάζονται η ανάπτυξη και η τροποποίηση της κοινωνικής συμπεριφοράς, η επικοινωνία, η επιθετικότητα, η υπεράσπιση της χωροκράτειας, τα συστήματα επικράτησης, ο ρόλος του φύλου, τα

αίτια του φυλετικού διμορφισμού, η θεωρία της γονικής επένδυσης και η γονική φροντίδα· και η τρίτη και τελευταία στα *Κοινωνικά Είδη*, όπου περιγράφονται τα αποικιακά ασπόνδυλα, τα κοινωνικά έντομα, τα ψυχρόαιμα σπονδυλωτά, τα πτηνά, τα θηλαστικά, τα πρωτεύοντα και τελικά ο άνθρωπος: η πλαστικότητα της κοινωνικής του οργάνωσης, η δημιουργία δεσμών, το σεξ και ο καταμερισμός εργασίας, ο αμοιβαίος αλτρουισμός, η κουλτούρα, η Ηθική και η Αισθητική και το μέλλον του.

Σύμφωνα με τον Wilson, η διαλεύκανση της προέλευσης και της εξελικτικής σημασίας των κοινωνικών φαινομένων δεν υπαγορεύει ηθικές ή αξιολογικές κρίσεις. Το να γνωρίζουμε τους όποιους βιολογικούς περιορισμούς μας μπορεί να βοηθήσει στη διαμόρφωση των αξιών μας και των μελλοντικών επιλογών μας. Το να γνωρίζουμε π.χ. ότι η επιθετικότητα που συναντάμε στις ανθρώπινες κοινωνίες έχει βιολογικές ρίζες αντίστοιχες με εκείνες άλλων ζώων, δεν σημαίνει ότι είμαστε υποχρεωμένοι να την αποδεχτούμε ως αξία. Για να αλλάξουμε το μέλλον πρέπει να κατανοήσουμε το παρόν και το παρελθόν μας. Έτσι η επιστήμη της κοινωνιοβιολογίας μπορεί να προσφέρει σημαντικές υπηρεσίες, ιδιαίτερα αν αφεθεί να αναπτυχθεί έξω από ιδεολογικά φορτισμένες στείρες αντιπαραθέσεις.